П. Й. ГОРЕЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

ВИДАВНИЦТВО АН УРСР
КИЇВ • 1963

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

П. Й. ГОРЕЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1963

4у
Г68

У книзі висвітлюється історія української лексикографії починаючи з кінця XVI ст. Докладно розглядаються найвизначніші лексикографічні праці, характеризуються школи, напрями і творчість окремих лексикографів. Розрахована на спеціалістів у галузі лексикографії, викладачів і студентів історико-філологічних факультетів.

Відповідальний редактор

кандидат філологічних наук *С. П. Левченко*

ВСТУП

Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись ленінською політикою в національному питанні, виявляють піклування про розвиток мови кожного народу СРСР, про її вдосконалення і піднесення до такого рівня, на якому вона може бути найкращим знаряддям боротьби за справу комунізму.

У зв'язку з цим у країні широко розгортається необхідна для оволодіння мовою лексикографічна робота. Так, скоро після Жовтневої революції лексикографи РРФСР за вказівкою В. І. Леніна починають готувати новий словник російської мови. Наслідком цієї роботи було видання чотиритомного «Толкового словаря русского языка» за редакцією Д. Ушакова (1935—1940 рр.). На базі словника Ушакова був укладений також однотомний «Словарь русского языка» С. Ожегова (видання 1949, 1952 і 1953 рр.). Тепер Інститут російської мови Академії наук СРСР завершує укладання великого (18-томного) «Словаря современного русского литературного языка», перший том якого видано в 1948 р. Разом з тим у пожовтневий час, особливо з початку 30-х років, у РРФСР виходить багато загальних перекладних двомовних словників, а також спеціальних лексикографічних праць з різних галузей знання.

Значного розвитку набуває лексикографічна робота і в національних республіках Радянського Союзу: укладаються загальномовні і спеціальні термінологічні та інші словники, особливо для потреб школи, видавництв і т. д.

Питання історії української лексикографії висвітлені недостатньо. Різні автори дожовтневого часу (С. Булич, П. Житецький, О. М. Пипін, О. Огоновський, М. Возняк та ін.) розглядають тільки окремі праці з української лексикографії або ж висловлюють короткі зауваження про них. У великій монографії «Очерк истории языкознания в России» (СПб., 1904) С. Булич піддає розглядові праці з лексикографії в українському мовознавстві як давнього періоду (старої літературної мови), так і кінця XVIII — початку XIX ст. Але ця монографія охоплює період тільки до 1825 р., отже, не висвітлює розвитку української лексикографії в цілому; до того ж, про українські лексикографічні роботи в ній говориться несистематично і коротко.

Цінною для історії української лексикографії є стаття Б. Грінченка «Огляд української лексикографії», надрукована в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові (т. 66, 1905). Ця ж стаття є передмовою до «Словаря української мови» (1907—1909).

В ній коротко (в хронологічному порядку) розглянуті найвизначніші праці з української лексикографії з кінця XVI до початку XX ст., дана оцінка їх змісту і методологічних принципів укладання.

У мовознавчій літературі пожовтневого періоду питання історії лексикографії висвітлювались лише в поодиноких працях. Так, дуже стислий огляд української лексикографії дає «Курс сучасної української літературної мови» (т. I, К., 1951), де в окремому розділі «З української лексикографії» розглядаються українсько-російські і російсько-українські словники кінця XIX — початку XX ст. і характеризується словникова робота в українському мовознавстві після Жовтня. Цей короткий огляд української лексикографії, по-перше, майже зовсім обминає лексикографічну роботу в колишній Західній Україні (в Галичині, Буковині і Закарпатті), по-друге, знайомить тільки з загальномовними (і почасти термінологічними) українсько-російськими і російсько-українськими словниками, але нічого не говорить про іншомовно-українські (німецько-українські, англійсько-українські та ін.) або українсько-іншомовні загальномовні словники, а також про словники інших типів (напр., історичний словник чи словник мови окремого письменника).

Праця Т. В. Зайцевої «40 років української радянської лексикографії»[1] знайомить з лексикографічною літературою пожовтневого часу (1917—1957 рр.), але дуже загально. У вступній частині подаються короткі відомості про українську лексикографію до Жовтня, але нічого не говориться (це й не передбачено темою статті) про лексикографічні праці, які виходили в Західній Україні до возз'єднання її в єдиній Українській радянській державі.

Таким чином, досі ще немає узагальнюючої праці не тільки про українську лексикографію, а й навіть про окремі періоди її розвитку з кінця XVI ст. і до наших днів.

Взагалі у вітчизняному мовознавстві небагато загальних праць з історії лексикографії. Перша з них — А. Т. Борщ, «Молдавская лексикография (Построение и язык русско-румынских и молдавско-румынских словарей)» (Государственное издательство Молдавии, Кишинев, 1949); друга — Р. Цейтлин, «Краткий очерк истории русской лексикографии (Словари русского языка)» (Учпедгиз, М., 1958).

---

[1] Див. зб. «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років», Вид-во АН УРСР, К, 1957, стор 93—121

Немає і узагальнюючих праць з теорії словникової справи. Широко задумана книга Л. В. Щерби «Опыт общей лексикографии» (1940 р.), що мала б, очевидно, розглянути питання про складання загальномовних словників, лишилась незакінченою. Але численні теоретичні питання складання словників — як одномовних, так і перекладних — висвітлюються в передмовах до різних словників, наприклад, у «Напутном слове» до «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля (т. I, 1863 і в пізніших виданнях), у праці Я. Грота «Программа словаря братьев Гриммов, составленная Яковом Гриммом» (надрукована в «Филологических разысканиях» Я. Грота, т. I, 1885), що є перекладом (з деякими скороченнями) великої передмови до «Deutsches Wörterbuch» Як. і Вільг. Гріммів. Важливими в цьому ж плані є передмови до таких лексикографічних праць, як «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (т. I, 1893), «Словарь української мови» Б. Грінченка (т. I, 1907), «Латинсько-український словник» Ю. Кобилянського (1912) та ін., а також передмови до багатьох словників пожовтневого часу, наприклад до «Толкового словаря русского языка» за редакцією Д. Ушакова (т. I, 1935), «Русско-французского словаря» за редакцією Л. В. Щерби (перше видання 1936 р.), «Російсько-українського словника» (Вид-во АН УРСР, 1948), «Українсько-російського словника» (Вид-во АН УРСР, т. I, 1953) та ін.

Важливі питання теорії укладання двомовних термінологічних словників порушуються в передмовах до різних фахових лексикографічних праць, наприклад до «Англо-русского электротехнического словаря» Є. А. Карповича (1931), «Технического немецко-русского словаря» А. А. і Л. А. Еразмус (1931), «Военного французско-русского словаря» А. М. Таубе (1931), «Русско-английского словаря» В. Мюллера і С. Боянуса (1937) та ін.

Велике значення для розгляду і оцінки праць з української лексикографії мають відзиви й рецензії на них, що друкувалися в різних виданнях починаючи з перших десятиріч XIX ст., наприклад у «Малороссийских песнях» М. Максимовича (1827), в журналі «Основа» 1861—1862 рр., в «Известиях по отделению русского языка и словесности» Російської академії наук, у роботах І. Верхратського, в «Русском филологическом вестнике», «Киевской старине», а також у «Вопросах языкознания», «Вітчизні» та інших сучасних періодичних виданнях.

Лексикографічна робота має своїм об'єктом основний елемент мови — слово. Адже всякий словник, незалежно від його типу і розміру, містить більшу чи меншу кількість слів з усього словникового складу даної мови (або даних мов, коли словник не одномовний). Отже, розгляд історії лексикографії, крім висвітлення фактів, повинен давати й оцінку їх з урахуванням певних методологічних поглядів на мову і слово.

Надзвичайно важливе значення для лексикографічної роботи, отже і для оцінки лексикографічних праць, мають принципи матеріалістичної лінгвістики в питанні про мову. Класики марксизму-ленінізму, говорячи про мову, її суть і значення, вказують на суспільний характер її виникнення і розвитку, підкреслюють нерозривний зв'язок мовних процесів з суспільно-економічним, політичним і культурним життям кожного народу — носія певної мови.

«Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми» [1].

Це марксистське положення про мову в цілому стосується і кожного елемента мови, отже і найважливішого її елемента — слова і всієї лексики, що включається в той чи інший словник. Тому наведене вище висловлення є основою для встановлення методологічних принципів лексикографічної роботи взагалі і для оцінки кожної праці з української лексикографії зокрема.

Для складання загальних словників (одномовних і двомовних) дуже важливим є поставлене радянським мовознавством і зокрема радянською лексикографією питання про відбиття в словнику стилістичних властивостей слова. З приводу цього Л. В. Щерба вказував, що роль нормативного словника полягає в «підтриманні всіх живих норм мови, особливо стилістичних (без цих останніх літературна мова стає шарманкою, неспроможною виражати будь-які відтінки думки)». Про нормативний словник Л. Щерба говорив також, що роль його полягає ще в «поваленні традиції там, де вона заважає новій ідеології; ...у підтриманні нових визрілих норм там, де виявленню їх заважає безглузда косність» [2].

Ці думки Л. В. Щерби, досвідченого лексикографа-практика, є важливими настановами для розв'язання теоретичних і практичних питань лексикографії, а також для оцінки словникової продукції.

Про потребу при укладанні загальномовних словників з якнайбільшою увагою ставитись до стилістичної природи слова говорить також В. В. Виноградов у працях «Про перспективи розвитку радянської лексикографії» («Лексикографічний бюлетень», вип. II, К., 1952, стор. 3—8) і «Язык художественного произведения» («Вопросы языкознания», 1954, № 5, стор. 3—26).

Українська лексикографія, як і лексикографія кожної мови, розвивалася у зв'язку з потребами культурного і мовного життя України, у зв'язку із станом української мови, особливо мови

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, К., 1959, стор. 28.

[2] «Опыт общей лексикографии», «Известия АН СССР. Отдел, литературы и языка», № 3, 1940, стор. 98.

літературної. А стан літературної української мови, в свою чергу, залежав від суспільно-політичних і культурних умов, в яких перебувала Україна на протязі всього її історичного розвитку. Відповідно до цього історія української лексикографії розглядається за такими періодами:

1. Українська лексикографія кінця XVI — другої половини XVIII ст.:
   а) кінець XVI — середина XVII ст.;
   б) друга половина XVII—XVIII ст.
2. Українська лексикографія кінця XVIII — початку XX ст.:
   а) кінець XVIII — середина XIX ст.;
   б) друга половина XIX — початок XX ст.
3. Розвиток української лексикографії у пожовтневий період (1917—1957 рр.):
   а) 1917 р. — початок 30-х років.
   б) початок 30-х років — 1957 р.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ КІНЦЯ XVI — ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ КІНЦЯ XVI — СЕРЕДИНИ XVII ст.

Протягом XIII—XIV ст. всі західні руські землі і більшу частину південно-західних захопила Литва. У XIV ст. велика частина південно-західних земель сучасної України (Галичина, частина західної Волині і західного Поділля) була поневолена шляхетською Польщею. Закарпатську Русь загарбали угорські феодали, Буковину — молдавські бояри.

Литва, захопивши багато руських земель, стала великою державою, в якій основним було руське населення — представники білоруської і української народностей.

Литовські князі і феодали скоро підпали під культурний і мовний вплив населення завойованих земель: багато з них переходили в православну віру, засвоювали руську мову і зливалися з феодалами білоруськими або українськими.

Після Люблінської унії між Польщею і Литвою (1569 р.) Польща захопила Волинь, Брацлавщину і Київщину з частиною Лівобережжя.

Український народ, перебуваючи під владою Литви і Польщі, зазнавав щодалі більшого соціального і культурно-національного гноблення. Українське селянство поволі закріпачувалося шляхтою і магнатами. В тяжкому стані було й українське міське населення — ремісники, купці, бо уряд позбавляв їх багатьох прав, даючи різні привілеї польським і німецьким ремісникам-католикам.

Одночасно з гнітом соціальним український народ зазнавав утисків релігійних і національних. Польська шляхта і католицьке духовенство при підтримці уряду намагалися полонізувати український народ, затримати розвиток його освіти, зневажливо ставились до його культури і мови.

Для зміцнення своєї влади над українськими землями шляхетська Польща шукає допомоги католицької церкви. Надійним заходом для здійснення своїх замірів вона вважала покатоличення українського населення. У 1596 р. була оголошена так

звана Брестська церковна унія, яка, за планами польської влади і католицької церкви, мала сприяти посиленню залежності українських земель від Польщі і послабити їх зв'язки з російським народом.

Після схвалення польським урядом Брестської унії православна церква була оголошена «єретичною», «схизматичною», тобто розкольницькою, і щодо українського населення, яке не хотіло приймати унію, почалися ще більші утиски.

Українські православні магнати, як і вище православне духовенство, в своїй більшості пішли на угоду з католицькою церквою. Але широкі маси українського населення — селяни, міщани і козаки, а також нижче духовенство — рішуче відмовились прийняти унію. Деякі українські магнати теж виступили проти неї.

Головною рушійною силою в боротьбі проти унії стали широкі народні маси. Ця боротьба, що мала форму релігійної, була по суті боротьбою проти феодалізму, бо, як зазначав Енгельс, «всяка боротьба проти феодалізму повинна була тоді прибиратись у релігійне вбрання, спрямовуватись у першу чергу проти церкви» [1].

Уперта боротьба українського і білоруського народів проти феодалізму відбилася в численних рукописних і друкованих творах, а також в усній полеміці.

Особливого значення в цій ідеологічній боротьбі набуває питання про мову як засіб піднесення культурного рівня широких мас, оборони від наступу феодалізму, а також як засіб навчання в школах, що засновуються в цей час у багатьох містах при церковних братствах.

Літературна мова кінця XVI—першої половини XVII ст.

В кінці XVI — на початку XVII ст. в літературній мові в українських і білоруських землях відбуваються складні процеси. З одного боку, у книжну, церковнослов'янську (так звану «словенську») мову, яку часто недостатньо знали навіть самі представники тогочасної освіти, в більшій чи меншій мірі просочувалися елементи живої української (і білоруської) мови (в лексиці, фонетиці, в морфологічних формах і синтаксисі). З другого боку, часто недостатньо знаючи «словенську мову», ці представники письменства і освіти досить добре володіли польською мовою, користувались нею навіть у своїх полемічних виступах проти католицизму і таким чином неминуче вносили елементи літературної польської мови, головно лексичні, і в свою руську мову.

Так в українських і білоруських землях, що підпали під панування переважно Польщі і Литви, формується літературна мова, яка мала своєю основою давньоруську літературну мову

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, К., 1953, стор 87

київського періоду, але дедалі більше набувала специфічних особливостей, що з'являлися в ній під впливом живої мови української народності, а в білоруських землях — під впливом живої мови народності білоруської. Вона мала одну основу і розвивалася в однакових умовах політично об'єднаних Литви і Польщі, і тому в двох її відмінах — українській і білоруській — було багато спільних рис.

Ця літературна мова звичайно звалася «мова проста», «мова роська», «рѣчъ проста» або «языкъ рускій», «діалектъ рускій» та ін.

В українських землях в XVI—XVII ст. «мова проста» побутувала в усному спілкуванні освічених верств тогочасного суспільства і широко вживалася в рукописних документах — у державному управлінні, в судових справах, грамотах, а також у творах світської писемності. Цією ж мовою користувалися автори численних полемічних творів, спрямованих проти унії.

У другій половині XVI ст. «мова проста» починає вже навіть служити допоміжним засобом у шкільному навчанні при вивченні самої «словенської мови». Так, у шкільному «Уставі» Львівської братської школи читаємо: «На первѣй научивши ся складовѣ лѣтеръ, потомъ грамматику учатъ, при томъ же и церковному чину учатъ, читаню, спѣваню. Также учатъ на кажды день, абы дѣти единъ другого пыталъ по грецку, абы ему отповѣдалъ по словенску, и тыжъ пытаются по словенску, абы имъ отповѣдано на простой мовѣ» [1].

Поряд з «мовою простою» існував другий тип літературної мови — традиційна церковнослов'янська мова, яка на Україні набула деяких особливостей. Ця мова вживалася в церковних відправах, у творах богословських, церковно-релігійних, а також у шкільному навчанні, яке мало в той час переважно церковний характер. Вона, на відміну від «мови простої», звалася звичайно «мовою словенською» або «словеноросською» (також «славенською» або «славеноросською»).

Питання розвитку літературної мови привертають увагу освічених кіл в українських і білоруських землях. Поширення друкарства (з XVII ст. — і на східноукраїнських землях), дедалі більший розвиток освіти і школи, зростання літературної продукції (ділової, церковнополемічної, наукової, художньої та ін.) — все це вимагало доброго знання мови, особливо традиційної «словенської», її удосконалення і навіть унормування. Тому в кінці XVI ст. в українських і білоруських землях з'являются граматики «словенської мови» [2]. «Ґраматыка словень-

---

[1] К. Харлампович, Западнорусские православные школы в XVI—XVII вв., Казань, 1888, стор. 420.

[2] Див.: Горецкий П. И, Изучение украинского языка в досоветский период, у кн.: И. К. Белодед, В. И. Борковский, П. И. Горецкий, Изучение украинского и белорусского языков, Ин-т языкознания АН СССР, М, 1958, стор 6

ска языка» (Вільна, 1586), «Adelfotes, Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (Львів, 1591), «Грамматіка словенска...» Л. Зізанія (Вільна, 1596), а в XVII ст. — «Грамматики славенския правильное синтагма» Мел. Смотрицького (1619 р.; видана в Ев'ю коло Вільни), що досить повно подавала граматичні і орфографічні норми «словенської мови». Такі ж потреби суспільно-культурного життя, зокрема потреба вивчення і кращого розуміння «словенської мови», обумовили появу в цей час і лексикографічних праць, до реєстру яких вносилась лексика і граматичні форми «словенської мови». Переклад же або пояснення цієї «словенської» лексики давався «простою мовою», «діалектом руським». Так в українських і білоруських землях виникають «словенороські» «лексиси» і «лексикони» — двомовні словники, в яких при основній, першій мові «словенській» другою виступає «мова проста», «діалект руський». Ці словники цінні тим, що вони не тільки пояснювали «словенські» слова, а й давали змогу, коли була потреба, заміняти їх лексичними елементами більш зрозумілої «мови простої».

З другої половини XVI ст. дійшов до нас один з таких словників, який можна вважати початком української лексикографії, — «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто».

«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто»

Розвиток української лексикографії відбувався в тісному зв'язку з культурним і, зокрема, мовним процесом у всіх східних слов'ян. Лексикографія у східних слов'ян зароджується уже в XIII ст. Так, при Новгородській кормчій (1282 р.) був словничок незрозумілих слів і імен, взятих із церковних книг. Другий новгородський словничок (1431 р.) «Тлъкованіе неудобь познаваемымъ речемъ» мав спочатку 179 слів, а в пізніших списках — 334 слова. Списків цих словничків було багато і з пізнішого часу — XVI—XVII ст.[1] Вони були відомі і в українських та білоруських землях, як це можна бачити з словника Л. Зізанія.

Згадані вище словники були, власне, не двомовними, а тлумачними, в яких незрозумілі власні імена, рідше — звичайні слова, що зустрічалися в церковних книгах, пояснювались тією ж книжною, церковнослов'янською мовою.

У другій половині XVI ст. в українських землях з'являються словники іншого типу — двомовні перекладні, в яких церковно-слов'янські слова передаються «простою мовою», тобто тодішньою літературною мовою українських і білоруських земель.

---

[1] Див.: К. Ширский, Очерк древних славянорусских словарей, «Филологические записки», Воронеж, 1869, кн. 1—3; С. Булич, Очерк истории языкознания в России, СПб., 1904.

Вважається, що українська лексикографія виникла в самому кінці XVI ст., коли вийшов «Лексис» Лаврентія Зізанія (Вільна, 1596), в якому другою мовою, мовою, що пояснює «словенські» слова, був «діалект руський». Б. Грінченко, як і інші автори, зв'язує з цим словником початок української лексикографії [1].

Але у Л. Зізанія був попередник — невідомий автор невеличкого рукописного словника, що під заголовком «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» був надрукований з передмовою архімандрита Амфілохія у «Чтениях в обществе истории и древностей российских при Московском университете» («Материалы историко-литературные», 1884, стор. I—II і 1—18). Цей словник майже не досліджений

У передмові до опублікованого словника Амфілохій пише, що, придбавши у книгаря примірник «Острозької біблії» (1581 р.), в кінці її, на 7 вклеєних аркушах, він знайшов «замечательный словарь, названный составителем «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ *словъ* просто» [2] (курсив наш. — *П. Г.*). Закінчує свою кoротеньку передмову Амфілохій такими словами: «Настоящий словарь едва ли не древнейший украинский азбуковник» [3].

Очевидно, словник називався так, як пише Амфілохій, тобто «съ толкованіемъ словенскихъ *словъ* просто» (а не «съ толкованіемъ... *мовъ*»), але при друкуванні сталася помилка; тому словник і передрукований під таким заголовком і так подається в усіх бібліографічних покажчиках. Немає нічого дивного в тому, що в заголовку цього словника-лексиса невідомого автора наявна помилка. Словник взагалі виданий з великою кількістю огріхів, у тому числі й правописних. Ось деякі з цих помилок: **Житница** — спифарня (тобто *спижарня)*; **Одръ** — ловко (замість *ложко,* тобто *ліжко)*; **Образъ** — форма або къшталтъ или фрикгура (очевидно, треба: *форма* або *кшталтъ* или *фѣкгура*). Тому вважаємо, що в заголовку цього словника треба читати *словъ,* а не *мовъ.*

Самий стан словника і його характер свідчать, що він перебував у процесі укладання і весь час поповнювався записами нових слів, тобто до друку не був ще підготовлений. Як твердить М. Возняк, який бачив рукопис словника у біблії, «Лексис... просто» «робить враження недбало написаного учеником приготовання з лексичного матеріалу чужої мови» [4].

---

[1] Див. Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I. К., 1907, стор. V.

[2] «Чтения...», стор. I.

[3] Там же, стор. II.

[4] М. Возняк, Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зізанія, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (далі — ЗНТШ), т. 83, вип. III, Львів, 1908, стор. 37.

За підрахунком М. Возняка, в «Лексисі... просто» 896 слів.

Чимало «словенських» слів у реєстрі лишилось без перекладів-відповідників або пояснень (на місці відповідників стоять крапки), напр.: **зодемъ, заушая, злачная, лишашеся, левьвитинъ, лишивше, лукавствіе, любовещна, подкомарою, пруги** та ін.

Слова реєстру подаються в «Лексисі... просто» не завжди в основних, початкових граматичних формах, а по-різному: іменники — то в називному відмінку, то в якомусь іншому; дієслова — найчастіше в 1-й особі однини, іноді — в інфінітиві або в минулому часі.

Проте, хоч який недосконалий був «Лексис... просто», він заслуговує на увагу як цікаве і важливе явище культурного життя XVI ст. і, зокрема, як праця, яку Амфілохій називає «едва ли не древнейшим украинским азбуковником».

Як уже зазначалося, «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто» — це двомовний перекладний словник. Реєстрові слова ідуть у ньому під написом (над лівою колонкою): «пословенску». Права частина, де вміщені пояснюючі слова-відповідники, має зверху напис: «просто».

Реєстр словника становлять переважно церковнослов'янські чи взагалі книжні слова, рідше — власні назви; напр.: **Агапій**— любовь; **Афиногенъ** — во афинахъ рожденъ. Про характер цих церковнокнижних слів можуть дати уявлення хоч би слова на **А** (подаємо їх, пропускаючи власні назви): **апостолъ, анфи, агнецъ, агница, адисъ, аще, алекторъ, адъ, астрономія, аданай, астра, астрологъ, агавъ, азъ, авва, аллилуя** та ін.

На підставі порівняно невеликої кількості «словенських» слів реєстру «Лексиса... просто» важко щось сказати про принцип добору цих слів. Найпевніше, що автор записував слова для власного користування, для кращого розуміння або пояснення комусь іншому різних «словенських» слів, що зустрічалися при читанні. Коли б це було інакше, рукопис не мав би такого чорнового вигляду і в ньому не було б стільки неперекладених слів.

Друга сторона словника — переклад слів реєстру. Тут автор найчастіше добирає однослівний переклад-відповідник і рідше дає пояснення кількома словами. Напр.: **Десница** — правая рука; **Жажду** — прагну пити; **Мощи** — кости святыхъ; **Ырище** — съ пѣску домокъ, ямка; **Осчущаю** — почуваю; **Отреби** — смете (тобто сучасне українське *сміття*) і т. д.

Права, пояснююча сторона «Лексиса... просто» має чимало елементів лексики тодішньої живої української мови, які, правда, іноді виступають у правописно-книжній формі. Про це свідчать наведені вище приклади, а також такі: **Безъ отвѣта** — без отказу; **Бреніе** — калъ, грязь; **Бисеръ** — перла; **Бубреги** — почки, нырки; **Благодать** — ласка; **Блюду** — стерегу; **Благодареніе** — дьякованіе; **Перстъ** — палец; **Персть** — порохъ земленый; **Плинфа** — цегла; **Присно** — завжды; **Плищъ** — гомонъ; **Притча** — приповѣсть.

Наявність у «Лексисі... просто» ряду неперекладених слів пояснюється тим, що автор словника, можливо, не міг знайти відповідників до цих книжних, церковнослов'янських слів і сам добре не розумів їх значення. Ця обставина ще раз підтверджує настійну на той час потребу в двомовних словено-українських словниках.

Залишається з'ясувати час написання «Лексиса... просто».

По-перше, ми знаємо, що в 1596 р. був надрукований «Лексис» Зізанія. Автор «Лексиса... просто» для своєї роботи, очевидно, не користувався «Лексисом» Л. Зізанія. Про це свідчить характер подавання в ньому відповідників до реєстрових слів. А саме: у Зізанія до реєстрових слів, спільних для обох словників, часто дається цілий ряд синонімів, тоді як «Лексис... просто» найчастіше обмежується одним словом-відповідником. Крім того, якби «Лексис... просто» укладався після виходу з друку словника Зізанія, всі ті слова, що мають переклад у «Лексисі» Зізанія, були б перекладені і в «Лексисі... просто». А тим часом такі слова, як **крамола, навѣтъ, прещеніе** та ін., у словнику Зізанія перекладені, а в «Лексисі... просто» відповідників не мають. Отже, можна зробити висновок, що рукопис «Лексиса... просто» був написаний до 1596 р.

З другого боку, той факт, що «Лексис... просто» оправлений разом з «Острозькою біблією», надрукованою першодрукарем Іваном Федоровим у 1581 р., дає підставу час укладання самого рукопису словника віднести на кінець 70-х — початок 80-х років XVI ст.

Поява першої лексикографічної праці «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто», в якій пояснюючою мовою виступає стара літературна українська (чи мішана українсько-білоруська) мова, підтверджує настійну потребу того часу в тлумаченні «словенських» слів «мовою простою», зрозумілою широким масам. Як дві мовні системи усвідомлюються на той час система «словенської», церковнокнижної мови і система другої мови, так званої «мови простої», «діалекту руського».

«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто» невідомого автора має значення як пам'ятка, що відбиває важливі явища в культурно-історичному минулому України і Білорусії, і як перша праця з української лексикографії.

«Лексис. Сирѣчъ реченія, въкратъцѣ събранны...» Лаврентія Зізанія.

Через деякий час після появи «Лексиса съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто», що залишився в рукопису, з'являється вже друкований словник, в якому тодішня літературна «мова проста» виступає другою мовою — мовою перекладу або пояснення «словенської» лексики.

Ця лексикографічна праця — «Лексис. Сирѣчь реченія, въкратъцѣ събранны и из словенскаго языка на просты рускій

діялектъ истолкованы» — вийшла у Вільні в 1596 р. Автор її Лаврентій Зізаній Тустановський був учителем Віленської, а перед тим Львівської братської школи.

«Лексис» Л. Зізанія становить велику бібліографічну рідкість. Вперше він був перевиданий І. Сахаровим у «Сказаниях русского народа» (т. III, кн. V, СПб., 1857), вдруге у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові як додаток до роботи М. Возняка «Граматика Лаврентія Зізанія 1596 р.» (тт. 101, 102, 1911; окремо — Львів, 1911).

З приводу передруку Сахаровим «Лексиса» М. Возняк говорить, що Сахаров не тільки порушив його алфавіт, розкрив титла і т. ін., а й передрукував самий текст з великими фонетичними і морфологічними змінами. Напр.:

Першодрук 1596 р.	Передрук І. Сахарова
алканіе, исти хотеніе.	**Алканіе,** ясти хотѣніе.
алектор, пьвен [тобто *півень*]	**Алекторъ,** пьвецъ.
врачую, лѣчу.	**Врачую,** лечу.
драчіе, есть хойна, которая ввинѣ зварена, злѣчуетъ уха ропы полны, и очи уразовыи, то есть раненыи, албо удареныи [1].	**Драчіе,** есть хойна, которая въ винѣ сварена, злѣ чуетъ ухаропы полны и очи уразовыи, т. е. раненый, албо ударенный.

Крім того, багато слів «Лексиса» Л. Зізанія в передруку Сахарова зовсім пропущено (напр., з 21 слова на **ж** у Сахарова дано тільки 12)[2].

Як перша друкована праця з української лексикографії «Лексис» Зізанія заслуговує на детальний розгляд.

У реєстрі «Лексиса» понад 1000 (1061) «словенських» слів, тобто церковнослов'янських або староруських, мало зрозумілих для читачів. Ці «словенські реченія» автор перекладає (іноді пояснює) «простим руським діалектом», тобто передає відповідниками тогочасної української літературної мови.

«Лексис» був складений і надрукований, певно, нашвидку, бо справляє враження незакінченої роботи. Про це свідчить хоч би те, що в його реєстрі, в межах певної літери є деякі порушення алфавітного порядку, напр.: **бдитъ, бденіе, блюду** та ін. стоять між **бодрствую** і **брашно.**

Буває, що те саме слово повторюється в різних місцях у межах однієї літери. Напр., на початку літери **Б** іде: **багряница,** шарлатъ, албо едвабъ багровои фарбы; це саме слово, тільки вже чомусь з іншим відповідником, зустрічаємо і наприкінці літери **Б: багряница,** бѣль. Слово **варяю** подане двічі в різних

---

[1] У прикладах з «Лексиса» Зізанія і далі — з «Лексикона словенороського» П Беринди правопис спрощуємо: сполучення **оу** передаємо через **у,** юсы (малий і великий) заміняємо на **я** і **ю** (або **у**), **є** і **іє** передаємо через **е;** наголосів не зберігаємо.

[2] Не маючи першодруку словника Зізанія, ми змушені користуватися передруком Возняка при названій статті в «Записках Наукового товариства ім Шевченка».

місцях і з різними перекладами: **варяю,** чекаю і **варяю,** ожидаю; слово **мѣлъ** теж наведене двічі: в середині літери **М: мѣлъ,** вапно і в кінці її: **мѣлъ,** вапно и тыжъ крейда.

Крім того, в словнику Зізанія непослідовно даються наголоси: на одних словах вони є, на інших немає, напр.: **безуменъ,** ду́ренъ; **благодать,** ласка; **супостатъ,** спротивникъ, во́рогъ; **торжество́,** яръмарокъ та ін.

Реєстр «Лексиса» Зізанія, як і характер мови правої (пояснюючої) сторони його, справляють враження великої схожості з «Лексисом... просто». М. Возняк, порівнявши реєстри обох цих словників, установив, що в них багато спільних слів (напр., на **А** спільних слів 17) і що чимало з них пояснені цілком однаково, напр.:

«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто»	«Лексис. Сирѣчъ реченія, въкратъцѣ събранны..» Лаврентія Зізанія
Истуканъ — вылитый болванъ.	**істуканъ,** вылитий болванъ.
Козньо — скрытое и зрадливое, ошукане.	**козня,** скритое, зрадливое, ошукакнье.
Месия — христосъ, помазанецъ.	**Мессія,** Христосъ, помазанецъ.
Нырище — съ пѣску домокъ, ямка	**нырище,** спѣску домокъ, ямка.
Спудъ — корецъ албо нѣякая коробка.	**спудь,** корецъ албо нѣякая коробка[1] та ін

З цього порівняння обох словників М. Возняк робить, на наш погляд, правильний висновок:

«Коли взяти під розвагу великі подібності, а місцями навіть тотожності обох словників..., можна з повною певністю твердити, що словник, надрукований архімандритом Амфілохієм, і був матеріалом словника Лаврентія, і піддав йому гадку видати «Лексис», тим більше що багато поправок в церковнослов'янських словах і зсилок на грецьку можна пояснити його добрим знанням класичних мов, передусім грецької»[2].

Отже, першим джерелом для «Лексиса» Зізанія був «Лексис... просто» невідомого автора, з якого Зізаній взяв значний матеріал для реєстру і для перекладів, але він дещо з «Лексиса... просто» відкинув, дещо удосконалив, а також вніс нові слова[3].

Другим джерелом «Лексиса» Зізанія, як для реєстру «словенських» слів, так і для їх перекладу на «простий руський діалект», були так звані произвольники — списки лексичних ва-

---

[1] М. Возняк, цит. стаття, стор. 38, 39.

[2] Там же, стор. 39.

[3] Таким чином, не можна погодитися з думкою С. Булича, що «мабуть», Зізаній склав свій словник самостійно, черпаючи матеріал із книг св письма, богослужебних і творів отців церкви» (див. «Очерк истории языкознания в России», стор. 165).

ріантів до «словенських» слів, що складалися при перекладах церковних книг (про ці «произвольники» див. далі, в розділі про «Лексикон славеноросський» П. Беринди).

Спинимося тепер на найважливішій частині «Лексиса» Зізанія — перекладі реєстрових слів.

Відповідником до кожного «словенського» слова в «Лексисі» Зізанія дається, як правило, одно слово «мови простої», але іноді наводиться кілька синонімів, напр.: **баснь,** казка, слово, байка; **бракъ,** женитва, веселье; **пѣтел,** когут, пѣвен, петухъ; **сѣтую,** смучус, жалую, плачу та ін.

Часом Зізаній не обмежується подаванням до реєстрового слова тільки перекладу-відповідника, а наводить при цьому ще її пояснення. Іноді до реєстрового слова дається тільки пояснення:

алканіе, исти хотеніе.
баснословіе, нѣкчемная мова.
бремя, беремя, тлумокъ, и теж товаръ котори вкорабли, албо навозѣ
ваіе, розки зквѣтом, лоза, багнята.
долгоденствіе, долгій вѣкъ.
жажду, прагну, пити хочу.
приповѣдую, оповѣдую, ускаржаюся, припоминаю, розмовляю, питане чиню и отповѣд одержую.

Бувають також пояснення енциклопедичного характеру, напр.:

зеленичіе, есть дерево, которое лѣтѣ изимѣ зелено, подобное листье мает зѣлью, на котором черницѣ ягоды ростут.
неясыт, погрецку пелекан, птах есть вегуптѣ, подобны босюлови, которій впустыни рад мешкати, которому зміи вѫрогуют, идѣти его умерщвляютъ, а он прилетѣвши клюется вперси свои икров испущает наних, итак оживаютъ.

Зрідка до реєстрових слів даються переклади-відповідники не тільки українські, а й грецькі. Напр., при слові **адъ,** крім відповідників *темность, недовѣдомое мѣсце* та ін., маємо ще: «по грецку адис иаидисъ»; реєстрове слово **хранитель** перекладається словом *сторож* і грецьким *кустосъ* (слов'янськими літерами).

Іноді в словнику до «словенського» слова поряд з відповідниками з «мови простої» наводиться «словенське» речення, а до нього переклад «мовою простою». Напр., при слові **глумлюс** з відповідниками *прохожуюся, проиждажаюс, подражаюс* і *цвичуся* дається словенське речення-ілюстрація: «и изыде іссакъ поглумитися на поле кувечеру» і до нього переклад «мовою простою»: «и вышол ісаак проходитися на поле подъ вечеръ». Подібне ж і при слові **въсхищаю** з відповідниками *пориваю, похапую.* Тут теж маємо «словенський» приклад: «тогда въсхитиша симона волхва безплотныи на въздухъ» і до нього переклад: «тогды порвали бѣси симона волхва и взнесли его наповѣтря».

Заслуговує на увагу й те, що Зізаній, подаючи реєстрові слова, вказує іноді джерело, ставлячи посилання після наведених «роських» відповідників, хоч відноситься воно, звичайно, до ре-

єстрового слова. Такі посилання є, наприклад, при словах: **зеленичіє** (джерело: «ісаия, гл. ма»); **увясло** (джерело: «укирил ієросолимском, слово еї»); **ратую** (джерело: «як у златоустаго вмаргаритѣ в г словѣ, о іовѣ»).

Відзначені вище прийоми словникової роботи — синоніми до реєстрових слів, пояснення слів реєстру, введення «словенських» речень з перекладом, посилання на джерела — наочно показують, що в «Лексисі» наявні елементи глибшого опрацювання лексичного матеріалу. Щоправда, ці елементи Зізаній застосовує непослідовно, але вони свідчать про значний рівень, якого досягла лексикографія в східнослов'янських землях уже в кінці XVI ст. [1]

До реєстрових слів «словенської мови» «Лексис» Зізанія дає відповідники «мовою простою». Серед цих відповідників багато слів живої народної мови. Напр., до **абіе** дається *заразъ;* до **авва** — *тато, отецъ;* до **аггл** — *вѣстник албо повѣдач;* до **агнец** — *баранок;* до **агніца** — *молодая овечка;* до **баня** — *лазня;* до **благодару** — *дякую;* до **блюдо** — *миска;* до **бреніе** — *глина, болото;* до **варяю** — *чекаю;* до **въдружаю** — *утыкаю, угорожую;* до **внѣ** — *надворѣ;* до **възываю** — *закликаю.*

Говорячи про пояснюючу мову «Лексиса» Зізанія, який був родом із західноукраїнських земель, не можна не відзначити доброго знання автором місцевої живої народної мови. Цей факт виразно позначився на «Лексисі».

Розглянемо кілька прикладів:

Слово **ваіе** перекладене: «розки зквѣтом, лоза, багнята». Останнє слово *(багнята)* невідоме в говорах Східної України, але воно є в землях західноукраїнських, як це засвідчено в словнику Грінченка: **«Багня,** -ня́ти. Верх. Лем.» (тобто з записів Верхратського з Лемківщини, в Карпатах) з посиланням на **багнітка** (теж узяте з Верхратського) у значенні «сережка дерева».

Слово **о́скордъ** перекладається: «клепец, сокира, которою мулярѣ камѣнье отесуютъ». Крім слів *сокира* і *мулярі,* загальновживаних у сучасній українській мові, тут бачимо менш відомі слова — *клепец* і *оскорд.* Словник Грінченка слово *клепець* наводить (із Желеховського) в значенні *клепач* (запис з Угорщини) — *молоток,* а слова *оскорд* не дає. Але останнє знаходимо в словнику Срезневського: **«Оскърдъ**-оскрьдъ — топоръ (?). Ср. пол. oskord» (т. III, стор. 723). В «Лексиконі» П. Беринди воно має інший наголос — *оскóрд,* а пояснення до нього залишається таке, як у «Лексисі» Зізанія. Це ж слово, у формі *оскард,* знаходимо і в сучасній українській мові, напр.: *«Оскар-*

---

[1] К. Ширський так писав про словник Зізанія: «Його «Лексикон» має виразні сліди старанної і дуже вдумливої роботи» («Очерк древних славяно-русских словарей», «Филологические записки», 1869, кн. 1, вып. 1).

дами стальними, гострими шкребли паровик» (К. Гордієнко, Діти землі); «Вже було чи сокиру насталить, чи косу зварить, чи *оскард* загартувати... — то вже ніхто проти його» (О. Кониський, За кригою). У Франка це слово в трохи зміненій формі: «Натрапили на твердий лупанець, котрий треба було ламати *оскарбами»* («Бориславські оповідання»). Вживання цього слова в західноукраїнських діалектах потверджує словник Желеховського, який дає: **Óскарб, óскард** — Spizhammer (für Muhlsteine, etc).

Отже, зафіксоване Зізанієм слово **оскордъ** виявляється словом всеукраїнського ареалу і означає не *топор* (як гадав І. Срезневський), а має саме те значення, в якому подав його Л. Зізаній у «Лексисі».

Як бачимо, «Лексис» Зізанія має досить високі якості з погляду лексикографічного і становить значний інтерес для історика мови, зокрема як джерело для дослідження лексики української мови. Крім того, «Лексис» Зізанія, цей перший друкований словничок, в якому слова «словенської мови» передаються «простим руським діалектом», цінний тим, що він до певної міри був вихідною точкою для створення такої видатної лексикографічної праці наступного століття, як «Лексикон славеноросський» Памви Беринди.

«Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе...» Памви Беринди

У 1627 р. в Києві вийшов словник під заголовком «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе... Тщаніемъ, вѣдѣніемъ же и иждивеніемъ малѣйшаго въ іеромонасехъ Памвы Берынды».

«Лексикон славеноросський» виявився настільки потрібною книжкою, що порівняно скоро розійшовся, і тому був виданий удруге, без значних змін у своїй лексикографічній частині, в 1653 р. в Кутеїнському (біля Орші. — *П. Г.)* монастирі [1].

Заслуговує на увагу передмова до другого видання «Лексикона» Памви Беринди: «Лексіконъ естъ потребный и пожиточный многимъ; стого зрозуметъ латво (легко. — *П. Г.)*, ижъ презъ той небарзо долгій часъ такъ оскудѣлъ же омаль, где его видетъ барзо». Видавці друкують «Лексикон», «абы и въ тыи оплаканыи часы (це був час боротьби Богдана Хмельницького проти Польщі. — *П. Г.)* истинно Православной Стое црквe снове, читаня писмъ славенских не занедбаваючи, охотнѣйше до нихъ ставились и оттуль як зъ широкого глибокого моря црковного дшезбавенный брали пожиток...»

Беринда у передмові до «Лексикона» пише, що він уклав його, «на жадныи перешкоды зависти не дбаючи, и овшем

[1] Пізніше «Лексикон» Беринди був передрукований в «Сказаниях русского народа» І. Сахарова (т. II, кн. V, 1849, стор. 1—118), але дуже недосконало, на що вказував уже Ширський та інші автори (Булич, Житецький, Веселовська та ін.).

уфаючи (сподіваючись. — *П. Г.),* же заздрост ущипливаа згаснетъ, а праца моя таа у потомных вдячность отнесетъ...».

І дійсно, «Лексикон» Беринди набув великої популярності і був потрібною і корисною книгою протягом довгого часу.

Про велику поширеність і важливість цієї лексикографічної праці першої половини XVII ст. свідчать такі факти [1].

Праця Беринди була основою для двох румунських словників: «Лексикона словено-валашского и именъ тлъкованія», який склав у 1649 р. чернець Мардарій, і словника румунської мови XVII ст. (рукопис зберігається у Москві в бібліотеці «Общества истории и древностей России»), що є, по суті, переробкою «Лексикона» Беринди. «Лексиконом» Беринди користувався також Ф. Полікарпов при складанні свого «Славено-греко-латинского лексикона» (М., 1704). Під впливом словника Беринди був складений «Супрасльський старослов'янсько-польський лексикон» 1722 р. Він був передрукований у 1751 і 1756 рр. в Почаєві як додаток до «Богословия нравоучительного» і в 1804 р. випущений (там же) окремим виданням.

На «Лексикон словенороський» як на авторитетне джерело посилаються різні автори, напр. С. Полоцький, І. Галятовський.

Словник Беринди взагалі був однією з книг, що користувались великим попитом. Так, у С. Соловйова («Летописи русской литературы и древностей», вид. М. Тихонравова) знаходимо запис, що князь Риндін-Оболонський, бувши послом у Польщі в 1653 р., за наказом царя придбав сім книжок, в тому числі й «Лексикон славенороський».

«Лексикон» Беринди можна було знайти в багатьох бібліотеках, напр., у бібліотеці Павла — митрополита сарського і подольського, в бібліотеці Воскресенського Ново-Ієрусалимського монастиря в другій половині XVII ст. (три примірники), в бібліотеці графа Брюса.

«Лексиконом славенороським» користувалися як авторитетним лексичним джерелом автори різних праць, присвячених дослідженню староруської мови (І. Срезневський для «Материалов для словаря древнерусского языка») і літератури (Є. Барсов у дослідженні про «Слово о полку Ігоревім»).

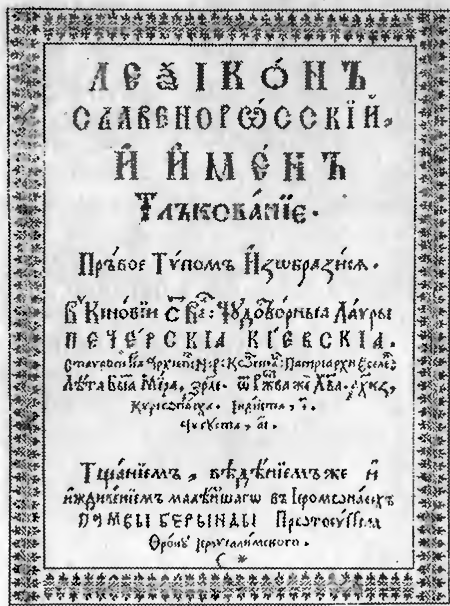
Згадується «Лексикон Беринди і в російській художній літературі. Так, у творі «В людях» М. Горький оповідає, що коли він при розмові з співаком Митропольським, колишнім студентом Казанської духовної академії, просив його пояснити ім'я Хрисанф, то Митропольський відповів: «Хрисанф значить золотий цвіт, як вірно сказано у Памви Беринди» [2].

---

[1] Ці факти подаються головним чином за працею Г І. Коляди «Памва Беринда і його літературна діяльність» (канд. дис, 1945 р; зберігається в Інституті літератури АН УРСР)

[2] М. Горький, Твори, т. 8, Держлітвидав, К., 1953, стор. 464.

З наведених фактів бачимо, що справдились слова самого Беринди про «Лексикон» — «праця моя таа у потомных вдячность отнесетъ». Ці ж факти свідчать про культурні зв'язки, які існували в XVI—XVII ст. між землями українськими та білоруськими, що були під владою Польщі, і землями російськими, незважаючи на політичні кордони, які тоді їх розділяли. Отже, словник Беринди мав неабияку вагу в розвитку мовної культури східнослов'янських народів — українського та білоруського і російського.


ЛЕѮІКОНЪ СЛАВЕНОРѠССКІЙ, И ИМЕНЪ ТЛЪКОВАНІЕ.

Прьвое Тѵпомъ Изѡбразися.

В Киновїи Ст҃ыя Чудотворныя Лавры Печерскія Кіевскія.

Тщанїемъ, вѣдѣнїемъ же и иждивенїемъ малѣйшагѡ въ Іеромонасѣхъ Памвы Берынды Протосѵггела Ѳрону Іерусалимского.

Деякі сторони цієї лексикографічної праці не втратили свого значення й досі, зокрема для дослідження давнішої (XVI—XVII ст.) і навіть сучасної української мови, а так само і мови староруської.

Поява словника Памви Беринди була викликана насамперед необхідністю культурного озброєння українського і білоруського населення, потребою піднести його культурний і освітній рівень для успішної боротьби проти католицизму, проти соціального і національного гноблення.

Частина освічених людей в українських і білоруських землях, що були під владою Польщі, обстоювала широке вживання в писемності «діалекту руського», «мови простої». Друга частина, консервативна, яка соціально стояла далі від народу і була пройнята релігійним духом і повагою до авторитету культової церковнослов'янської мови, вживання «мови простої» допускала тільки в світських творах або й зовсім не давала їй місця в літературному вжитку.

Ці дві течії в питанні про літературну мову в українських (і білоруських) землях виявлялися і в кінці XVI — на початку XVII ст., коли Беринда став укладати «Лексикон славеноросський».

У післямові Беринда пише про свій словник, що «отъ могущихъ труд сей презираемъ», що в ставленні до його роботи було «много разорителей и хулниковъ», а «помощниковъ и зидателей... вельми мало».

З приводу цього зауваження Беринди про «разорителей и хулниковъ» його «Лексикона» П. Житецький пише:

«Ми не знаємо, які були думки цих «хулников». Може, їх дивувала наївна етимологія лексикографа, що «церковь названа есть от царя, ижъ царскимъ домом єст...». Може, вони були незадоволені граматичним безладдям, якого допускався Беринда, відступаючи в багатьох випадках від граматичної форми пояснюваного слова... Могли вони не погоджуватися і з самою суттю пояснень Беринди» [1].

Але за наївну етимологію, за «граматичне безладдя» і неправильні пояснення в словнику могли ганити «Лексикон» лише ті, хто не тільки добре знав церковнослов'янську мову, але й розумівся на тонкощах лексикографічної праці. До того ж, систематичне і суворе додержання граматичних форм слів реєстру є вимогою сучасної лексикографії, а не тодішньої. Навпаки, подавання лексики в словнику Беринди з порушенням «граматичного порядку» — це, з погляду потреб того часу, було не хибою, а позитивною рисою роботи лексикографа. Отже, ясно, що не через указані Житецьким «хиби» чи «недоліки» словник Беринди був «презираемъ» і мав «разорителей и хулниковъ». Причина була значно глибша; вона лежала в корені самої справи, тобто в питанні про вживання «простої мови» як літературної.

Діячі письменства українських і білоруських земель цього часу скаржилися на занепад знання «словенської мови» і «для лѣпшаго вырозумѣнья людей посполитыхъ» перекладали церковні книги з «словенської мови» на «рѣчъ рускую», на «мову просту» («Пересопницьке євангеліє» 1556—1561 рр., «Біблія руска» Скорини 1517 р. та ін.). Так само і Беринда призначав свій словник для допомоги тим, хто читає книги, писані «словенською мовою». Мав він на увазі й потреби школи, бо в передмові до «Лексикона» зазначає, що він склав його «в поощреніе искуснѣйшимъ и въ ползу спудеемъ» (тобто учням).

У «Лексиконі» П. Беринди «роська мова» виступає як рівноправна з церковною. І саме через це праця Беринди була «презираема от могущих». А можливо, як гадає Ян Янув, «хулники и разорители» були незадоволені «Лексиконом» власне через другу його частину, де при «толкованії імен» були виправлення і критика деяких помилок у тексті «Острозької біблії», а цих помилок православні не хотіли розголошувати [2].

Але у автора «Лексикона славенороського» були й прихильники, що підтримували його роботу, дали змогу продовжувати її протягом 30 років і нарешті видати. Без такої підтримки вона,

---

[1] П Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К, 1889, стор 41

[2] Див· J Janów, Leksvkografia wschodnio-słowiańska do k XVII w , odbicie ze «Sprawozdań Polskiej Akad umiej , t LII, nr 4. Cr. II. l Leksykon P. Beryndy i jego słosunek do nauki zachodnio-europejskiej, Kraków, 1951, стор. 330

звичайно, не побачила б світу, а без громадського визнання не була б видана вдруге.

Певний інтерес становить питання про походження самого Беринди. Різні автори говорять про це по-різному. Деякі твердять, що він був «rodowity słowak» (Ign. Stebelski, 1781). Інші — що він був з Молдавії і навіть «родом молдаванин» (Я. Головацький, К. Ширський). Треті вважають, що він походив із Західной України. Г. Коляда доводить, що думки про походження Беринди з Молдавії безпідставні і не підтверджуються ні біографічними даними, ні творами, ні, зокрема, мовою Беринди [1].

Таким чином, треба відкинути твердження про походження Беринди з Молдавії, а особливо припущення, що він був родом словак або молдаванин.

Беринда почав збирати матеріал для свого словника ще в Галичині, коли працював у друкарні Федора Балабана, в Стратині коло Рогатина, а потім у друкарні Львівського братства. Пізніше він переїхав до Києва і весь час працював у друкарні Києво-Печерської лаври. Отже, він був зв'язаний з культурно-освітнім рухом, що розгорнувся в кінці XVI — на початку XVII ст. в багатьох західноукраїнських містах, а потім (з початку XVII ст.) головним чином у Києві.

До роботи над своїм словником Беринда поставився дуже серйозно і використав для нього великі і надійні джерела. На ці джерела — як для реєстру «словенських» слів (слів пояснюваних), так і для подавання до них відповідників «мовою роськокою» — вказує нам автор «Лексикона» в післямові: «Θеодоръ Балабанъ побуди и мене... реченія и имена словенская избирати, аки не у сущу тогда Лексікону, развѣ любомудра кир Лаврентіа Зізаніи..., его же і зде привнесеніе и исправленіе явственно буди. Оттуду убо начало веземъ азъ...». Крім невеликого реєстру з «Лексиса» Зізанія, до якого Беринда ставився критично, бо деяких слів з нього не взяв, автор «Лексикона» використав обидва рукописні новгородські словнички (1282 і 1431 рр.). Разом з тим Беринда поповнював реєстр словами, які він виписував «от различныхъ книгъ и трудовъ, паче же от тълкованіа прпд. Максіма Стогорца [Святогорца, тобто Максима Грека (нар. коло 1475 р., пом. 1556 р.), що працював у Москві. — *П. Г.*], Мануила Ритара и инѣхъ...».

Дуже важливим як для складання реєстру «Лексикона», так і для добору відповідників були так звані «произвольники» (або «произволы»), тобто записи, списки або навіть словнички синонімів або можливих лексичних замін чи варіантів, якими кори-

---

[1] Г. Коляда, Памва Беринда и его «Лексикон славенороссский», «Ученые записки Государственного педагогического ин-та им. Т. Г. Шевченко», филолог серия, вып 3, К., 1953

ствувались і які складали при виправленнях і перекладах церковних книг [1].

Про це джерело для «Лексикона» Беринда пише, що він, багато років працюючи над виправленням «Бесід апостольських», «произволники на краехъ тамо оставленныя, зде съ числом до ли́ста (до списку. — *П. Г.*) и не толкованны нѣкія вписовавъ, равнѣ творя и от Бесѣд дѣяній апс: сей лексіконъ събрахъ и съвокупихъ» (післямова до словника).

Такі ж «произвольники» були відомі в XVI—XVII ст. і в російських землях. У рукопису XVI ст. до тексту так званого «Гавриловского апостола» додано словники слов'янських слів, що звуться: «В деяниях произвольники», «В соборных посланиях произвольники», «В пауловых посланиях произвольники»[2].

Наведені вище дані про джерела створення «Лексикона славенороського» виразно і наочно свідчать про культурні зв'язки українського та білоруського народів у XVI—XVII ст. з народом російським і, зокрема, про спільні шляхи і джерела розвитку в цей час лексикографічної роботи в землях східних слов'ян.

Крім наявних уже східнослов'янських словників, Беринда використовував для «Лексикона» і тогочасні лексикографічні праці з інших мов, насамперед грецькі і латинські, а також латинсько-польські. Це підтверджується і документами. Так, у записах прибутково-видаткових книг Львівського братства читаємо: «Року 1613... Далемъ отцу Памвѣ десять грамматикъ и 20 книжок «О воспитаніи чад» до роспроданя. Зас далемъ емуж книгу дикционарь» (тобто словник. — *П. Г.*) [3].

Підтверджуючи, що Беринда знав відомі в тогочасній Польщі лексикографічні праці, польський дослідник Ян Янув доводить, що автор «Лексикона» (особливо для «Именъ тлъкованія») «пильно користався «таким словником, як «Polyglotta» (1562—1572 р.), і був знайомий і з іншими словниками: з двома грецько-латинськими (1554 р. і 1572 р.) і з деякими латинсько-польськими, напр., Я. Менчинського (1564 р.) та ін. [4]

Очевидно, з цих джерел черпав Беринда матеріал для широких, енциклопедичного характеру, тлумачень у другій частині словника.

---

[1] У «Материалах для словаря древнерусского языка» І. Срезневського читаємо: **«Произвольникъ** — однозначащее слово, выставляемое на полях, вариант: «Кавыки пишутся въ божтвенных писаніях на полѣ... надъ произволы, гдѣ бывают сходительныя глы в двоемъ и втрое различіе учреждены не единаково, а расужденіе имѣют едино, то именуемыя произволники» (Граммат. XVII в.)» (т. II, стор. 1532).

[2] Див.: Л. С. Ковтун, К истории русской лексикографии древнего периода, «Известия АН СССР. Отдел. литературы и языка», т VIII, вып. 2, М, 1949, стор. 152—157.

[3] Див.: Г. Коляда, цит. праця, стор. 56.

[4] Див.: J. Janów, цит. праця, стор. 334.

«Лексикон» П. Беринди складається з двох частин і включає 6982 слова. У першій частині подаються загальномовні «словенські» слова (4980 слів), здебільшого церковнослов'янські або й староруські, що стали вже незрозумілими. Деякі з таких слів уміщені в додатку, що зветься «Оставшаа реченіа».

Друга частина «Лексикона» — «Именъ тлъкованіе» — включає 2002 слова. Тут подаються тлумачення власних імен, назв місцевостей, слів-назв із грецької міфології, назв наук, предметів церковного вжитку, мір, птахів, звірів і т. ін., запозичених «отъ еврейскаго, греческаго же и латинскаго и отъ иныхъ языковъ». У цій частині дуже мало «роських» перекладів-відповідників, бо тут «словенські» слова не перекладаються, а пояснюються (деякі залишені і без пояснення).

Для прикладу наведемо кілька лексичних гнізд із другої частини словника:

Ааронъ: гора (крѣпкая), або гористый. або научаючій, або родити починаючій [далі наводиться джерело].
Авраамій: богатъ [джерело].
Арктосъ: звѣзда, що медведем зовут, або воз небесный. Країна полюсная.
Хімера: коза, спереду лев, а ззаду змій, а всерединѣ хімера..

Реєстр першої частини «Лексикона» складається в основному з елементів загальної церковнослов'янської («словенської») лексики. Але зрідка бачимо тут і слова з інших мов: з грецької (**Потиръ:** чаша, кубок, келих, деревяный ковшъ, погар угорски); з латинської (**Помпа:** киченіе, гордѣньеся, оказіа, бута,..., укоризна); з російської (**Кляпина:** всякое древо нагненое, московски нарицается); з польської (**Жегавица:** огневица); з німецької (**Друкую:** з алманска выбываю, албо вытыскаю); з чеської (**Знаменай:** чески ест, а толкуется знай); з словацької (**Коблъ,** или **кобелъ:** корецъ, мѣра, з словацка). Часом у реєстрі серед «словенської» лексики трапляються слова української живої мови, напр.: «**Выступцѣ:** бачмаги, або пантофлѣ; **Глипаніе**: поглядане.

Слова реєстру Беринда подає не завжди в їх початковій формі. Особливо це стосується дієслів: у словнику вони стоять звичайно в 1-й особі однини теперішнього часу, але досить часто і не в цій формі. Напр.: **Вдѣаю:** вкладаю; а вище (перед цим словом): **Вдѣаше:** вкладалъ, а, о; **Възражаю:** спыхаю, спротивляюс; а через два слова: **Възрази:** зопхни, струти; **Лю́бите,** пытател.: ци любите. **Любі́те,** повелител.: любѣть; **Негодоваша:** розгнѣвалися; а нижче: **Негодую:** за зле маю, ображаюся, жаль ми, болить мя, порушаюся болестю, нарѣкаю, занедбываю.

При деяких словах реєстру подані такі слова, які при різних морфологічних змінах (найчастіше — разом з прийменниками) утворюють форми, однакові (або дуже близькі) написанням і звучанням до перших. Напр.: **Въ сто́гнахъ:** въ улицах. **Востог-**

на́хъ: заболѣлемъ. **Поставъ:** поставъ сукна, пряжа и тыж машт окрутовы. **По ставъ**: до самого ставу. **О чесомъ,** пытане: о чо́мъ. **Очесомъ,** множ.: о́чомъ.

Відзначені особливості в подаванні слів реєстру (в непрямих граматичних формах, а також указані вище омофони — **поставъ** і **по ставъ** та ін.) у Беринди, звичайно, не випадкові: вони пояснюються бажанням автора якнайбільше допомогти читачам, зокрема, «спудеям», читати і розуміти слова і форми «словенської мови»

Мова пояснюючої частини «Лексикона» Беринди загалом дуже близька до мови «Лексиса» Зізанія. У Беринди, крім «роських» відповідників до «словенської» лексики, досить часто зустрічаються слова грецькі і латинські або і ті і другі. Напр.:

Багоръ: φοινικίς, шарлатовая фарба, purpura.
Блгостыня: добротливость, щедробливост, ласкавост, млсть, добрость, χρηστότης, benignitas, clementia.
Брань: борба, πόλεμος, война, битва, бой
Выя: τράχηλος, шия, тылъ.

Крім слів із класичних мов, серед «роських» відповідників Беринда іноді подає слова з інших, некласичних — переважно слов'янських мов. Напр.:

Мечтаніе облуда , покуса, полски матолка
Пѣтелъ: чески и руски когутъ, волынски пѣвень, литовски [тобто по-білоруськи] пѣтухъ
Разлой: долина, чески удолъ, далматски [по-хорватськи] лука.
Чпаг: кишеня , шабелтас, бисага, ташка, камса, тлумокъ, вацокъ, словацки торба, мошна, чех тобола, калита, мѣшокъ, угорски ершены

Характерним для «Лексикона» Беринди є подавання у відповідниках до «словенських» реєстрових слів багатьох синонімів, напр.:

Блажу: хвалю, щастя кому признаваю, чту, добрю
Баня: крщеніе, ванна, лазня, мылня
Възыскую: вынайдую, довѣдуюся, пытаю, отискую, пожаданьемъ речи упущенной держуся, прагну ся, упоминаюся, стязую, витягаю
Вѣденіе: познане, свѣдомость, розумѣние, νόημα, вѣдомость, знаемость, розмышлене и вѣданіе госжъ
Вранъ: воронъ, крукъ, гайворон
Вѣтій: риторъ, ораторъ, ρήτωρ, ορος, мдръ філозоф, красномовца, албо вымовца, оправца, албо прокураторъ, рѣчникъ, хитрословецъ
Упованіе: надѣя, сподѣванье ся, уфанье
Ужище: поворозъ, стрычок, шнуръ, мотузъ

Очевидно, для цих численних синонімів, крім доброго знання автором «Лексикона» «роської мови» (а також грецької і латинської), важливим джерелом були ті «произвольники», про які згадувалось вище і на які вказує сам Беринда.

«Лексикон» Беринди відзначається не тільки багатою синонімікою відповідників. В ньому досить часто до перекладу «словенського» слова «роською мовою» додається ще пояснення

або — при відсутності однослівного перекладу — тільки пояснення. Напр.:

Выхоръ: вѣтръ быстрый который въколо крутитъ от землѣ почавши къ горѣ
Водоважда: капар, смокъ што воду вытягаетъ въ гору и тежъ журавель
Врачебница: домъ где лѣчатъ, и тижъ аптыка.
Одръ: кровать, ложко, постеля, мары. Зри **Постеля.**
[А при слові **постеля** читаємо: **«Постеля** глаголется, егда ложе постлано ест, и **ложе, ложко** глется егда голо ест»]
Тяжкосердіе: тяжкость на срци, смутокъ..

Як і в словнику Зізанія, в «Лексиконі» Беринди при деяких словах, особливо при назвах тварин, трав, мінералів і т. ін. (у другій частині «Лексикона»), трапляються великі, енциклопедичного характеру пояснення, напр.:

Гипсъ: орелъ великій, или Семпъ, иже м [40] дній не ѣсть, а единымъ разом м литр зъѣсть [1]
Скилла: звѣря морское, о шести головъ песѣхъ, а постать красной невѣсты, а остаток тѣла якъ ужъ, въ тѣсномъ мѣсци живетъ, где и Харибдісъ, тоестъ тѣсное море, где якъ вир пожирает корабль [джерело].

У «Лексиконі» Беринди іноді знаходимо фразеологічні звороти. Їх небагато, але сама наявність їх свідчить про певний лексикографічний досвід і вдумливість автора словника. Наведемо кілька прикладів такої фразеології при деяких словах. Так, при слові **благоговѣніе** дається **«съ благоговѣнімъ:** опатрне, набожне»; при слові **глумъ — «Въ глумъ:** на смѣхъ, на жартъ»; при слові **сударъ — «Сударъ при бедру:** хуста при боку, **Сударъ на главѣ:** завой на головѣ».

Беринда часом подає посилання на джерела до реєстрових «словенських» слів, причому цих посилань значно більше, ніж у «Лексисі» Зізанія, буває навіть по кілька до одного реєстрового слова. Подаються вони іноді після окремих відповідників (коли їх кілька), а іноді після всіх.

Посилання на джерела, очевидно, вказують, у якому саме творі (джерелі) реєстрове «словенське» слово має те чи інше значення, передане «роським» відповідником.

Знаходимо в словнику Беринди і стилістичні позначення. Ця дуже важлива і цінна сторона лексикографічної роботи виявляється досить обмежено. Найчастіше знаходимо позначення: *образнѣ, метаф.* (метафорично) зрідка *умилительнѣ* (тобто пестливо, ласкаво). Напр.:

Глубоко: .., метаф. велико.
Геена: , метаф осужденіе, потупене, мука, або огень пекельный
Кручина:.., образнѣ. надутость, пыха
Левъ: царъ (образнѣ).
Дѣдъ: старецъ, умилительнѣ же дядко, старчикъ, а не дѣдко, сице бо нѣцін обыкоша діявола именовати

[1] В «Именъ тлъкованіи» дається· **«Литра:** фунтъ»

В небагатьох випадках до слів у «роській» частині «Лексикона» даються ілюстративні цитати, напр.: **Плоть:** тѣло, всякое [тѣло] образы величества имѣет. Сирѣчъ: длъготу, широту, и тлъстоту (джерело: «Іоан Дамаск.»).

Таким чином, «Лексикон словенороський» є цінною працею і з погляду лексикографічного, бо в ньому автор застосовує (хоч і не скрізь і непослідовно) найважливіші прийоми справді наукової обробки лексичного матеріалу.

У першій частині «Лексикона» до «словенських» лексем Беринда часто наводить по кілька «роських» перекладів-синонімів. Ці синоніми в значному числі випадків повторюються при різних «словенських» реєстрових словах, і тому можна вважати, що «роської» лексики в першій частині словника Беринди стільки ж, скільки й «словенських» реєстрових слів, тобто приблизно 4500—5000.

«Роську» лексику першої частини «Лексикона» можна поділити (як це робить і Житецький в «Очерке литературной истории малорусского наречия», стор. 42—43, 51 та ін.) на п'ять груп.

1. Слова слов'яноруські, тобто спільні для церковно-слов'янської мови і всіх трьох мов східнослов'янських, напр. *бѣда, горе, иду, кровь, прихожу,* або утворені від слов'яноруських коренів, як: *високость, глубокость.*

2. Слова, спільні тільки для трьох мов східних слов'ян (іноді з певними фонетичними відмінностями в кожній з них), напр.: *которій* (що відповідає «словенському» **иже**), *болото* **(блато)**, *борозна* **(бразда)**, *волочуся* **(скитаюся)**; *ворогъ* **(врагъ)**, *корова* **(крава)**, *солодкій* **(сладкій, слащъ)**, *берегъ* **(брегъ)**.

3. Слова специфічно українські (в тому числі й засвоєні з інших мов), відмінні від інших східнослов'янських, напр.: *баволна* [**бумага** (*бавовник*)], *байка* **(баснь)**, *баламутъ* **(ложъ)**, *бачу* **(виджу і созерцаю)**, *баюра* **(сонмъ водъ)**, *брязкало* **(бряцало)**, *каганецъ* **(свѣтильникъ)**, *казка* **(баснь)**, *калюжа* **(ровъ)**, *кишеня* **(чпагъ)**, *клуня* **(житница)**, *кобылки і коныки* **(пружіе, прузи і сверщіе)**, *коваль* **(ковачъ і кузнецъ)**.

4. Слова тогочасної української літературної мови, засвоєні з польської (разом з латинізмами), але відсутні або рідко вживані в народній українській, напр.: *бадачъ* («словенські» **испытатель** і **истязатель**), *барзо* **(зѣло)**, *безецный* **(нечестивъ)**, *валечный* **(возбранный, ратуючій, храбрый)**, *валка* **(борба, подвигъ)**, *варги* **(уста, устна)**, *ведлугъ* (приймен. **по**), *велблю* **(величаю)**.

5. Слова тієї ж «словенської мови», що даються як переклади-відповідники до реєстрових слів: *лоно* **(нѣдро)**, *стязую* **(възыскую)**, *хулю* **(съменшаю)**, *отверже* **(попра ногою)**.

Вся лексика «роської» частини словника (до 5000 слів) у зазначених вище групах розподіляється так: перша і друга гру-

пи становлять 45%; третя група — 25%; четверта група — 20—25% і, нарешті, п'ята група — понад 5 %

Таким чином, з усієї кількості (до 5000) «роської» лексики першої частини «Лексикона» на перші три групи припадає 70% — близько 3500 слів. Така цифра, звичайно, дуже неповно відбиває справжній кількісний склад лексики як тогочасної літературної, так і живої мови української народності. Це пояснюється тим, що Беринда брав для «Лексикона» тільки такі «роські» слова, які були відповідниками до тих уживаних у церковних текстах «словенських» слів, які, на його думку, потребували перекладу або пояснення.

Процентне співвідношення в розподілі «роської» лексики словника Беринди на показані вище п'ять груп більш-менш правильно відображає якісний склад лексики літературної української мови кінця XVI — початку XVII ст.

Слід сказати, що відповідниками до «словенських» реєстрових слів Беринда подавав у «Лексиконі» не тільки ті слова, що вживалися в тогочасній літературній мові, а й ті, які він знав із живої мови, напр.: *клуня, кишеня, коники, дядко* (тобто *дядько), дѣдко* (тобто *дідько)* та ін. Це слова, вживані по всій Україні.

Крім цих прикладів можна навести й інші. Так, про «словенське» **троскотъ** сказано, що іноді його називають «подорожникъ, язичокъ, бабка». **Остегны** передане: «гачѣ, убранье». Подані поруч з *подорожникъ* слова *бабка* (що відповідає латинській назві Plantago) і *язичокъ* (що відповідає латинській назві Plantago lanceolata) дуже поширені в західноукраїнських говірках[1], а слово *гачѣ* (гачі — штани) теж відоме головно в західноукраїнських землях.

Останні приклади свідчать, що Беринда добре знав живу народну мову західноукраїнських земель. Вони потверджують, що і за походженням він був із цих земель.

Лексичні матеріали з «Лексикона» Памви Беринди свідчать про важливе значення цієї праці для дослідження лексичного складу як давньої, так і нової української мови. Так, наприклад, слово **привѣса** Беринда перекладає: «шаля, ваги». Цим засвідчується давнє існування в українській мові слова *ваги* в значенні рос. разновес (дрібні гирі). На слово **слань** (що по-російськи означає *наст* — тонкий затверділий шар снігу) в «Лексиконі» дається відповідник *серенъ* — слово, яке зафіксовано і у Грінченка: «**Серéн, на,** *м.* Замерзшій твердый снѣгъ. Угор.». Отже, це слово Грінченко знайшов у західноукраїнських (закарпатських) матеріалах. Але воно допомагає нам зрозуміти слово **просеренъ,** яке є в словнику при «Енеїді» Котляревського (**Просеренъ,** пролѣски) і яке записане в словнику Грінченка у

[1] Див.: St Makowiecki, Słownik botaniczny łacińsko-maloruski, Краків, 1936.

формі **просерен і просерень** (з перекладом *подснѣжникъ)* з інших (ботанічних) джерел. Слово *знебачки,* що зустрічається у Марка Вовчка: «Якось горювали вкупі, коли знебачки лихо наринулось» — і у Коцюбинського: «Олександра вирвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову», — знаходимо (у формі *знеобачки)* і в «Лексиконі» Беринди в тому ж значенні при словах **вънезаапу** і **непредвидѣннѣ.**

Разом з тим «Лексикон» Беринди становить важливе джерело для дослідження й інших сторін української мови в минулому — її фонетики і морфології [1].

«Лексикон славенороський» високо оцінювали і оцінюють учені-мовознавці. Зокрема, проф. О. Архангельський говорить про нього так: «Зміст «Лексикона» своїми позитивними якостями, звичайно, з погляду тогочасної науки, вигідно відрізняється не тільки від давніших від нього рукописних словників, також від «Лексиса» Зізанія, але й від пізніших «азбуковників»... Пояснення (в словнику Беринди. — *П. Г.*) глибші, різносторонніші, відзначаються докладністю і, так би мовити, ученістю» [2].

Акад. В. Виноградов про розвиток лексикографії в Росії в XVII ст. говорить:

«У XVII ст., коли пожвавлюються зв'язки російської мови з мовами західноєвропейськими, коли набуває особливої гостроти питання про взаємодію церковнослов'янської і народної російської мовних стихій, склад словників і їх завдання різко міняються.

Нові принципи і прийоми складання словників ідуть до нас із так званої південно-західної Русі, яка в той час мала великий культурний вплив на Московську державу» [3].

Далі В. Виноградов розглядає словники — «Лексис» Л. Зізанія і «Лексикон славенороський» П. Беринди — як такі, що дали високі зразки нових прийомів лексикографічної роботи.

Показані вище позитивні якості «Лексикона» Беринди — вдалі переклади «словенських» слів «роською мовою», доповнені часто багатою синонімікою, широкі пояснення «словенських» слів, наявність елементів фразеології, подавання джерел, а часом і ілюстрацій до слів, спроби застосування стилістичної характеристики слів-відповідників — надають праці Беринди значної наукової цінності і свідчать про вдумливу роботу над «Лексиконом» його автора, який, сполучивши свій практичний досвід з досягненнями тогочасної і давнішої лексикографії, підніс її на високий рівень.

---

[1] Про це див: П. Горецький, Памва Беринда і його «Лексіконъ славеноросскій», «Укр. мова в школі», 1956, № 2.

[2] А. Архангельский, Русский библиографический словарь, СПб, 1902, стор. 162—167.

[3] «Русская наука о русском языке», «Ученые записки Московского университета», вып. 106, 1946, стор. 26.

Вийшовши в світ понад 300 років тому, «Лексикон» і тепер становить цінну пам'ятку як «словенської», так і «роської» літературної мови, а також і живої народної української мови XVI—XVII ст. «Лексикон» Беринди (як і «Лексис» його попередника Зізанія) важливий і тим, що він підносив значення «роської мови», «мови простої» і, подаючи багато елементів живої народної мови, сприяв застосуванню таких елементів у літературному вжитку.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII—XVIII ст.

У 1654 р. внаслідок визвольної боротьби українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти польсько-литовської шляхти вся Лівобережна Україна і Київ з прилеглою до нього територією возз'єдналися з братньою Росією. Возз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів.

Український народ, возз'єднавшись з Росією, позбувся політичного, економічного і культурного гноблення, якого він зазнавав під владою шляхетської Польщі. Після возз'єднання з Росією він, спільно з російським народом і при його могутній підтримці, міг успішно боротися проти постійних турецьких і татарських нападів, які руйнували його добробут і гальмували розвиток культури. Таким чином, возз'єднання з Росією забезпечило Україні умови для розвитку її продуктивних сил, для зміцнення і дальшого піднесення її економіки, для всебічного розвитку української культури, освіти, літератури і літературної мови в єднанні з прогресивною російською культурою.

«Словенська мова» і «мова проста» у возз'єднаних українських землях

У возз'єднаних з Росією українських землях існують, як і раніше, два типи літературної мови: «мова словенська» (церковнослов'янська), з більшим чи меншим впливом на неї елементів живої народної мови, і «мова проста».

Проте в нових політичних, соціальних і культурних умовах обидва ці типи літературної мови починають занепадати. На Україні (як це було і в Росії) відбувається все більше розмежування між церковнокнижною «словенською мовою» і «мовою простою». Реформа алфавіту і введення в 1708 р. «гражданки» замість церковного кирилівського письма у світських виданнях були також чинниками, які прискорювали розмежування двох типів літературної мови на Україні. Протягом XVIII ст. «словенська мова», втрачаючи місцеві особливості, поступово заміняється тією церковнослов'янською мовою, яка вживалася в Росії. «Мова проста» так само зазнає значних змін. Вона поступово звільняється від полонізмів і латинізмів і засвоює деякі елементи російської літературної мови (у тво-

рах історичних, в актових і урядових документах). Проте, набуваючи нових рис, «мова проста» зберігає ще чимало елементів архаїчних (у лексиці, фонетиці, граматичних формах), які походили з староруської і церковнослов'янської мов. Тому вона щодалі більше стає в суперечність із живою народною мовою, яка все ширшим струменем вливалася в різні твори (правда, переважно «нижчого жанру») — в інтермедії. шкільні драми, у твори окремих авторів (вірші Климентія, побутові твори Некрашевича та ін.), а особливо виразно виступає в народній творчості — в піснях, історичних думах, сатиричних віршах і т. ін.

Освічена частина українського суспільства все ширше знайомиться з російською літературною мовою (викладання російської мови було введене в Київській духовній академії з середини XVIII ст.; крім того, багато молоді виїжджало за межі України здобувати освіту (світську) у вищі і середні школи Росії), вивчаючи її в школі, читаючи твори російської літератури і т. ін. Засвоюючи російську літературну мову, ця частина українського суспільства зберігала разом з тим і знання живої української народної мови, на основі якої формується згодом нова українська літературна мова.

Таким чином, «мова проста» стає анахронічною, невідповідною до нових умов життя. І хоч вона, як відзначає П. Житецький, була зовсім звичайна в приватному листуванні освічених людей XVIII ст. і до середини XVIII ст. вживалася в офіціальних паперах, які виходили з місцевих канцелярій, а також у літературних творах історичного змісту [1], — але внаслідок викладених вище причин у возз'єднаних з Росією землях вона поступово втрачає грунт і, особливо з середини XVIII ст., занепадає.

На землях Правобережжя, які залишалися під владою Польщі, літературна творчість ще довго зберігала переважно церковний характер, і через це там уживалась давня «словенська мова», що зазнавала деяких впливів місцевої живої народної мови і мови польської.

У зв'язку з докорінними змінами, які сталися в «мові словенській» і в «мові простій» протягом другої половини XVII— першої половини XVIII ст., багато нового з'явилось і в розвитку української лексикографії.

«Синоніма славенороссная»

Протягом другої половини XVII і XVIII ст. з'являється кілька лексикографічних праць, в яких виступає «мова проста». Але ці праці мають уже відмінний від попередніх словників характер: у них «мова проста» виступає не пояснюючою (як це було у словниках Беринди, Зізанія та ін.), а навпаки, пояснюваною.

Хронологічно першою з таких праць є словник невідомого

---

[1] Див: П. Житецький, «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст., К., 1919, стор. 52.

автора, що дійшов до нас у рукопису під назвою «Синоніма славенороссская» (тобто «Синоніми славенороські»).

Рукопис цього словника знайшов П. Житецький і видав його в додатку до «Очерка литературной истории малорусского наречия» під назвою «Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века». До словника Житецький додав невеличку замітку, в якій він описує пам'ятку і висловлює деякі думки і зауваження з приводу рукопису «Синонімів славенороських». Словник оправлений в одну книжку з друкованою граматикою Мелетія Смотрицького і має 370 сторінок; на кожній сторінці тим самим почерком написано «Синоніма славенороссская». За визначенням П. Житецького, «це не що інше, як словник книжної малоруської мови з поясненням кожного слова синонімічними слов'янськими словами»[1].

Укладений був словник у другій половині XVII ст. Житецький зазначає, що рукопис його — «чернетка, призначена не для друку, а для особистого користування». Це видно насамперед з наявності в словнику незаповнених місць, залишених для запису нових слів. Деякі слова записані на полях рукопису. Про чорновий характер словника свідчить також його технічна невпорядкованість: відсутність окремих розділових знаків і технічних позначок, непослідовність у правописі та ін. У словнику, як це було і в «Лексиконі» П. Беринди, не додержаний єдиний спосіб подавання реєстрових слів.

Примітка: Слід відзначити, що у виданні Житецького є чимало помилок проти оригіналу «Синонімів славенороських». Так, наявна помилка в заголовному слові гнізда: **прируґую** замість чітко написаного в рукопису «Синонімів» **приручую.** Складна сполука **Виръ вводѣ** у виданні Житецького має відповідники: *сопреобращеніе*, *заверхъ*, *примракъ*, причому незрозуміле слово *заверхъ* в оригіналі читається ясно *заверть* (написане з титлом: *заврт*). У рукопису «Синонімів» маємо: **Голю** — брію, брю, оборсну, а у виданні Житецького: **Голю** — брію, брю, або рену, тобто слово *оборсну* (від церковнослов'янського *оборснути* — поголити) прочитано і надруковано як два слова: *або рену.*

В «Синонімах» подається близько 5 000 реєстрових «роських» слів із «словенськими» відповідниками.

Як відомо, словників з реєстром слів «мови простої» тоді ще не було. Існували два друкованих словники — «Лексис» Л. Зізанія і «Лексикон славенороський» П. Беринди, в яких реєстрові «словенські» слова передавалися словами «мови простої». Таким чином, тільки деяка частина лексики тодішньої літературної мови була внесена в словники, найбільше — в словник Беринди.

Цей словник був відомий авторові «Синонімів славенороських». Так, при словах **былъ, бѣ** він пише: «Зри о сихъ словахъ въ Лексиконѣ славенороссскомъ».

---

[1] П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия, К., 1889. Приложение, стор. 1. Рукопис пам'ятки зберігається в Державній публічній бібліотеці УРСР (відділ стародруків, № 729).

Порівняння реєстрових слів і відповідників до них у «Синонімах» із словниковим матеріалом «Лексикона» П. Беринди дає підставу говорити про велику схожість реєстру обох словників.

Це наочно ілюструють такі приклади:

«Лексикон славенороський» П Беринди	«Синоніма славеноросская»
Скитаюся: блукаюся, туляюся, волочуся, отблуджаюся.	**Блукаюся** — скитаюся. **Волочуся** — скитаюся. **Туляюся** — скитаюся, отблужаюся
Водоносъ: вьдро, или коновъ, цеберъ. **Чръпало, почърпало:** вѣдро.	**Вѣдро** — черпало, почерпало, водоносъ. **Конва** — водоносъ, почерпало **Цеберъ** — водоносъ, ровъ
Милоть: овчина, скора овчая, или кожух, або гуня.	**Овчина** — милоть. **Скора овчая** — милоть. **Гуня** — милоть. [Слова *кожух* у «Синонімах» нема].
Житница: гумно, шпѣхлѣръ, спѣжарня, стодола, клуня.	**Гумно** — житница **Шпихлѣръ** — житница, хранилище, хранилница.
Хранилище, или **хранилница:** шпѣхлѣръ, клѣтъ на схована або иншее якое мѣстце на склад [1].	**Спижарня** — житница, хранилище, хранило. **Стодола** — житница. **Клуня** — житница.

З наведених зіставлень бачимо, що автор «Синонімів славенороських» укладає свій реєстр з «роських» слів, які були в словнику Беринди відповідниками, а «словенські» слова, що у Беринди виступали реєстровими, подає як відповідники до «роських». При цьому ілюстрацій до слів, посилань на джерела і стилістичних позначок і т. ін., які були в «Лексиконі» Беринди, в «Синонімах» немає.

Отже, «Синоніми славенороські» утворилися способом «перевертання» «Лексикона» Беринди. Про це свідчать не тільки подані вище зіставлення, а й звіряння окремих місць обох словників.

П. Житецький зауважує, що в «Синонімах» відповідники багатьох слів дібрані дуже неточно і навіть суперечливо, напр. до **Гуденіе** — воскликновеніе; **Дерево на пнѣ** — стебель; **Дрожджѣ** — тина; **Дѣвчина** — юнота та ін.[2]

Перегляд словника Беринди дає нам підставу спростувати думку про «неточності» і «суперечності» в доборі синонімів, якими нібито завинив автор «Синонімів славенороських».

---

[1] Написання тих самих слів у «Лексиконі» П. Беринди і в «Синонімах» видання Житецького в окремих випадках (також і в наведених вище прикладах) не збігається. Тому, подаючи тут і далі приклади з цих словників, користуємось рукописом «Синонімів славенороських».

[2] П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия, Приложение, стор. 2.

У Беринди читаємо:

Въсклкиновеніє: выкрикане ., *гуденье,* хлипанье.
Стебль: *дерево на пни.*
Тина: болото, калъ, смрод, *дрождж*ѣ, грузкость.
Юнота: младенецъ, албо *дѣвчина,* панянка.

Отже, наведені курсивом слова з перекладами автор «Синонімів» теж узяв з «Лексикона» Беринди.

Про використання автором «Синонімів» реєстру словника Памви Беринди говорить і така деталь, як непослідовне подавання в «Синонімах» дієслів (то в 1-й ос. одн., то в інших формах), напр.:

«Лексикон славенороський» П Беринди	«Синоніма славенороссская»
Въдѣаю: вкладаю.	**Вкладаю** — въдѣяю.
Въдѣаше: вкладалъ, а, о.	**Вкладалъ** — въдѣяше.
Възражаю: спыхаю, спротивляюс	**Спихаю** — возражаю.
Възрази: зопхни, струти, погамуй, спротивъся.	**Спротивляюся** — возражаю
	Зопхни — возрази, изрини.

Нарешті, треба сказати, що безпідставною є й думка Житецького, ніби автор «Синонімів» помістив у свою роботу багато «сочиненных» слів, напр.: *преиметелство* (відповідник до **высокость),** *соменшаю* і *пятвю* (до **ганю),** *сопрятоваю* (до **гамую),** *вящшество* (до **збитное богатство)** та ін. [1]

Всі ці слова знаходимо в «Лексиконі» Беринди в такій формі: **преимѣтелство, съменшаю, попираю пятою** (сполучення *попираю пятою* з рукопису «Синонімів» у виданні Житецького надруковане як два окремих слова: *попираю, пятвю*); **съпрятоваю;** ці слова наводяться в реєстрі «Лексикона»; *вящество* дається у Беринди як відповідник до реєстрового слова **лихоимство.**

Викладені вище факти залежності всього лексичного складу (і реєстру, і відповідників) у «Синонімах» від «Лексикона» Беринди переконують, що автор «Синонімів» не просто «постійно користувався», як говорить Житецький [2], або «без сумніву, користувався», як пише Булич [3] (і за ними всі інші автори), «Лексиконом словенороським»: він використав його весь, але в зворотному порядку, зробивши із «славенороського» словника Беринди «росько-славенський» словник.

Польський учений Я. Янув теж приходить до думки, що «Синоніма славенороссская» є «перевернута переробка» («przewrócona przeróbka») «Лексикона славенороського» П. Беринди [4].

---

[1] П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия. Приложение, стор. 3.

[2] Там же.

[3] С. Булич, Очерк истории языкознания в России, стор. 166.

[4] Див.: J. Janów, Z badań nad słownikami staroruskimi. Cz. I. Uwagi o zbiorze «Synonima sławenorosskaja». Odbitka ze sprawozdań Towarzystwa naukowego we Lwowie, Rocznik XVIII, zeszyt 3, 1939.

Таким чином, реєстр «мови простої» «Синонімів» своїм складом і характером відповідає (крім поодиноких пропущених або доданих слів) складові і характерові «мови простої» «Лексикона».

Поява «Синонімів славенороських» — словника з реєстром слів «роської мови» свідчить про зросле на той час значення мови української народності [1].

Інші лексикографічні праці другої половини XVII—XVIII ст.

Крім розглянутого словника «Синоніма славенороссекая», до лексикографічних праць другої половини XVII—XVIII ст. належить ще ряд інших словників

В Англії в Бодлеянській бібліотеці зберігається «Семимовний лексикон» («Гептаглоссон») з 1714 р. В цьому словнику до латинського реєстру на 2200—2500 слів даються відповідники грецькою, турецькою, татарською, вірменською, українською і румунською мовами. Українська лексика цього словника становить значний інтерес, бо самий словник, певно, не зв'язаний з такими лексикографічними працями, як «Лексикон славенороський» або «Синоніми славенороські», до того ж він відбиває, порівняно з словниками XVII ст., пізніший час у розвитку старої української літературної мови [2].

Тільки в кінці XVIII ст. в російських виданнях вперше з'являються лексичні матеріали з перекладом українських слів по-російськи при публікації документів, писаних старою українською літературною мовою.

Такою працею було «Изъясненіе малороссійскихъ реченій» до надрукованого Ф. Туманським у журн. «Русский магазин» (1793 р., ч. II, III) [3] «Манифеста гетьмана Богдана Михайловича Хмельницкаго» 1648 р.) і до «Лѣтописца кроткаго» 1710 р. (тобто до Літопису Грабянки).

В цій праці Туманський подає українські слова з указаних історичних документів. Вони наводяться без додержання абетки і без наголосів під окремими цифрами. Останні слова (**гултяйство, гултяй**) — під цифрою 278. Автор часом дає під однією цифрою (в одному гнізді) не одно слово, а кілька слів одного кореня (**дуже, дужій, недужій; рокъ, роковый, роковщина; шинкъ, шинковать, шинкарь**), а іноді й різних коренів (**гроши— деньги; шагъ, копа, повкопы**). Отже, в словнику всіх слів значно більше, ніж число нумерових гнізд, а саме — коло 350.

Частина лексики, виписаної з указаних документів, — це слова на означення явищ і понять колишнього соціально-економіч-

---

[1] Цю ж думку висловив і один із сучасних дослідників давньої української літературної мови — А. Москаленко («Нариси з історії мови української народності XVI—XVII століття». «Збірник філолог. факультету Одеськ держ. ун-ту ім. І. Мечникова», Одеса, 1949, стор. 121—122).

[2] Див.: Н. С. Родзевич, З історії українсько-англійських літературних зв'язків, «Вітчизна», 1956, № 10, стор. 160.

[3] Зберігається у відділі стародруків Державної публічної бібліотеки УРСР в Києві.

ного або військового життя України (**сухомельщина, полкъ, гетьманъ** та ін.). Такі слова часто пояснюються широко, напр.: **Посполитый** — противополагается человѣку шляхетному. Впослѣдствіи подъ именемъ посполитаго разумѣли токмо селянина, пахаря, или третій родъ государственныхъ жителей.

Крім лексичних одиниць такого характеру, в словнику Туманського бачимо більше слів загальних, які були в літературній мові того часу, коли писались ці документи, і які живуть і в сучасній українській мові, напр.:

Боронити, защищать.
Бороню, защищаю.
Витатися, цѣловаться
Голосно, громко.
Гублю, теряю.
Годую, кормлю.
Килимъ, коверъ.
Короговъ или **корогва**, знамя.

Серед реєстрових слів знаходимо і власне ім'я: **Юрась**, Юрій или Георгій, а також форму давального відмінка слова **цар**: Царевѣ, царю.

Українські слова перекладаються або пояснюються здебільшого правильно, напр.:

Кшталтъ, видъ, фигура
Кривда, обида.
Пляцъ, площадь.
Учинокъ, дѣяніе, поступокъ.
Шкода, вредъ, порча.

В окремих випадках автор ширше розкриває семантику слова, напр.: **Выбить:** а) высѣчь, б) сгубить, изтребить... Еще **выбить гроши** — тиснуть монету.

До кількох слів автор подає їх етимологію: **Офира**, готовность, подношение, обѣтъ; **офиру подношу**, обѣщаю; **Офируюсь**, обязываюсь (тоже корень въ латинскомъ: оферре).

Після слів під цифрою 273 — **гроши, шагъ, копа, повкопы** — автор робить зауваження. «Малороссияне букву **л** выговаривают по большей части как **в: говорилъ** — говоривъ, **любилъ** — любивъ и проч.»

«Изъясненіе малороссійскихъ реченій» Ф. Туманського важливе як перша збірка лексичного матеріалу старої української літературної мови з російським перекладом.

Можна гадати, що ця перша спроба подавання лексики старої української літературної мови при публікації документів української літератури була зразком для подібних словників-додатків при творах, писаних уже новою українською літературною мовою, які з'явилися в кінці XVIII — на початку XIX ст.

* *
*

Українська лексикографія розглянутого періоду (кінець XVI — друга половина XVIII ст.) виникла і розвивалась у зв'язку з суспільно-культурними потребами і з станом літературної мови, що обслуговувала суспільство на українських землях до

возз'єднання і після возз'єднання їх з Росією. На початку розвитку лексикографії її об'єктом був головним чином книжний тип тогочасної літературної мови — «мова словенська», лексика якої вносилася в реєстр словників і перекладалась або пояснювалась «мовою простою» (або «мовою роською»). Такими словниками були, крім рукописного «Лексиса... просто», «Лексис» Л. Зізанія і «Лексикон славенороський» П. Беринди. Після возз'єднання України з Росією з'являється лексикографічна праця іншого характеру — «Синоніма славенороссская» — з реєстром слів «мови простої» і перекладом їх «мовою словенською», що свідчило про посилення інтересу до «мови простої».

Пізніше, у XVIII ст., коли, у зв'язку з реформами Петра І, в Росії послаблюється роль церкви і звужується в суспільному вжитку значення церковнослов'янської мови, на Україні «словенська мова», позбувшись своїх місцевих рис, зливається з церковнокнижною мовою, яка існувала в Росії. В широкому літературному вжитку була в цей час «мова проста». Але в ній було чимало елементів, що зберігалися за традицією і значно відрізняли і віддаляли її від живої народної мови. Тому, особливо з другої половини XVIII ст., поволі занепадає і ця мова. У зв'язку з цим у XVIII ст. «словенороські» або «росько-словенські» словники на Україні більше не з'являються.

В кінці XVIII ст. як додаток до видання історичних українських документів публікується «Изъясненіе малороссійскихъ реченій» Ф. Туманського з перекладом або поясненням лексики цих документів, писаних «мовою простою», уже не «словенською мовою», а російською. Це була остання лексикографічна праця (точніше — матеріали) розглянутого періоду, реєстр якої становила лексика того типу давньої літературної мови на Україні, що звичайно мав назву «мова проста».

Найвидатнішою лексикографічною працею цього періоду був «Лексикон славенороський» Памви Беринди. Він мав важливе значення в культурному житті всіх східних слов'ян і в різних питаннях словникової роботи був прикладом для лексикографів XVIII і XIX ст.

З кінця XVIII ст. починається новий період розвитку української лексикографії, коли об'єктом її стає нова українська літературна мова.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XX ст. (до Жовтня)

ЛЕКСИКОГРАФІЯ КІНЦЯ XVIII — СЕРЕДИНИ XIX ст.

В кінці XVIII ст. (1793—1795 рр.) в історії України сталася важлива подія — возз'єднання з Росією правобережних українських земель (крім Галичини, Буковини і Закарпаття).

Об'єднання лівобережних і правобережних українських земель у складі Росії сприяло дальшому розвиткові продуктивних сил України, посиленню економічних, суспільних і культурних зв'язків між окремими її частинами Все це прискорювало процес перетворення української народності в націю і мови української народності в національну українську мову.

У Росії в цей період, у зв'язку з посиленням визвольного руху, спрямованого проти кріпосництва і самодержавства, зростає інтерес до життя народу, до його побуту, до народної мови. Вияв цього в російській літературі знаходимо в творчості таких письменників, як Радіщев, Фонвізін, Крилов та ін.

Після возз'єднання з Росією правобережних українських земель посилюється інтерес передової російської інтелігенції до українського народу, до різних сторін його життя.

Ще в 1777 р. з'являється перша робота з української етнографії Гр. Калиновського «Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ, въ Малой Россіи и Слободской украинской губерніи, также въ великорусскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами, употребляемыхъ».

Українські народні пісні, а також вірші невідомих авторів давно були поширені в Росії в усній формі, записувалися в рукописні збірники, а потім друкувалися в збірниках-пісенниках, таких як збірники М. Чулкова (1776 р.), М. Новикова (1780 р.), В. Трутовського (1782 р.), І. Прача (1790 р.) та ін. Видавалися вони в 90-х роках XVIII ст. і пізніше [1].

У перші десятиріччя XIX ст. з'являються вже друковані збірники української народної творчості, як напр., «Опытъ собранія

---

[1] Див.: Г. М. Гнатюк, Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII — першій чверті XIX ст., К., 1957, стор. 30—31; також «Курс історії української літературної мови», т. I, К, 1958, стор. 116

старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» М. Цертелєва (СПб., 1819), «Малороссійскіе пѣсни» М. Максимовича (М., 1827) та ін.

На початку XIX ст. виходить ряд описів подорожей по Україні: О. Ізмайлова (1802 р.), П. Шалікова (1804 р.), І. Львовшина (1816 р.).

Про посилення інтересу до українського життя свідчать також художні твори з українською тематикою в російській літературі — В. Нарєжного, пізніше К. Рилєєва, Є. Гребінки, О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Виявом інтересу до культури українського народу і української мови була «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» Ол. Павловського, складена в 1804—1805 рр. і затверджена Російською академією наук [1]. Російська літературна мова в цей час починає зближатися з живою народною мовою. Знайомство з російською літературою і літературною мовою посилює прагнення української інтелігенції до пізнання свого народу, його історії, до вивчення живої народної мови. Все це сприяє дальшому наближенню української літературної мови до мови народної.

Жива народна українська мова виступає не тільки в народній творчості (в піснях, сатиричних віршах, в думах): щодалі більше місце займає вона у творах, писаних і «мовою простою» (літописах, проповідях), і «мовою словенською». Так, лексичні і морфологічні елементи народної мови знаходимо в перекладній повісті «Александрія» (списки XVII—XVIII ст.). Окремі місця (ті, в яких виступають персонажі з народу — селяни, козаки, міщани) пишуться майже чистою народною мовою в драматичних творах (переважно на церковно-релігійні теми), як напр.: «Алексѣй человѣкъ божій», 1673 р., «Милость божія, Украину отъ неудобь носимыхъ обидъ лядскихъ... свободившая», 1728 р., «Воскресеніе мертвыхъ», 1746 р. Народною українською мовою були написані відомі інтермедії Як. Гаватовича (1619 р.). У XVIII ст. дуже широко вводять народну мову в інтермедії (або інтерлюдії) до драматичних п'єс М. Довгалевський («Комическое дѣйствіе», 1736, «Власнотворный образъ...», 1737) і Г. Кониський (до названої вище драми «Воскресеніе мертвыхъ»).

З XVII—XVIII ст. дійшли до нас і цілі твори окремих авторів, писані живою українською мовою: вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) з широким охопленням життя представників різних професій, віршовані діалоги І. Некрашевича (друга половина XVIII ст.).

Таким чином, жива українська народна мова протягом довгого часу формувалась як літературна українська мова. Про-

---

[1] У журн. «Северный вестник» за 1805 р. (№ V) була надрукована замітка про засідання академії від 11. III 1805 р. В замітці говорилося, що один із членів академії доповів про роботу Павловського і що «книга сия принята от собрания с удовольствием».

цес цей став особливо інтенсивним у XVIII ст. в зв'язку з формуванням української нації. У кінці XVIII ст. визначним представником української літературної мови, що розвивалась на основі народно-розмовної, був І. Котляревський. З іменем Котляревського зв'язаний також початок української лексикографії, об'єктом якої виступає нова українська літературна мова.

«Собраніе малороссійскихъ словъ...» І. Котляревського

Видання «Енеїди» І. Котляревського (СПб., 1798), безперечно, призначалося не тільки для українців, але й для росіян (або взагалі тих, хто не знає української мови). Тому в додатку було вміщено українсько-російський словник під заголовком «Собраніе малороссійскихъ словъ содержащихся въ «Энеиде», и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковь, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ».

Словник до «Енеїди» Котляревського вміщений після тексту поеми і має окрему пагінацію. Надрукований він без змін і в другому (1808 р.) виданні «Енеїди».

У першому і другому виданнях «Енеїди», що не належать самому Котляревському, словник має 972 українських слова з російськими перекладами. Розміщені вони в алфавітному порядку, хоч і з деякими порушеннями в межах окремих літер (напр.: слово **хитать** стоїть після слів на **хо-**, а далі після **хутко** йде слово **харцизство**).

Слова в реєстрі тільки іноді дані з наголосом. Так, з усіх 77 слів на **Б** з наголосом тільки 13, причому деякі наголоси поставлені явно неправильно (напр., **басóвать, бахурóвать, брéхачка..., брóваръ**).

При значному числі іншомовних слів указується їх походження, напр.: **Барило,** Француз. слово Baril; **Блейвасъ,** Нѣм. сл. Bleiweis; **Власно,** Польск. слово; **Оцетъ,** Лат. слово Acetum та ін.

В написанні реєстрових слів трапляються помилки (очевидно, друкарські), напр.: **Божовильный,** полуумный (замість *божевильный*); **Минія,** сурикъ (замість *манія*); **Чипчиковать,** улизывать (замість *чимчиковать*).

Українські слова майже скрізь перекладені по-російськи правильно, за винятком окремих випадків: **Благать,** угождать; **Куринь,** часть огорода; **Уродливый,** дородный; **Цвинтаръ,** ограда церковная; **Чипчиковать,** улизывать.

Іноді українські реєстрові слова передані теж українськими (це сталося, певно, через недогляд): **Панталыкъ,** глуздъ; **Ватажокъ,** приводецъ; **Макуха,** збоины та ін.

Впадає в око невдале технічне оформлення слів, які мають кілька значень. В таких випадках або дається тільки одно значення (**Гиря,** стрига; **Багачъ,** в перен. смыслѣ огонь), або подаються різні значення без поділу (**Гай,** лѣсъ и частица, удивленіе

изъясняющая; **Копа,** полтина, копна; **Деркачъ,** голикъ и птица дергунъ).

Є в словничку й деякі елементи фразеології. Подана вона здебільшого після перекладу заголовного слова, а іноді — без перекладу цього слова; **Балясы,** перила. В перен. смыслѣ **точить балясы,** болтать вздоръ; **Гвалтъ.** Нѣм. сл. Gewalt, насиліе; **на гвалтъ звонить,** т. е. тревогу въ колокола бить; **Самота, на самотѣ,** на единѣ.

СЛОВАРЬ.

Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ и многихъ иныхъ въ Малороссіи употребительныхъ, исправленный умноженный и дополненный словами для четвертой части.

Найбільше слів у словничку взято з самої «Енеїди» (хоч не всі незрозумілі або малозрозумілі, особливо для російського читача, слова виписані з неї), в тому числі чимало власних імен, назв ігор **(хрещикъ, горюдуба)** і пісень **(Горлиця** та ін.). Є й слова, взяті з невідомих джерел давньої літературної мови (часом полонізми), в народній мові не вживані **(Интеллигаторъ,** переплетчикъ; **Темперовать,** чинить перья та ін.). Деякі слова, яких немає в «Енеїді», взяті до словника очевидно, з живої мови **(Ваги,** вѣсы; **Важить,** вѣсить; **Деркачъ,** голикъ...).

Словничок при третьому виданні «Енеїди», здійсненому самим Котляревським (1809 р.), має інший заголовок, а саме: «Словарь Малороссийских слов содержащихся въ «Энеиде» и многихъ иныхъ въ Малороссіи употребительныхъ, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части».

Словник і в цьому виданні вміщений після «Енеїди», причому тут же дається «Добавленіе къ малороссійскому словарю».

Хоч словник при третьому виданні «Енеїди» був, як сказано в заголовку, «исправленный, умноженный и дополненный», але він майже без змін і виправлень повторює перше і друге видання, а щодо збільшення кількості слів, то він доповнений тільки деякими словами з четвертої частини «Енеїди».

У додатку до словника, що його дає Котляревський при своєму виданні «Енеїди», 153 слова. Отже, у всьому українсько-

російському словнику при третьому виданні «Енеїди» (разом з додатком) — понад тисячу реєстрових слів (1125).

Як в основній частині словника, так і в додатку є чимало помилок в українських словах. Напр., в основній частині: **Роздовти,** растолковать (у перших виданнях правильно: **роздовбти; Рощовати,** розобрать, рощухать (?) (у перших виданнях правильно: **рощовпати,** тобто *розчовпати*). Подібні помилки й недогляди є і в додатку, напр.: **бундечный** (замість *бундючный), зухо* (замість *зухъ*). Крім того, трапляються помилки (певно друкарські) в перекладах українських слів: **Галить,** смешить (замість *спешить*); **Гальмовать,** тормошить (замість *тормозить*).

Словник при «Енеїді» Котляревського мав насамперед суто практичне, вузьке завдання. Читачами «Енеїди» були не тільки українці, а й росіяни, і тому в ньому треба було пояснити незрозумілі або малозрозумілі (головно для російського читача) слова і вирази в тексті «Енеїди». Але навіть не всі такі слова внесені були в словник як з перших трьох частин «Енеїди» (при першому і другому виданнях), так і з четвертої її частини (при третьому виданні).

Судячи з заголовка, крім слів, що містяться в «Енеїді», словник мав подати «много иныхъ, въ Малороссіи употребительныхъ». Але насправді лексичного матеріалу, взятого з «Енеїди», словник подав зовсім мало, а з живої української мови тих часів у ньому є тільки окремі випадкові слова

Невеликий розміром і складений в основному до тексту «Енеїди», словник Котляревського цінний не тільки як перший українсько-російський словник з реєстром лексики нової української літературної мови: він став зразком для складання аналогічних словників при різних виданнях перших десятиріч XIX ст., а також дав матеріал для наукових досліджень з лексики східнослов'янських мов.

«Краткій малороссійскій словарь» Ол. Павловського

Другою працею з лексикографії нової української літературної мови є словник при відомій «Грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія» Ол. Павловського, що вийшла в Петербурзі в 1818 р.

Важливі думки про українську мову, її достоїнства і джерела її літературного розвитку висловлені в передмові до «Граматики». Видаючи граматику, Ол. Павловський мав на меті коротко ознайомити громадянство з українською мовою — покласти на папір, як він каже, слабу тінь наріччя «цього близького по сусідству зі мною народу..., цих братів, що походять з єдиної зі мною галузі».

Там же Павловський говорить і про призначення словника. Поминувши в другій частині граматики багато дрібних винятків і правил, він «нужнейшим почел собрать и по алфавиту расположить небольшое количество слов, фразов и пословиц...

Все сие сделал я как для удовольствия любопытных и вникательных в свойства языка и народа людей, так и для показания, желающим знать, грамматическим, яко лучшим способом, той разности, которая малороссийскую речь сделала столь не похожею на всеобщий наш язык» [1].

Словник при граматиці Павловського (стор. 24—86) поділяється на чотири частини: а) «Простые слова» **(або, абыхто, багато, багаттѣ, бажаю)**; б) «Слова, принадлежащіе къ натуральной исторіи» **(акгрусъ, бабакъ, бавуна)**; в) «Имена, даемые при крещеніи» і г) «Фразы, пословицы и приговорки малороссійскіе».

Хоч такий розподіл лексичного матеріалу і розбиває загальний алфавіт, але з огляду на вказане вище завдання словничка (при дуже малому його розмірі) він має й свої позитивні сторони; особливо це стосується виділення власних імен і фразеологічного матеріалу.

У словнику Павловського — 1131 слово (всі вони пронумеровані), але насправді їх більше, бо деякі слова записані як синоніми до реєстрових при перших словах словникового гнізда і окремо в реєстр не внесені (напр.: **Батько, тато, панотець** — отецъ; **Мара, мана, манія** — пугалище).

Цей словник вигідно відрізняється від словничка при «Енеїді» ще й тим, що в ньому на всіх словах реєстру поставлені наголоси.

Слід відзначити, що Павловський подає дієслова в різних формах, вписуючи їх поряд: у теперішньому часі, минулому і інфінітиві **(Хитаю, хитавъ, хитать** — качаю; **Ховаю, -вавъ, -вать** — прячу).

Автор «Граматики» не вказує джерел для словничка. Але він згадує про «напечатанную и публикою с удовольствием принятую перелицованную Виргилиеву Энеиду», і це дає підставу думати, що Павловський використав словник при «Енеїді» І. Котляревського.

Дійсно, і в словнику Павловського, особливо в частині «Простые слова», і в словнику Котляревського зустрічаємо багато однакових слів, причому окремі місця словника Павловського іноді повторюють (в реєстрі майже дослівно) словник Котляревського. Пор.:

«Собраніе малороссійскихъ словъ.»	«Краткій малороссійскій словарь»
Панчохи, чулки.	**Панчоха, панчішка** — чулокъ
Паперъ, или **папиръ.** Лат сл Papirus, бумага.	**Паперъ, папіръ** — бумага
Пахолокъ, парень.	**Пахолокъ** — халопъ.
Пацюкъ, поросіонокъ въ перен смыслѣ крыса.	**Пацюкъ** — поросёнокъ, большая крыса.
Певный, надежный.	**Певный** — подлинный, вѣрный.
Пекло, адъ.	**Пекло** — адъ.
Пелена, подолъ.	**Пелена** — подолъ.

[1] А Павловскій, Грамматика малороссійскаго нарѣчія, стор 111

Зіставлення цих словників наочно показує, що матеріал для свого словника Павловський широко запозичає з словника при «Енеїді», відкидаючи пояснення про походження слів і змінюючи іноді переклад [1].

Проте Павловський не йде сліпо за словником при «Енеїді». Він випускає деякі слова (назви ігор, пісень, танців, страв тощо), але замість них подає й нові, а російські переклади до українських слів часом змінює або значно їх поліпшує. Пор., напр.:

«Собраніе малороссійскихъ словъ...»	«Краткій малороссійскій словарь»
Бешиха, рожа.	**Бешиха** — рожа (болѣзнь).
Ваганы, корытца, изъ которыхъ ѣдятъ козаки.	**Ваганы** — длинная деревянная миска.
Волоцюга, волокита.	**Волоцюга** — бродяга.
Стрѣха, навѣсъ у кровли	**Стріха** — свѣсъ, концы крыши.

Павловський добре знав не тільки літературну російську мову, але й мову народну, і завдяки цьому до відомих йому українських слів міг знайти найточніші російські відповідники (напр.: **Волока** — обора; **Мощиръ** — иготь та ін.).

Автор «Граматики» і словника при ній жив на Україні лише кілька років, і цим, очевидно, пояснюються окремі помилки у формах українських слів, а також у перекладах, що трапляються у словнику. Напр., слово **несмачный** пояснене так: «сваренный безъ сала, мяса и масла»; **тхіръ** перекладене *кротъ,* а **скрізь** — *сквозь.*

Крім словника Котляревського і, можливо, тих творів, які згадуються в «Граматиці» [2], джерелом лексичного матеріалу словника Павловського була жива народна мова. З неї найбільше взяв Павловський матеріалу до розділу, що має заголовок «Слова, принадлежащіе къ натуральной исторіи». Цих слів майже не було в словнику при «Енеїді» Котляревського (напр., **бузокъ, бурякъ, воло** (рос. *зоб*), **дрівотня** і багато інших). На те, що ці слова автор черпав з народної мови, вказують приклади-речення, подані окремо від словника. Напр., у словнику в одному гнізді знаходимо: **Тымушъ, ніби, мовъ** з перекладом *будто, какъ бы.* Слово **тымушъ** є в реченні, наведеному в «Граматиці»: «Тымушъ я не чувъ теі казані, що въ церкві дякъ читавъ». У словнику подано: **Дрівотня** — дровосѣкъ. Слово **дрі-**

[1] О. Тисовський указує, що Павловський узяв з першого видання «Енеїди» Котляревського 325 слів (див. статтю «Перша граматика загальнонародної української мови», «Дослідження з мови і літератури», К., 1957, стор. 112).

[2] Ол. Павловський зазначає («Грамматика...», стор. 111), що йому відомі кілька творів української літератури, а саме «Напечатанная и публикою съ удовольствіемъ принятая Перелыціованая Виргиліева Енеида; Діалогъ рождественскій и воскресный; Вирша, говоренная запорозьському гетману на Великъ-день; Замыслъ на попа и еще нѣкоторые»

вотня теж є в «Граматиці» у прикладі з живої мови: «Візьми жъ [сокиру] оттамъ у дрівотні».

Окремою частиною вмістив Павловський «Фразы, пословицы и приговорки малороссійскіе» з відповідними російськими зворотами або поясненнями. Такий український матеріал можна було взяти тільки з живої мови. Цей маленький розділ становить першу цінну спробу збирання і публікації фразеологічного матеріалу української мови.

«Краткій малороссійскій словарь» Ол. Павловського містить, звичайно, тільки незначну частину лексичного складу української мови. Але треба відзначити як важливий позитивний момент те, що автор бере цю лексику і з літературних творів, і з живої народної мови, прагнучи при цьому охопити різні ділянки життя («Простые слова», «Слова, принадлежащіе къ натуральной исторіи»). Є, звичайно, в цьому словнику деякі хиби, але вони не мають великої ваги порівняно з показаними вище позитивними рисами. Тому можна сказати, що цей словник не тільки «обсягом був більший проти всіх попередніх подібних спроб», як висловлюється Булич, але і значно досконаліший від словника при «Енеїді» Котляревського.

«Словарь малоссійской старины» В. Ломиковського

Невеличка лексикографічна робота початку XIX ст. — «Словарь малороссійской старины» В. Ломиковського був складений у 1808 р., але виданий під редакцією О. Лазаревського тільки в кінці XIX ст. (К., 1894).

Рукопис цього словника мав заголовок: «О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту. Писано 1808 года».

Словник має 71 слово-гніздо. Майже всі слова — це назви давніх (XVII—XVIII ст.) установ на Україні, різних військових чинів (козацького війська) і т. п. До багатьох слів немає перекладів або пояснень. При інших автор пояснює їх походження (латинське, рідше — грецьке), а при деяких дається широке тлумачення, напр.:

Корона. Латинское слово вѣнецъ
Кошъ. Сіе слово значитъ на татарскомъ языкѣ станъ, лагерь.
Козакъ. Национальный малороссійскій воинъ

Далі на двох сторінках говориться про походження слова **козакъ.**

В такому ж плані, з дуже широкими поясненнями, даються й інші слова (**абшитованный, кошъ, хорунжій** і т. п.).

У реєстрі словника знаходимо лише кілька слів з тодішньої живої української мови, такі, як **коровай** («особый хлѣбъ при свадьбѣ») (тут же автор описує, як його печуть і подають на весіллі), **кобза** («музыкальный инструментъ въ Малороссіи, уменьшенный отъ бандуры»), **копа** («мысленный денежный счетъ, подобно алтыну») та деякі інші.

Автор цього словника найбільше цікавився козацькою старовиною і сучасної мови не записував.

Тільки в поясненнях до деяких слів Ломиковський ужив кілька українських побутових слів: *скраглі* при слові **канцеляристъ войсковой** (тут автор пояснює, що канцеляристи «въ лѣтнее время играли въ кегли *(скрагли)* и мячи») і *гаплик* і *гудзик* при слові **кафтан**, який «носили... застегивая близъ воротника *(гапликомъ)* крюкомъ и *(гудзикомъ)* пуговицею или бляшкою»[1].

«Словарь малороссійской старины» В. Ломиковського цікавий тим, що в ньому виявився інтерес певних верств суспільства до минулого, зокрема до часу гетьманщини на Україні.

«Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія» І. Войцеховича

Невдовзі після виходу в світ «Граматики» Павловського був створений окремий українсько-російський словник І. Войцеховича. Під назвою «Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія» він надрукований у «Трудах Общества любителей российской словесности при Московском университете» за 1823 р. (кн. III, стор. 264—326).

У передмові автор зазначає, що його словник містить слова, які «не сходствуют с великороссийскими», слова, взяті з слов'янської мови, але не вживані в російській, або запозичені з інших мов, і, нарешті, слова «собственно малороссийские, коренные».

Дійсно, у словнику Войцеховича є чимало слів **(батіг, бруквина, дріт, діжа, дзвін, ганчірка, зайвий, зледащіть, зовиця, ковдра)**, яких не було в попередніх лексичних збірках Котляревського і Павловського. Це, безумовно, позитивна сторона роботи Войцеховича.

У реєстрі словника 1173 українських слова. З них тільки до п'яти дані приклади-ілюстрації.

Словник справляє приємне враження чітким шрифтом і акуратним розміщенням словникового тексту (в одну колонку на сторінці). В ньому додержаний алфавіт. Українські слова скрізь даються з наголосами, а при значному числі їх автор подає граматичні пояснення, напр., що слова **гроші** і **ікли** вживаються тільки в множині, **вадить** — тільки в 3-й особі однини теперішнього часу, **зась** — з давальним відмінком та ін., чого не було в попередніх словниках.

Маючи деякі позитивні риси, словник Войцеховича не позбавлений окремих хиб. Так, наголоси в українських словах іноді поставлені неправильно, напр.: **бодня́, бонда́рь, башта́, гу́бить.** В словнику чимало друкарських помилок: **брувина** (замість *бруквина)*, **заевый** (замість *зайвый)*, **спыхъ** (замість *спыжъ)*, **стельманъ** (замість *стельмахъ)*, **шкуратонъ** (замість

---

[1] При тлумаченні слів Ломиковський користувався російським «Новим словотолкователем» Яновського (1804 р.), на який він в одному місці посилається: **«Атаманъ.** Слово персидское, зри Словотолкователь, ч. I, стран. 272».

шкуратокъ) та ін. Помилки трапляються і в російських словах-відповідниках, напр.: **Праця** — трусъ (замість *трудъ); **Скоглить*** — воить (замість *выть)* та ін.

Досить часто українські слова перекладені (або пояснені) неправильно:

Башта — городскіе ворота.
Ворье — заборъ [треба: *жерди для изгороди* или *жердевая изгородь*].
Гребень — прялка [треба: *гребень*].
Злыдень — бѣдность [треба: *нищий, бедняк*].

Привертають увагу й деякі курйозні етимології. Напр., значення і походження слів **гайдамака** і **лобуръ** автор пояснює так: **Гайдамака** — розбойникъ, живущій въ лѣсу (отъ слова гай и дома); **Лобуръ** — который изподлобья смотритъ.

Недоліком словника можна вважати й те, що автор не дав ніяких пояснень до вживаного ним в українських словах правопису, напр., як читати слова **дѣжка, застѣжка,** як читати **о** в таких словах, як **батогъ, дзвонъ, дротъ** (*проволока*), **ганчорка** *(тряпка)* та ін.

М. Максимович у передмові до збірника українських пісень писав про словник Войцеховича, що він «повніший від інших, але потребує багатьох виправлень» [1]. На ряд помилок у написанні, в перекладах і поясненнях українських слів у цьому словнику вказує і Б. Грінченко [2].

Лексикографічні матеріали при різних виданнях у перші десятиріччя XIX ст.

Розглянуті вище перші українсько-російські словники — Котляревського, Павловського і Войцеховича — були зовсім невеликі. Пояснюється це не тільки обмеженою на той час кількістю творів українською мовою, а насамперед відсутністю записів лексичного матеріалу як із цих, друкованих творів, так і з живої мови.

Для складання великого (повного) словника української мови і взагалі для розвитку української лексикографії певне значення мали в той час українсько-російські словники, що друкувались при різних творах, а також записи лексичного матеріалу, що іноді виходили окремо.

Розглянемо цей матеріал у хронологічному порядку.

У творі П. Данилевського «Ода малороссійскаго простолюдина на случай военныхъ дѣйствій при нашествіи французовъ въ предѣлы Россійской Имперіи въ 1812 году» (СПб., 1813) у виносках до тексту подається 222 українських слова з перекладом або поясненням, напр.: **Гарно** — хорошо; **Кажуть** — говорятъ; **Зазихнувъ** — жадностью воспылалъ; **Высиканецъ** — выскочившій, какъ изъ кремня искра, та ін.

При «Опыте собранія старинных малороссійскихъ пѣсней» М. Цертелєва (1819 р.), де надруковано десять історичних дум,

[1] М. Максимович, Малороссійскіе пѣсни, М., 1827, стор. 182.
[2] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. VII.

дано «Словарь малороссійскаго языка». Це невеликий список українських слів, що зустрічаються в тексті пісень, з російським перекладом (усіх слів 218).

Українські слова даються тут без наголосів. У реєстрових словах багато помилок, напр.: **дбашы, -ать** (замість *дбаты*); **гарматъ** (замість *гармата); **кричя** (замість *крячя); **шукасты** (замість *шукати*) та ін. Є помилки і в перекладах, напр., **дбашы** (*дбаты*) перекладене *собирать;* **рилья** — *борозна* і т. ін.

У реєстрі словника подаються й деякі граматичні форми слів, напр., **соби, тоби,** — очевидно, для пояснення тим читачам, які не знають української мови. Але автор не вніс до словника багатьох не менш незрозумілих (для таких же читачів) слів із тексту пісень. Напр., з «Думи про Хмельницького» не виписані слова *повівати, бенкетъ, думати-гадати, промовляти.*

К. Рилєєв у поемі «Войнаровский» (1825 р.) вживає деякі українські слова і у виносках пояснює їх, напр.:

Ватага — малорос. слово, имѣетъ слѣдующее значеніе: толпа, шайка, стая, ватага разбоїниковъ, шайка разбоїниковъ...
Гайдамакъ — иногда удалецъ, иногда разбоїникъ.
Хуторъ — небольшая деревушка, часто одинъ домъ, стоящій среди поля или въ лѣсу, въ сторонѣ отъ жилыхъ местъ.

При деяких творах В. Нарєжного у виносках теж даються пояснення вжитих у тексті українських слів. У романі «Бурлак» (1824 р.) і в повісті «Два Ивана или страсть к тяжбам» (1825 р.) пояснюються деякі українські слова, напр.:

Завзятый — почти то же самое, что упрямый, неуступчивый, заносчивый...
Машкары — замаскированные скоморохи.
Пасѣчникъ — смотритель за пчелами и заводомъ, который называется пасѣкою.
Позываться есть техническое слово и значитъ: судиться, тягаться.

У 20-х роках XIX ст. значно збільшується число видань, при яких є списки українських слів з перекладом.

Так, до праці І. Кулжинського (одного з ніжинських учителів М. В. Гоголя) «Малороссійская деревня» (М., 1827) додане «Изъясненіе малороссійскихъ словъ, находящихся въ сей книгѣ». Всього записано 62 слова (перше — **ажъ** і останнє — **якъ**). Українські слова перекладаються російською мовою: **Варенуха** — малороссійскій пуншъ; **Волоцюга** — праздношатающійся; **Люлька** — трубка...

Чималий лексичний матеріал української мови знаходимо при «Малороссійскихъ пѣсняхъ» М. Максимовича.

До цієї найбільшої з перших збірок українських народних пісень автор додає словничок з передмовою, в якій говорить, зокрема, про опубліковані вже словнички при «Енеїді» Котляревського, при «Граматиці» О. Павловського, при названій вище книзі Цертелева, а також про словничок Войцеховича.

Таким чином, М. Максимович називає всі наявні на той час збірки українського лексикографічного матеріалу, крім «Изъясненія малороссійскихъ словъ» у книзі Кулжинського «Малороссійская деревня» (в тексті своєї праці він згадує і це видання).

У передмові до словничка Максимович говорить:

«У поданому словнику пояснені значення слів, що зустрічаються в цій книзі, які відмінні від російських. Скільки міг, за допомогою інших, я старався показати споріднення їх із словами польського та інших слов'янських наріч» [1].

Словничок при «Малоросійських піснях» містить понад 500 реєстрових українських слів.

На всіх українських (реєстрових) словах поставлені наголоси **(байра́къ, буди́нки, бу́ська).**

При багатьох словах дано посилання на інші мови, і не тільки на слов'янські. Напр.:

Барильце, боченокъ (Польск., Сербск., Франц.).

Будинки (Польск.) или **хоромина** — домъ (по-Нѣмец. — хижина, лавка; и в Русск — будка).

Гадина (Польск.), отъ Слав. гадъ, змѣя.

Гармата (Польск.), пушка. Armata.

У подаванні дієслів немає послідовності: вони стоять то в інфінітиві **(гукати, дурити),** то в першій особі однини+інфінітив **(годую, годувати...; бачу, бачити** та ін.), а іноді навпаки **(журитися, -рюся).**

Переклади (або пояснення) реєстрових українських слів загалом правильні, крім окремих випадків.

Словник не обмежується лексикою, взятою із збірки пісень: при деяких словах реєстру автор подає й інші, які тематично, так би мовити, зв'язані з першим словом, але яких у піснях немає. Напр., у реєстрі читаємо:

Єдамашка, матерія весьма плотная... [І далі тут же]. Изъ матерій, в старину., употребляемыхъ въ Малороссіи, мнѣ извѣстны: **полутабенокъ** — волнистая лоснящаяся, родъ гроденапля, но плотнѣе; **маре** [дається пояснення], **сіета** — кажется, тонкое сукно; **парча** [пояснення]...

Рябый, пестрый. Пестрыхъ куръ и другихъ птицъ называютъ **зозулястый** отъ цвѣта зозули (кукушки).

Отже, автор словника при деяких словах реєстру ухиляється від прямих завдань лексикографа, вдаючись до етнографії.

Крім слів до тексту «Малоросійських пісень», а також інших, внесених до словника ad hoc (у зв'язку з якимсь реєстровим словом, як це показано вище), є в словнику й слова, взяті не з тексту пісень, а з живої мови, напр., **вага́, ва́ги** та ін.

Словничок при «Малоросійських піснях» Максимовича є новим зібранням лексичного матеріалу української мови, до того ж надійним, опертим на джерела з народної творчості, з добрим перекладом слів.

---

[1] М. Максимович, цит праця, стор. 182

Певне значення мала й дана в передмові оцінка вже існуючих лексикографічних спроб (Котляревського, Павловського, Войцеховича), а також заклик автора скласти повний словник української народної мови.

Максимович давав також пояснення слів до українських пісень, які він друкував у російських журналах. Так, у тексті п'яти пісень, вміщених у «Московском вестнике» (1827 , ч. II), автор перекладає незрозумілі для російського читача українські слова, напр.: **Бачу** — смотрю; **Маю** — имѣю; **Тютюнъ** — табакъ курительный; **Шляхъ** — дорога.

Примітка. Слід зазначити, що деякі з розглянутих вище лексикографічних праць уже в першій половині XIX ст. використовуються для мовознавчих досліджень Так, Ф. Шимкевич, автор роботи «Корнесловъ русскаго языка, сравненнаго со всѣми главнѣйшими словенскими нарѣчіями и съ двадцатью четырьмя иностранными языками» (СПб., 1842, ч. I—II), наводячи джерела для всіх мов свого дослідження, вказує, що «по украинскому языку» він використав: «1. Грамматику малороссійскаго нарѣчія, сочиненіе Алексѣя Павловскаго, СПб, 1818. 2. Словарь при Виргилиевой Энеидѣ, на малорос. языкъ преложенной И. Котляревскимъ, СПб., 1809. 3. Словарь при малороссійскихъ пѣсняхъ, издан. М. Максимовичемъ, Москва, 1827».

У тексті праці, досліджуючи російські слова, Шимкевич дуже часто наводить при них і українські (також і з інших мов), напр.: **Берегу,** неопр. **беречь**..; укр. бережу, берегти і т. д. Іноді він користується тлумаченнями українських слів за словником при «Малоросійських піснях» Максимовича, а часом (для ілюстрації) подає й уривки з пісень збірки Максимовича (напр., при слові **Бронь** — бринѣти).

Лексичні матеріали при виданнях 30—40-х років XIX ст. і рукописні словнички цього часу

Як і в перші десятиріччя XIX ст., в 30—40-х роках при різних виданнях також знаходимо записи українських лексичних матеріалів або українсько-російські словнички. Як відомо, в перших творах М. В. Гоголя значне місце займає українська лексика. Для пояснення українських слів автор додав до «Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканьки» маленькі словнички: при першій частині (1831 р.) 71 слово і при другій (1832 р.) — 59, разом 130 слів. Усі ці слова — переважно з лексики на означення предметів народного побуту. Вони даються з наголосами і майже всі правильно перекладені.

Слова, які вжив Гоголь у «Вечорах на хуторі біля Диканьки» і записав у словничках-додатках, автор брав не тільки із живої народної мови, але й використав друковані лексичні українські матеріали. Це документально показує записна книжка Гоголя, складена ще до написання «Вечорів». Зветься вона «Книга всякой всячины, или подручная энциклопедия Н. В. Гоголя за 1826 г.» Вона передрукована в X виданні творів Гоголя за редакцією М. Тихонравова [1].

В різних місцях цієї «Підручної енциклопедії» є записи

[1] Див.: Сочинения Н. В Гоголя. Под ред. Н Тихонравова, М, 1889, т. I, стор. 873—904.

українських слів (з російським перекладом). Усіх їх 280. Майже всі слова, вжиті Гоголем у «Вечорах» і подані в його словничках, є серед записаних у «Підручній енциклопедії».

У записках також зазначено, звідки Гоголь брав українські слова і їх переклад. Так, при слові **перепічка** (у правописі Гоголя: **перепичка)** до перекладу *ржаная лепешка* в дужках подано: «(по Котлярев.)». Посилається Гоголь на Котляревського, тобто на словник при його «Енеїді», також при словах **квадранець, коржъ** та деяких інших.

На словник Цертелєва є посилання в записах Гоголя при словах **порада, рада, піхва, чура,** напр.: **Чура** — прислужникъ, родъ оруженосца (изъ поясненій Цертелева).

На Максимовича Гоголь посилається при слові **усы: Усы** — стрѣлки или строчки на фалдахъ, нашитые накрестъ галуны (М. Макс.).

Є в «Підручній енциклопедії» запис і з словника Кулжинського.

З відомих на той час лексикографічних праць з української мови Гоголь не згадав у своїх записах тільки словників Павловського і Войцеховича. Проте знайомство Гоголя із словником Павловського і використання його для «Вечорів на хуторі біля Диканьки» безсумнівне. Так, у «Підручній енциклопедії» на 124 стор. були записані, як указує М. Тихонравов, «Имена, даемые при крещеніи». Під таким самим заголовком був список власних імен у словничку Павловського. У цього ж автора, в розділі словника «Фразы, пословицы и приговорки малороссійскіе», є вираз: «Попа въ решеті возити» з поясненням: «лгать на исповѣди». Цей вираз використав Гоголь у «Вечорах на хуторі біля Диканьки»: «Видел я таких иноверцев, которым провозить попа в решете было легче, нежели нашему брату понюхать табаки». У виносці дано пояснення цього виразу: «т. е. солгать на исповеди» [1].

Наведені факти свідчать, по-перше, про знайомство Гоголя з тодішніми лексикографічними працями з української мови, по-друге, про те, що він сам збирав і записував український лексичний матеріал і використовував його у своїх художніх творах [2].

При інших виданнях 30-х років XIX ст. також знаходимо записи або словнички української лексики.

Так, при «Украинскихъ народныхъ пѣсняхъ» М. Максимовича (ч. I, М., 1834) окремі українські слова пісень пояснюються у виносках. Напр., на стор. 6 пояснюються слова: **промовляти, мовъ, мова, слухати, може, мабуть, жену, гнати, забачити, бачу, бачиться, добре, чути.**

---

[1] Н. В. Гоголь, Сочинения, т. I, М., 1952, стор. 38.

[2] Докладніше про це див.: Горецький П., М. В. Гоголь і українська лексикографія перших десятиріч XIX ст., «Лексикографічний бюлетень», вип. VI, К., 1958.

Пояснювані слова пронумеровані; всіх їх 156.

У виданні «Малороссійскіе и червонорусскіе думы и пѣсни» П. Лукашевича (СПб., 1836) теж деякі слова з дум і пісень пояснюються в примітках. Лукашевич пояснює далеко не всі слова, що є в думах і піснях збірки, не наводить навіть значного числа відмінних від російських (особливо з червоноруських пісень).

При першому виданні «Наталки Полтавки» в «Украинском сборнике» І. І. Срезневського (Харків, 1838) дано «Объяснительный словарь», в якому автор наводить приблизно 450 українських лексичних одиниць із тексту «Наталки Полтавки» з російськими відповідниками.

В реєстрі словничка є деякі власні імена **(Грицько, Микола)** і навіть назви населених пунктів: **Восьмачки** — названіе села близъ Полтави.

У збірці творів А. Могили (Амвросія Метлинського) «Думки и пѣсни та шче де-шчо» (Харків, 1839) вміщено словничок на 260 слів під назвою «Объясненіе непонятныхъ для великороссіянъ южнорусскихъ словъ и выраженій».

Матеріал у цьому словничку (від **або** до **який)** розміщений за алфавітом під окремими буквами. До реєстрових українських слів даються російські переклади (або пояснення), загалом правильні.

На жаль, нам не довелося бачити тих рукописних словничків 40-х років (що зберігалися в бібліотеці Російської академії наук), про які коротко згадує акад. О. О. Шахматов у рецензії на «Словарь української мови» Б. Грінченка. Таких словничків Шахматов називає одинадцять, а саме: 1. Невеличкий словник, складений у Переяславі Ст. Пололгуєвим; 2. Записи слів Як. Михайловського з Харківської губ.; 3. Записи Ст. Краснобаштова з Богучарського повіту Воронезької губ.; 4. Матеріали М. Шушка з Павлоградського повіту; 5. Записи Грахова з кол. Катеринославської губ.; 6. Матеріали, зібрані Булгаковим у Зіньківському повіті на Полтавщині; 7. Невеличкий збір слів, записаних Ольховим у Кобиляцькому повіті на Полтавщині; 8. Записи Гр. Морозова з Костянтиноградського повіту; 9. Уривок словника **(А—Б)** з записами слів з Полтавської губ.; 10. Словничок Гриненкова з Новоград-Волинського повіту; 11. Особливо чималий розміром словник, складений 1849 р. Євстаф'євим (Полтавська губ.), що містить багато слів, яких немає у словнику Б. Грінченка.

Перші українсько-чеські і українсько-польські лексичні збірки

У 30-х роках XIX ст. з'являються перші лексикографічні матеріали в західноукраїнських землях з перекладом або поясненням українських слів чеською або польською мовою. До таких праць, мало відомих в українській лексикографії, належать збірки І. Вагилевича, одного з членів «Руської трійці», що видала «Русалку Днѣстрову» (1837 р.).

Про ці збірки-словнички Вагилевича пише польський дослідник Ян Янув у статті «Słownik huculski sprzed stulecia» у «Sprawozdaniach T-wa naukowego we Lwowie» (окремий відбиток, Львів, 1937, стор. 3—12). З праці Янува дізнаємося, що Вагилевич до своєї розвідки «Rozprawy o języku południowo-ruskim» додав «Idiotikon» — український словник, матеріал до якого збирав протягом кількох років.

Праця Вагилевича залишилася в рукопису і разом з іншими його рукописами, в тому числі з розвідками про гуцулів, бойків і лемків, була передана (в 1909 р.) до Російської академії наук. Проте, як свідчить Я. Янув, у світ вийшли тільки два діалектні словнички Вагилевича — гуцульський і бойківський, які автор додав до відповідних історично-етнографічних розвідок, а словник лемківський не був надрукований.

Рукописна праця Вагилевича про гуцулів (разом із словником) під назвою «Huculy, mieszkańcy wschodniego wzgórza Karpat» (Львів, 1837) вийшла вперше в чеському перекладі К. Цапа під заголовком «Hucułowe, obywatelé wschodniho pohoři Karpatskeho» («Časopis Česk. Museum», XII, 474—498, XIII, 45—68, Прага, 1838 і 1839). Пізніше вона була видана в перекладі російською мовою в журн. «Сын отечества» (1842, III, стор. 1—31) і в журн. «Пантеон» (СПб., XXI, кн. 5, відд. III, стор. 17—56). Польською мовою праця Вагилевича про гуцулів (разом із словничком) вийшла у виданні «Przegląd naukowy» (Варшава, 1844) під заголовком «O mieszkańcach wschodniej części gór Karpatskich».

Я. Янув коротко розглядає пояснення українських (гуцульських) слів у чеському і в польському виданнях праці Вагилевича. Дослідник вважає гуцульський словничок цікавою лексикографічною роботою — першою спробою публікації говіркового матеріалу з Підкарпаття.

Про те, де був надрукований словничок з бойківського говору, автор статті «Słownik huculski sprzed stulecia» нічого не говорить.

Хронологічно близько до розглянутих лексикографічних матеріалів 30-х років стоїть «Słownik mniej zrozumiałych słów ruskich», доданий до праці Pauli Żegot'и «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi» (Львів, т. I, 1839; т. II, 1840).

У цьому словничку (при II томі) зібрано приблизно 650 українських слів з перекладом або поясненням їх польською мовою. У реєстр словничка ввійшли як слова загальноукраїнські, напр.: bajrak (переклад dolina), zawołoka (переклад włocęga), zazula (переклад kukułka), так і діалектні західноукраїнські, напр.: cziczka (переклад kwiatek), kabat (переклад suknia krótka). Іноді наводяться й непрямі граматичні форми, напр.: bolitymesz з перекладом і поясненням: «będziesz boléć; druga osoba liczby pojedyńczej czasu przeszłego krótkiego».

Цей перший українсько-польський словничок, складений з

добрим знанням обох мов, був хоч і невеличкою, але цінною лексикографічною роботою, корисною і тепер для з'ясування значення деяких західноукраїнських слів.

Ненадруковані словники 30—40-х років Л. Боровиковського, А. Метлинського, П. Білецького-Носенка та ін.

Друковані словники початку XIX ст. — при «Енеїді» Котляревського, при «Граматиці» Павловського, при «Малоросійських піснях» Максимовича та інших виданнях, як і окремий словник Войцеховича, були дуже незначні і з невеликим реєстром української лексики. А тим часом у 30—40-х роках XIX ст. все більше виходить творів українською мовою і все гостріше відчувається потреба в українсько-російському словнику, що якнайповніше подав би лексику української мови.

Першим з таких словників був словник Л. Боровиковського.

У 1836 р. Боровиковський писав до Максимовича (з Курська, де він учителював) про свої заняття літературою і українською мовою, називаючи одним із «плодів» своєї праці «Словник української мови з покажчиком коренів слів (букви **а, б, в, г**)»[1].

Пізніше про цей же, очевидно, словник є згадка у зв'язку з справою Кирило-Мефодіївського товариства (1847 р.). На допиті одного з учасників товариства Посяди йому було поставлене таке запитання:

— К кому было писано письмо № 5, о каком обществе в нем говорится и кто именно 15 человек, которые вошли в состав его?

На це запитання Посяда відповів, що лист № 5 був до Боровиковського, учителя Полтавської гімназії (Боровиковський у цей час переїхав з Курська в Полтаву), про те, як би приступити до друкування малоросійського словника і граматики; через те, що друкувати досить важко, він (Посяда) подавав Боровиковському думку, як би краще це зробити[2].

Ішлося, очевидно, про той словник, який укладав Боровиковський і про який він писав у листі до Максимовича.

Про лексичні матеріали Боровиковського згадує і К. Шейковський у передмові до свого словника (1861 р.), з чого видно, що перед 1861 р. ці матеріали ще зберігались у автора. Що з ними сталося потім, невідомо.

Другий українсько-російський словник 30-х років описаний А. Лященком у статті «Украинский рукописный словарь 1835 г.»[3].

На обкладинці рукопису цього словника напис: «Словарь малороссійскаго нарѣчія сравнительно съ другими славянскими

---

[1] Див.: Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX столетия, К, 1884, стор. 141; також «20—40-і роки в українській літературі», «Шкільна бібліотека», ч I, К., 1921, стор. 69—70

[2] Див «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства», «Збірник пам'яті Тараса Шевченка», видання Українського наукового товариства в Києві, 1915, стор 121.

[3] Див. «Сборник статей в честь академика А. И Соболевского, изданный Академией наук», Ленинград, 1928, стор. 111—114. Відомості про словник подаємо за цим описом.

нарѣчіями. Составлен...» (прізвища автора нема). Тут же два епіграфи — один німецькою мовою (з І. Мюллера), другий — французькою (з А. Ремюза), в яких висловлюється думка про необхідність порівняльного вивчення мов.

На титульній сторінці словника читаємо: «Словарь украинскаго нарѣчія».

Самий словник записаний у 19 окремих зошитах. Сторінки в ньому пронумеровані. На стор. 437 запис: «Кончен 7 февраля 1835 г.». Після цієї сторінки автор дає короткі зауваження про синоніми в українській мові і далі — ще 14 сторінок — «Дополнения» до словника. Всього словник має 450 сторінок і містить 4 500 слів.

На звороті обкладинки вказані використані джерела (всіх — 13). Це переважно українські видання починаючи з 1808 («Енеїда» Котляревського) до 1833 р. («Повісті» Квітки-Основ'яненка). «Із списку скорочень, — зазначає Лященко, — видно, що автор користувався також словниками Павловського і Войцеховича».

До українських реєстрових слів даються російські відповідники або пояснення, в багатьох випадках і ілюстрації з літературних творів (із зазначенням автора, іноді й сторінки), а в окремих випадках — порівняльні приклади з інших мов.

Порівнявши рукопис цього словника з «Словарем української мови» Б. Грінченка, Лященко встановив, що в останньому відсутні деякі слова, які є в рукописному словнику, напр.: **навернякать, напрямъ, навскоки, навскубки, надатокъ** та ін., а в деяких випадках рукописний словник дає, у порівнянні з словником Грінченка, додаткові пояснення або цитати до реєстрових слів, як напр., до слів **навдивовижу, наділки** (ножны; у словнику Грінченка біля цього слова стоїть знак питання) та ін.

Отже, розгляданий рукописний українсько-російський словник, обсягом значно більший за всі попередні лексикографічні праці 20—30-х років, містив слова, яких немає навіть у словнику Грінченка. Крім того, в ньому бачимо деякі нові прийоми опрацювання матеріалу — приклади вживання українських слів, а також посилання (навіть із зазначенням сторінок) на використані джерела.

Порівнявши цей рукописний словник із словником (і передмовою до нього) при виданні «Думки и пѣсни та шче де-шчо» А. Могили (Амв. Метлинського), А. Лященко приходить до висновку, що автором цього рукописного словника був теж Амв. Метлинський.

У середині XIX ст. був складений (але не надрукований) словник П. Білецького-Носенка. Відомості про цей словник знаходимо у М. І. Петрова.

Білецький-Носенко в 1840—1842 рр. закінчив «Словарь малороссийского или юго-восточного русского языка, филологиче-

ский, этимологический с показанием частей речи, окончательных корней слов, метаплазмов, идиотизмов, со сводом синонимов, с пословицами и поговорками, составленный по произношению, как говорят в Малой России и Южной России», с предуведомлением «о языке малороссийском», заключавший в себе более 20 000 статей...» [1].

Тоді ж Білецький-Носенко закінчив і «Грамматику малороссийского языка».

Реєстр словника Білецького-Носенка — 20 000 статей (невідомо, чи це окремі слова, чи гнізда, в яких могло бути по кілька слів) — показує, що це була велика робота: бо словник російської мови «Словарь Академии Российской» у виданні 1789—1794 рр. містив трохи більше 43 000 слів, а у виданні 1806—1822 рр. — трохи більше 50 000 слів.

У «Предуведомлении» до словника Білецький-Носенко пише:

«Живя и служа в Малороссии более 40 лет, я мог постигнуть дух народа и языка его, и когда увидел на западе и югозападе движение всех славянских племен возродить свою письменность, я почувствовал в себе смелость приняться за составление частной грамматики и словаря малоруссов, как языка одного из богатейших наречий славянских» [2].

У передмові до словника говориться про зміст його і, зокрема, про правопис, якого Білецький-Носенко додержувався в словнику і який дуже твердо обстоював перед Максимовичем.

Білецький-Носенко пише, що він не вносив у свій словник українських слів, однакових з російськими, а тільки ті, які або цілком відмінні, або відрізняються від російських вимовою, а значить, і правописом [3]. Виходячи з цього, можна уявити собі, наскільки більшим був би цей словник, якби він подавав усі без винятку слова української мови.

Автор указує ще на одну причину обмеженості обсягу його словника:

«Я придерживался строго произношения обитателей Полтавской губернии и прикосновенных к ней Киевской, Волынской, Подольской, южной части Черниговской, Екатеринославской, Харьковской и пр. ...Вот причина, почему словарь мой содержит в себе только несколько десятков тысяч слов» [4].

Про словник Білецького-Носенка деякі нові відомості дає Б. С. Бутник-Сіверський (на підставі матеріалів Київського центрального архіву) [5]. П. Білецький-Носенко в 1844 р. подав міністрові освіти рукописи словника і граматики. Міністр на-

---

[1] Див.: Н. И. Петров, цит. праця, стор. 42.
[2] Там же, стор. 51.
[3] Там же, стор. 54.
[4] Там же.
[5] Див.: Б. С. Бутник-Сіверський, «Малороссийский словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка», «Наукові записки Інституту мовознавства», т. II—III, К., 1946, стор. 207—213

дислав рукописи до Російської академії наук. Але в академії не знайшли, кому дати їх на рецензію, і директор канцелярії міністерства освіти звернувся до попечителя Київського навчального округу, а попечитель — до М. Максимовича.

Максимович у відзиві на праці Білецького-Носенка пише, що вони «мають безсумнівні достоїнства і заслуговують бути виданими, особливо словник» [1].

Але ні словник, ні граматика Білецького-Носенка не були надруковані, про що (через 10 років після рецензії Максимовича) дізнаємося з замітки «Известие о трудах П. П. Белецкого-Носенка» («Москвитянин», 1855, № 8), яку наводить М. Петров.

Про словник Білецького-Носенка є згадка і пізніше — в «Очерке звуковой истории малорусского наречия» (1875 р.) П. Житецького. Житецький зазначає (на стор. 156), що групи приголосних української мови він подавав за рукописним словником Білецького-Носенка, найповнішим з усіх відомих йому малоруських словників.

Примітка: Рукопис словника Павла Білецького-Носенка нещодавно знайдено при упорядкуванні архіву О. Бодянського. Він зберігається в рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР. Автограф словника у твердій оправі, має 347 арк. На арк. 331 вгорі є помітка О. Бодянського: «Пол 26, X, 1848 г.» На звороті оправи вгорі напис: «библ. Бод № 74» і штамп «Ex libris А. Титова» (очевидно, Андрія Олександровича Титова, відомого на той час археолога і етнографа, який захоплювався палеографією).

На стор. 1—4 дається «Предъуведомленіе» за підписом «П. Б. Н., 1843 года, ч. Прилуки». Далі йде розділ «О языкѣ Малороссiйскомъ» (ст. 5—13). Сам словник займає стор. 14—346 і закінчується списком уживаних у ньому скорочень, головним чином граматичних термінів.

Словник Білецького-Носенка складався в період, коли друкованих творів українською мовою ставало все більше. Тому реєстр словника мав своїм джерелом і усну народну мову, і мову літературну. Не стояв він, імовірно, осторонь і процесу нормалізації літературної мови. Це видно насамперед з того, що Білецький-Носенко орієнтується на мову Полтавщини і прилеглих до неї українських губерній, а по-друге, з того, що він (у полеміці з рецензентом М. Максимовичем) згадує Котляревського, Квітку-Основ'яненка і Гребінку, які писали «теперішньою народною мовою», і зокрема, особливо високо ставить мову «Приказок» полтавця Гребінки [2].

У передмові до словника Білецький-Носенко висвітлює історію української мови, зокрема розвиток її «от Богдана Хмель-

---

[1] Див.: Б. С. Бутник-Сіверський, «Малороссийский словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка», Наукові записки Інституту мовознавства», т. II—III, К., 1946, стор. 208.

[2] Див: Б. С Бутник-Сіверський, цит. стаття, стор. 210.

ницкого до наших дней», і пише, що в найновіший період південноруська, або малоруська, мова набула чистоти церковно-слов'янської, зріднилася з російською, очистилась від латинізмів і стала здатною виражати все, написане іншими мовами [1].

Автор словника подавав українські слова відповідно до вимови («как говорят в Малой России и Южной России»), користуючись російським алфавітом. Заперечення рецензента Максимовича проти такого правопису (Максимович обстоював етимологічний правопис) Білецький-Носенко відкидає, вказуючи на те, що його, Білецького-Носенка, правопис робить українські слова зрозумілими для українського читача, а в правописі етимологічному вони стають зрозумілими для росіян, але незрозумілими для українців [2].

Обсяг словника Білецького-Носенка, охоплення в ньому народної і літературної мови дає підставу вважати його першим найповнішим (на жаль, не надрукованим) українсько-російським словником.

На цей же час (40-і роки XIX ст.) припадає, певно, і укладання словника української мови М. О. Маркевичем, автором відомої «Истории Малороссии» (тт. I—V, М., 1842). Про цю працю в «Основі» в посмертній згадці про Маркевича коротко сказано: «...крім того, в рукописах покійного (Маркевич помер у 1860 р. — *П. Г.)* є початок малоросійського словника» [3].

До початку 50-х років XIX ст. належить ненадрукований українсько-російський «Словарь малороссійскаго языка по полтавскому нарѣчію» П. Галузенка-Морачевського. В 1853 р. автор надіслав частину словника до Російської академії наук. Дальша доля і всього словника, і цієї його частини невідома [4].

У 30—40-х роках минулого століття у зв'язку з розвитком української літератури укладання словника української мови стало важливою потребою культурного життя. Російська Академія наук закликáла збирати лексичні матеріали «наречий, употребляемых в обширном Русском царстве».

В цей час на Україні широко розгорнулась робота над укладанням українсько-російських словників. Але жодний із цих словників не був надрукований — ні словники Метлинського, Боровиковського і Галузенка-Морачевського, ні словник Білецького-Носенка, на який була позитивна рецензія Максимовича. Всі ці лексикографічні праці, які, безсумнівно, були кращі від невеличких попередніх спроб, не могли вийти в світ насамперед через політичні причини: уряд Миколи I вороже

---

[1] Див.: Н. И. Петров, цит. праця, стор. 55.
[2] Див.: Б. С. Бутник-Сіверський, цит стаття, стор. 210.
[3] «Воспоминания о Н. А. Маркевиче», «Основа», 1861, кн I, стор 295
[4] Див зб. «За сто літ», кн. 6, К., 1930, стор. 34—35

ставився до українського друкованого слова, особливо після розкриття Кирило-Мефодіївського товариства. Зрозуміло, що і казенна наука підтримувала офіціальний курс політики самодержавства, спрямованої на пригнічення культури всіх неруських народностей царської Росії.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. не було надруковано ні одного більш-менш повного словника української мови. Окремо був виданий тільки словник Войцеховича, а інші словнички — Котляревського, Павловського, Максимовича та ін. — вийшли як додатки до різних видань.

Усі ці словники були двомовні — українсько-російські, але української лексики вони включали мало і тому не могли задовольнити потреб громадськості. Немає в них і єдиних принципів опрацювання української лексики. Позначення наголосів, наведення граматичних форм реєстрових слів (дієслів, іменників, прикметників), ілюстрування слів прикладами з джерел та ін. — все це здійснюється несистематично, випадково.

Проте слід відзначити, що в ненадрукованих словниках 30—40-х років XIX ст. (Метлинського і Білецького-Носенка) української лексики вже значно більше: у першому — 4 500 слів, у другому кілька десятків тисяч слів, причому в словнику Метлинського впадає в око такий важливий момент, як оформлення прикладів до слів із точним зазначенням джерела. Отже, рукописні словники 30—40-х років XIX ст., порівняно до словників попередніх, стоять на вищому рівні як з погляду повноти охоплення української лексики, так і з погляду її опрацювання, що свідчить про дальше зростання і вдосконалення української лексикографії.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

Політичні і суспільні умови в другій половині XIX — на початку XX ст. Боротьба прогресивних і реакційних сил у питаннях української літератури і мови

Дальший розвиток української лексикографії з другої половини XIX ст. тісно зв'язаний з політичними і соціальними умовами того часу.

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. (до Жовтня) Росія залишалась під гнітом царизму. Царизм, як і в першій половині XIX ст., проводив політику, що грунтувалась на урядовій реакційній формулі «самодержавство, православ'я, народність», тобто абсолютна, необмежена влада царя, якнайбільша підтримка православної церкви, яка освячувала і захищала існуючий політичний і суспільний лад, і гноблення всіх неруських національностей Росії.

У суспільному житті Росії в другій половині XIX — на початку XX ст. відбулися великі зміни. Невдовзі після невдалої

Кримської війни була проведена так звана реформа 1861 р. — скасування кріпацтва. Це означало повну перемогу капіталізму над феодалізмом. Але селяни одержали невеликі наділи, за які до того ж повинні були сплачувати поміщикам викуп. Малоземельні селяни швидко розорялись і мусили ставати в найми до поміщиків або куркулів, що народжувались на селі, або йти на фабрики і заводи, де підпадали під жорстокий капіталістичний визиск.

Після реформи 1861 р. швидко і невпинно зростав капіталізм, а разом з цим поглиблювалась класова диференціація в суспільстві і класова боротьба в Росії і на Україні. Окремі верстви суспільства в особі своїх представників по-різному ставились до російської дійсності. Прогресивні сили боролися проти царського гніту, проти поміщицької кабали і капіталістичної експлуатації, реакційні сили боронили їх.

У висвітленні суспільно-політичних питань, що їх висувало життя, передова російська література (як і література українська та інших народів) була важливою зброєю у боротьбі проти реакційних сил, проти царизму і буржуазії. Тому, зокрема, питання розвитку української літератури і літературної мови набувають у цей час великого суспільного значення. Більш актуальними стають і питання української лексикографії, що зв'язана з розвитком літературної мови і її опануванням.

Правильне розуміння розвитку української літературної мови і, зокрема, відбиття її в лексикографії того часу дає вчення В. І. Леніна про національну культуру в умовах буржуазного суспільства. «Є дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є **такі ж дві** культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.» [1].

Отже, В. І. Ленін учить, що в кожній національній культурі за панування буржуазії є культура передова і культура реакційна, що різні верстви буржуазного суспільства в особі його представників виявляють різне ставлення до питань культури кожної нації, до історії, літератури, літературної мови і т. ін. і поділяються в цих питаннях на два напрями, два табори — прогресивний і реакційний.

Уже в першій половині XIX ст. в Східній і Західній Україні виявляються розходження на два напрями — прогресивний і реакційний — у питаннях української мови, наприклад, з приводу її здатності розвинутися до мови літературної, з приводу літературної мови західноукраїнських земель, з приводу українського правопису. У другій половині XIX ст. ці розходження

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, К., 1950, стор. 15.

в питаннях української літератури і літературної мови значно посилюються.

Прогресивні, демократичні представники української літератури другої половини XIX — початку XX ст. — Марко Вовчок, А. Свидницький, Панас Мирний, І. Тобілевич, І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка та інші, продовжуючи традиції Т. Шевченка, розвинули далі українську літературу і високо піднесли її суспільну роль. Вони сприймали передові ідеї російської культури, а російська літературна мова була для них зразком високого рівня, до якого вони прагнули піднести українську літературну мову, щоб вона стала, за висловом Лесі Українки, «гартованою зброєю» у боротьбі за культуру і розвиток народу.

Підтримуючи урядові заборони проти українського друкованого слова, представники реакційних сил заперечували право на існування української літератури і літературної мови або обмежували її до ролі мови «для хатнього вжитку», непридатної для вищої культури.

У боротьбі проти реакційних і націоналістичних настанов у питаннях української літератури і літературної мови велике значення мали виступи видатного представника російських революційних демократів М. Чернишевського [1].

Так, у статті «Нові періодичні видання» — з приводу першої книжки «Основи» за 1861 р. — Чернишевський, заперечуючи проти тверджень реакціонерів, що українська література бідна і непотрібна, а українська мова нібито нездатна розвинутися до мови високої культури, визнає великі досягнення української літератури. «Маючи такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує нічиєї ласки» [2], — говорить він. І в іншому місці: «Тепер уже ніхто з нас не може відгукуватися про малоросійську літературу без поваги і без співчуття, якщо не хоче заслужити на прізвисько неука» [3]. Чернишевський обстоює право на існування української літератури і літературної мови і висловлює переконання, що українська мова має всі дані для успішного розвитку в усіх жанрах літератури не тільки художньої.

Друга стаття Чернишевського «Національна безтактність» була написана з приводу першого і другого номерів газети «Слово», яку в західноукраїнських землях (у Львові) видавали т. зв. «москвофіли». «Москвофіли» — це була реакційна течія в питаннях політики, культури і зокрема в питаннях розвитку літературної мови. Вони орієнтувались на царську Росію, заперечували існування українського народу і, зневажливо ставля-

---

[1] Ці виступи-статті Чернишевського друкувалися в «Современнике» за 1861 рік.

[2] М. Г. Чернишевський, Літературно-критичні статті, К., 1951, стор. 253.

[3] Там же, стор. 262.

чись до української мови, як мови «мужицької», мови «черні», намагалися створити свою окрему літературну мову. Мова, якою користувались «москвофіли» і видавали свою газету «Слово», являла собою, за словами Чернишевського, «мішанину місцевого галицького наріччя з нашою літературною та церковнослов'янською мовою» [1]. Цю суміш, це «язичіє» «москвофіли» вважали «руською мовою» (тобто українською мовою) і вживали в своїх виданнях.

Чернишевський, викриваючи реакційність суспільних і політичних поглядів москвофілів, доводить шкідливість і антинародність їх намагань створити нову літературну мову, «язичіє» і вказує, що українська літературна мова уже створена в Східній Україні і що галицьким українцям не треба відокремлюватися від цієї мови і від загальної української літератури [2].

З приводу статті «Національна безтактність» в органі слов'янофілів газеті «День» (1861 р., № 2) з'явилася стаття В. Ламанського, який різко полемізував з Чернишевським. Відповіддю на виступ Ламанського була стаття Чернишевського «Народна безтолковість». В ній Чернишевський викрив як реакційну суть слов'янофільства, так і реакційний, великодержавницький характер поглядів Ламанського на українську літературу і літературну мову в Росії і в західноукраїнських землях [3].

Виступи Чернишевського на захист української літератури і літературної мови були важливими і актуальними не тільки для 60-х років XIX ст., але й пізніше і давали велику допомогу прогресивним силам Східної і Західної України в боротьбі за розвиток демократичної української культури.

Дуже важливим етапом боротьби прогресивних і реакційних сил у питаннях української культури, літератури і літературної мови були 70-і — початок 90-х років XIX ст. Царський уряд, наляканий широким розвитком революційно-соціалістичного руху в усій Росії і на Україні, посилив утиски проти української культури, особливо проти видання прогресивної літератури українською мовою. Перші з таких видань — агітаційні брошури революційно-народницького характеру — «Правдиве слово хлібороба до земляків» Ф. Волховського і знаменита брошура «Парова машина» С. Подолинського (1875 р.) [4].

---

[1] М. Г. Чернишевський, Літературно-критичні статті, К., 1951, стор. 282.

[2] Див. М Г. Чернишевський, цитована праця, стор 270, 282—283

[3] Див. М. Г. Чернишевський, Вибрані філософські твори, т. III, К., 1952, стор. 419—442.

[4] Автор «Парової машини» С Подолинський у 1871 р. емігрував (з Києва) за кордон у Швейцарію і стояв близько до російських революційно-соціалістичних народницьких груп. Брав активну участь у журналі народників «Вперед», що виходив у Цюріху (1873—1874 рр.), а потім у Лондоні (1874—1877 рр.). Зміст «Парової машини» — переказ (від першої особи) сну робітника Остапа про те, як на Україні відбувається соціалістична революція (див. Д Заславский, М П Драгоманов, стор 125—126).

Занепокоєний уряд у 1876 р. видав так званий Емський указ, спрямований проти українського слова. Цим указом заборонявся ввіз у Росію книг і брошур, виданих за кордоном українською мовою; не дозволялось видання в Росії будь-яких інших оригінальних і перекладних творів українською мовою, крім белетристичних та історичних документів (але тільки після дозволу Головного цензурного управління); заборонялись також театральні вистави і прилюдні читання українською мовою і український текст до музичних нот. Видання Емського указу супроводилось відповідними адміністративними карними заходами — арештами і засланням найбільш «небезпечних» діячів української культури, ліквідацією українських культурних організацій і т. ін.

Після цього жорстокого розгрому української культури поглибився вододіл між двома таборами українського суспільства в питаннях культури, літератури і літературної мови. Представники прогресивного напряму продовжували і посилювали боротьбу проти «старого світу», проти царизму, проти соціального і культурно-національного гноблення. Навпаки, представники реакційного напряму боронили їх, як це ясно висловив Куліш у галицькому журналі «Правда» (1869 р., № 2—3) у статті про «Колокол» Герцена, кажучи, що Герцен, «виявляючи факти, винуватив за все і про все короновані глави і високі государственні власті. Ми їх шануємо, яко поставлених і освячених народним розумом» [1].

Найяскравіше протилежні спрямування двох таборів виявлялися в літературі, в самій літературній мові і в теоретичних статтях з питань літератури і мови. Так, прогресивні письменники, представники критичного реалізму, використовуючи кращі досягнення російської передової літератури і поділяючи її визвольні ідеї, у своїх художніх творах показують суспільні процеси в житті України, зростання капіталізму, з'явлення нових експлуататорів на селі (куркулів, «глитаїв»), розорення селянства, тяжке становище робітників і заробітчан і т. д. Разом з тим вони у своїх творах серед представників різних верств суспільства виводять позитивних героїв, борців проти гніту, насильства і експлуатації.

На противагу цьому письменники реакційного напряму уникають показувати класову боротьбу в суспільстві, виявляють романтичне замилування старовиною, змальовують тільки етнографічну і побутову сторони життя народу, виводять у своїх творах селян як людей покірних, а інтелігентів — як культурників, що вважають просвітню роботу єдиним засобом боротьби за добробут народу.

Відповідно до глибокого змісту своєї художньої творчості прогресивні письменники цього часу підносять на високий рі-

[1] Цитуємо за працею М. Д. Бернштейн, Українська літературна критика 50-х—70-х років XIX ст., К., 1959, стор. 143.

вень і саму літературну мову. Тісно зв'язані з мовною практикою передової культури Росії, вони вводять в літературний ужиток нові лексичні, синтаксичні й інші елементи мови, потрібні для змалювання найрізніших явищ суспільного, політичного і культурного життя.

В цих же питаннях літературної мови письменники реакційного табору прагнули до її архаїзації (вживання застарілих слів і утворення за їх зразком нових, уживання застарілих синтаксичних конструкцій та ін., як це бачимо у Куліша) або відкидали лексичні, синтаксичні та інші досягнення літературної мови, які постали і поставали в ній у процесі розвитку, і обстоювали в літературному вжитку копіювання діалектної мови неосвіченого селянина, як це пропонувалося в статті «Сьогочасне літературне прямування» (журн. «Правда», 1878 р.). Ці настанови мали на меті зниження рівня літературної мови, її примітивізацію. Такого ж характеру у представників реакційного напряму було намагання по-націоналістичному відгородити розвиток української літератури і літературної мови від зв'язків з російською літературою і російською мовою, а також обминати спільні з російською мовою або засвоєні з російської мови лексичні елементи і, зокрема, іншомовні слова (які найчастіше переходили в українську мову через російську) і заміняти їх штучними новотворами.

Такі погляди висловлювалися в згаданому журналі «Правда», що був органом другої, поряд з «москвофілами», суспільно-політичної течії в західноукраїнських землях, — так званих народовців. На противагу москвофілам народовці визнавали окремість українського народу, обстоювали вживання української мови в літературі, але в питаннях суспільних і політичних мали реакційні погляди. Реакційність народовців щодалі збільшувалася в міру того, як у західноукраїнських землях зростали нові, демократичні сили, поширювалась пропаганда соціалізму, міцнів революційний рух. Твердячи, що революційний рух у Східній і Західній Україні йде від російських соціалістів і живиться ідеалами передової російської літератури, народовці по-націоналістичному вороже ставились до російської передової культури, заперечували плідний вплив російської літератури на українську і для української літератури і літературної мови обстоювали незалежний, «відрубний» шлях розвитку. Ці націоналістичні настанови особливо гостро були висловлені в журналі народовців «Правда» (1878, т. II) у статті «Сьогочасне літературне прямування» [1].

---

[1] Ця стаття була надрукована без підпису, як редакційна Автором її був Н.-Левицький. Але, як доводить (на підставі дослідження оригіналу статті) М. Д. Бернштейн, редакція «Правди» значно «підправила» і загострила в бажаному для себе дусі первісний текст статті, дещо змінивши в ній, дещо вилучивши, а дещо дописавши від себе Таким чином, не все, що є в статті, належить Н.-Левицькому (див. М. Д. Бернштейн, Українська літературна критика 50-х—60-х років XX ст, К, 1959, стор 402—405)

Грунтовну і глибоку відповідь на статтю «Сьогочасне літературне прямування» дав І. Франко у праці «Література, її завдання і найважніші ціхи» (ознаки — *П. Г.*) (журн. «Молот», 1878 р.). Франко, що в той час був уже обізнаний з творами Маркса і Енгельса і російських революційних демократів, викривав реакційність і націоналістичну суть думок цієї статті і показував велике прогресивне значення передової російської літератури і російської мови для розвитку літератури української і для піднесення літературної мови як зброї у служінні народові. Франко брав діяльну участь у робітничому русі в Галичині і був представником революційної течії в західноукраїнських землях, яка виникла там у середині 70-х років і боролася як з москвофілами, так і з народовцями. Праця Франка стала програмним маніфестом демократичної української літератури і своє значення зберігала і в наступний час.

Кінець XIX — початок XX ст. (до Жовтня) становить новий, пролетарський період у розвитку визвольного руху в Росії. З середини 90-х років XIX ст. на боротьбу проти царизму і буржуазії виступив найреволюційніший клас — пролетаріат, який повів за собою селянство. На чолі робітничого класу став В. І. Ленін — засновник партії революційного марксизму. Ленін творчо розвинув марксизм відповідно до нових історичних умов, збагатив його новими ідеями і положеннями. Виник марксизм-ленінізм, поява якого мала величезне значення для визвольної боротьби трудящих усього світу і для розвитку культури всіх народів Росії, а так само й українського народу. З формуванням марксизму-ленінізму — ідеології робітничого класу почала створюватися соціалістична культура, ідеї якої впливали на культуру демократичну. Разом з тим чим більше пролетаріат посилював наступ проти старого ладу, чим запеклішою ставала класова боротьба, тим більше загострювалася в суспільстві боротьба прогресивного і реакційного напрямів у питаннях культури, науки і т. д., зокрема в питаннях літератури і літературної мови.

У боротьбі за справжню народність літератури, її партійність, ідейність, за рівноправність мов усіх народів Росії, за високий рівень літературної мови, її доступність, чіткість, ясність і чистоту велике значення мали праці В. І. Леніна, статті на ці ж теми в більшовицькій пресі.

В цей період визвольного руху і на Україні в питаннях культури, науки, літератури і літературної мови ще гостріше відбувається розмежування прогресивних, революційних і буржуазно-реакційних сил, ще гострішою стає боротьба між ними.

Представники демократичної української культури в боротьбі проти царизму і буржуазії йшли одним спільним фронтом з російськими революційними силами. Разом з ними вони боролися проти буржуазної культури, за дружбу між народами, за єднання всіх трудящих, виступали проти великодержавного шо-

вінізму і буржуазного українського націоналізму, проти безідейності в літературі, проти різних занепадницьких літературних течій.

Кращі представники української демократичної інтелігенції засвоювали ідеї марксизму-ленінізму і активно ставали на боротьбу за революційне перетворення суспільного ладу.

Найвизначніші українські письменники цього часу — І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Л. Українка — були під впливом марксизму-ленінізму, який надихав і збагачував їх ідейно і підносив їх творчість на високий рівень з погляду змісту і художності. Величезний вплив на цих письменників і на багатьох інших українських прогресивних діячів слова справив основоположник соціалістичної російської літератури М. Горький як своєю громадсько-політичною діяльністю, так і художньою творчістю

Виступаючи проти занепадницької буржуазної літератури (декадентства, символізму та ін.), представники передової української літератури гостро засуджували також перекручення літературної мови у творах письменників цих напрямів, з обуренням висміювали словесні виверти, беззмістовну «красивість» слова в їх творах. Так само рішуче боролися вони проти намагання буржуазного націоналіста Грушевського і його однодумців зробити основою літературної української мови всіх українських земель не сучасну літературну мову Східної України, а книжну галицьку мову, що була створена на вузькій базі місцевих діалектів. Проти цієї шкідливої настанови гостро виступили І. Франко (у статті «Літературна мова і діалекти», 1907 р.) і Н.-Левицький (у статті «Криве дзеркало української мови», 1912 р.).

Літературна українська мова кінця XIX — початку XX ст. досягла високого рівня розвитку не тільки в художніх творах видатних передових письменників цього часу, але — хоч і в меншій мірі — у творах наукових, науково-популярних, літературно-критичних, у практиці перекладів, найбільше з російської мови, художньої і наукової літератури. Все це сприяло великому кількісному і якісному збагаченню лексичного складу літературної мови, удосконаленню її з погляду граматичного і стилістичного, усталенню в ній єдиних норм, а також зближенню мови кращих західноукраїнських письменників з літературною мовою, виробленою в Східній Україні.

Стан лексики літературної мови другої половини XIX — початку XX ст., і зокрема лексики кінця XIX — початку XX ст., повинен би був відбиватися в лексикографічних працях, у словниках. Але через несприятливі умови, в яких перебувала українська культура до Жовтня, українська лексикографія відставала від розвитку літературної мови, недостатньо, неповно показувала її лексичний склад. А в частині лексикографічних праць, залежно від тих чи інших настанов їх авторів, лексика літера-

турної мови подавалась або з певними обмеженнями, або з ухилом до внесення в словники багатьох діалектних елементів, полонізмів, вигаданих слів і т. ін. Боротьба прогресивного і реакційного напрямів в українському суспільстві другої половини XIX — початку XX ст. в питаннях української культури, зокрема в питаннях літератури і літературної мови, відбивалась і на лексикографічних працях цього часу.

Культурно-освітній рух 50-х—початку 60-х років. Журнал «Основа» і його заходи до укладання словників

«На кінець першої половини XIX в., в міру розкладу феодально-кріпосницьких відносин і розвитку капіталістичного укладу в Росії, в тому числі і на Україні, появилась передова демократична інтелігенція, яка почала ідейно відмежовуватися від буржуазно-ліберальної інтелігенції, що зароджувалася» [1]. Активним виступом на Україні цієї різночинної інтелігенції була організація в 1846 р. Кирило-Мефодіївського товариства, заснованого представниками ліберально-реформістських поглядів (Костомаров. Білозерський та ін.). Шевченко, що вступив до товариства пізніше, очолював його революційне крило.

В цей час українська література вже мала значні досягнення, і до творів кращих її представників (Шевченка, Марка Вовчка) з пошаною ставилося прогресивне суспільство Росії (як українці, так і росіяни), всі прихильники вільного культурного розвитку її народів.

З середини 50-х років, коли все зростаючий революційний рух селянства перед так званою реформою 1861 р. примусив царський уряд послабити свій гніт у різних ділянках життя, збільшується кількість видань українською мовою: виходять «Народні оповідання» Марка Вовчка (1857 р.; в 1859 р. вони вийшли з передмовою і за редакцією Тургенєва російською мовою), два томи збірника «Записки о Южной Руси», «Кобзар» Шевченка, збірник «Хата» та ін. У 1861 р. почав виходити (в Петербурзі) журнал «Основа», що друкувався російською і українською мовами.

На Україні ще до реформи 1861 р. і особливо після реформи досить широко розгортається культурно-освітній рух, що виявляється у втягненні в культурний процес ширших мас народу, в різних освітніх заходах і зокрема в діяльності недільних шкіл, у яких навчання велося українською і російською мовами. Для недільних шкіл, що відкривалися на Україні ще в кінці 50-х років (у Києві — 1859 р.), почали видаватися підручники українською мовою. В журн. «Основа» друкуються статті про потребу видання науково-популярних книжок для народу та ін.

На початку 60-х років з'являються окремі науково-популярні видання українською мовою («Про світ божий» — з широкою тематикою: «Про письменство. Про землю. Про сонце» і т. п.)

---

[1] Історія Української РСР, т I, К, 1953, стор 428

і, як перші спроби таких робіт, науково-популярні статті на різні теми в «Основі», напр., нариси з історії України («Хмельнищина», 1861, кн. III, «Історія України од найдавніших часів», 1861, кн. VIII, та ін.), «Наські граматки» (1862, кн. I), «Про дощ» (1862, кн. III) і такі роботи, як «Дещо про українські писання і про словозбір К. Шейковського» («Черниговский листок», 1862, № 2—3) та ін.

Перед реформою 1861 р. і ще ширше — після реформи розвивається український буржуазно-ліберальний рух, який організаційно оформляється в так званих громадах, що виникли в багатьох містах на Україні і в Росії. Громади в цілому становили табір, протилежний табору революційної демократії, але серед їх членів були й такі, які тяжіли до загальнодемократичного руху [1].

Практична діяльність громад зводилась до мирної і поміркованої національно-культурної праці. Заходами Петербурзької громади був заснований і згаданий вище журнал «Основа», який став важливим осередком обговорення питань української літературної мови, лексикографії та ін.

У зв'язку із зростаючими культурно-освітніми завданнями все більшою стає потреба мати великий словник української мови. В «Основі», з огляду на відсутність повного словника української мови, постає ідея складання нового словника. Так, у І книзі «Основи» за 1861 р., у замітці «Об издании украинского словаря» Куліш пише, що він давно почав збирати для такого словника матеріал, але цей матеріал не вичерпує лексичного запасу мови. А потреба в словнику стає все нагальнішою. Відкладати справу до того, поки буде повністю зібрана вся лексика живої української мови, означало б загальмувати вивчення її серед читаючого громадянства, увага якого збуджена останнім часом українською усною і писаною словесністю. Тому він, Куліш, вирішив надрукувати свій словник, хоч і неповний. Гадаючи, що складанням такого ж словника займаються й інші особи, він просить їх прислати йому свої матеріали, якими він зможе поповнити словник. Там же Куліш указує, що в цій роботі йому допомагають Г. Барвінок, В. Білозерський, М. Костомаров, О. Маркович, П. Мизько, М. Номис, А. Пестржецький, Т. Шевченко, М. Щербак та ін.[2] Довідавшись, що Шейковський (у Києві) має друкувати словник на 35 000 слів (див. далі «Словник К. Шейковського»), Куліш припинив роботу над укладанням свого словника.

В тому ж номері «Основи», перед додатком, що звався «Объяснение неудобопонятных южнорусских слов, содержащихся в І-й книжке «Основы», була вміщена (за підписом В. Б.)

---

[1] Див М. Д Бернштейн, Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст., К, 1959, стор. 6; його ж, «Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст, К, 1959, стор 9.

[2] «Основа», 1861, кн І, стор. 333—334

замітка, в якій говорилося: «Пізнання нашої мови... важливе як засіб для найповнішого виразу життя, дум і почуттів нашого народу, як необхідне природне знаряддя для його освіти. Видання південноруського словника... заповнить один з найвідчутніших недоліків нашого мовознавства» [1].

З «Основи» дізнаємось і про інші заходи щодо складання загального словника української мови. О. Гатцук у рецензії на словники Закревського і Шейковського писав:

«У Харкові, як відомо мені, до 1858 року був уже зібраний дуже великий словник малоруської мови. Видавець «Ужинку» (тобто брат О. Гатцука М. Гатцук, що під псевдонімом М. Куций видав у 1857 р. «Ужинок рідного поля». — *П. Г.*) в 1856 р. привіз у Москву дуже багато слів, які він зібрав особисто. Я присвятив значну частину свого дозвілля на розробку цього словника і довів кількість слів у ньому до величезної цифри» [2].

Збиранням матеріалів для словника займаються, як бачимо, багато осіб, а також і журнал «Основа». Редакція «Основи», повідомляючи про задуманий до видання словник, просить читачів присилати їй потрібні для словника матеріали. Один пункт у цьому зверненні свідчить, що «основ'яни» цікавились не тільки загальними словами для такого словника, але й лексикою термінологічною, словами з різних галузей знань, що мають бути в словнику з огляду на ті завдання, які мала виконувати українська літературна мова [3].

У зв'язку з питанням про термінологічну лексику на сторінках «Основи» з'являється ряд матеріалів, присвячених цій темі. М. Левченко друкує «Заметку о русинской терминологии», в якій пише: «Тепер, треба думати — внаслідок звільнення селян,— у русинів, так само як і у великорусів, прагнення до освіти є щире і явне... Багато хто вже трудиться на цьому полі, складаючи підручники для простого народу, і мені хотілось би, для загальної користі, звернути їх увагу на наукову термінологію» [4].

До замітки Левченко додав «Небольшой русинскій терминологическій словарь».

Через рік журнал друкує відгук П. Єфименка «По поводу заметки г. Левченка о русинской терминологии». Автор висловлює думку про необхідність створення української термінології з метою допомогти авторам, які пишуть книжки українською мовою: вони знають російські слова-терміни, але буває, що відповідних їм українських слів не знають або їх взагалі немає. І тут же Єфименко подає переклад до російських термінів на **А**, більша частина яких становить початок «столь необходимого для нас **русско-малорусского словаря»**, складати який розпоча-

---

[1] «Основа», 1861, кн. I, додаток, стор 1—2
[2] «Основа», 1862, кн. V, стор. 58.
[3] Див.: «Основа», 1861, кн. I, додаток, стор. 1—2.
[4] Там же, кн. VII, стор. 183.

ли два роки тому студенти Київського університету[1] (підкреслення наше. — *П. Г.*).

Перелічені факти свідчать, що в кінці 50-х — на початку 60-х років у багатьох місцях виникає ідея складання нового словника української мови (українсько-російського), а також загального словника російсько-українського і словника термінологічного.

Журнал «Основа» так гаряче обстоював думку про потребу складання великого українсько-російського словника особливо тому, що виданий в середині 50-х років словник Афанасьєва-Чужбинського (не закінчений) тогочасна критика не вважала задовільним.

«Словарь малорусскаго нарѣчія» О. Афанасьєва-Чужбинського

Українсько-російський словник О. С. Афанасьєва-Чужбинського був надрукований в «Известиях Академии наук по отделению русского языка и словесности» (СПб., 1855, т. IV, стор. 1—176) під назвою «Словарь малорусскаго нарѣчія» з підзаголовком: «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики русского языка и других славянских наречий»[2].

Словник містить українські слова тільки на букви **А—З** (включно) з російським перекладом. Є відомості, що Академія наук мала й інші літери цього словника. Так, акад. Шахматов, закидаючи Грінченкові невикористання для «Словаря української мови» деяких лексичних матеріалів, що зберігаються в Академії наук, пише: «Дуже важливий матеріал становить уривок малоруського словника Афанасьєва-Чужбинського: це автограф обсягом до 70 арк., що містить слова на букви **К—Н (Комарь — Нять)**. Він є продовженням надрукованої частини словника Афанасьєва-Чужбинського **(А—З)**»[3]. Таким чином, розглядана праця мала продовження (можливо, до кінця алфавіту). З рукопису ж, що зберігся в Академії наук (літери **А—Н** включно), була надрукована тільки частина **А—З** — близько 6000 реєстрових слів. Отже, повний словник повинен був мати приблизно 30 000 слів.

Ні передмови до словника, ні списку джерел автор не дає. Але з наведених джерел до прикладів, поданих при деяких словах, видно, що при укладанні словника використовувались переважно видання народної творчості (збірки Максимовича, Лукашевича та ін.).

---

[1] «Основа», 1862, кн. VIII, стор. 45—52.

[2] Є окремий відбиток (без підзаголовка) із зазначенням: «Тетрадь первая. Издание второго отделения императорской Академии наук», СПб., 1855. Цей словник передрукований також у виданні: Афанасьев-Чужбинский Александр Степанович, Собрание сочинений, т. IX, Пб., 1892, стор. 287—464.

[3] Див.: А. А. Шахматов, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская старина», 1906, кн. VI, стор. 200.

«Словарь малорусскаго нарѣчія» Афанасьєва-Чужбинського укладений почасти за алфавітною, почасти за гніздовою системою. Автор додержується етимологічного правопису (Максимовича). До основних слів реєстру він дає їх фонетичні варіанти з інших місцевостей (губерній) України, напр.: **Багатѣть -ти** (Черниг. губ. **Багатіеть); Зъужувать -ти** (Черн. губ. **Зъужавать,** Харьк. и нѣк. мѣст. З. Г. [1] **Зъужовать -ти** и **Зъузювать -ти**). Є в реєстрі словника і частина слів застарілих (здебільшого з поміткою: «слово Запорожское»), напр.: **Аргатъ,** поденщикъ (слово Запорожское); **Батова** (слово Запорожское).

Реєстрові слова всі з наголосами.

До кожного українського слова дається російський переклад або пояснення. Іноді до українських слів наводяться приклади-ілюстрації, або придумані самим автором, або взяті з народної творчості, зокрема з дум. Дуже мало прикладів з літературних джерел.

До українських ілюстрацій подаються часом російські переклади. Напр., при слові **ага:** «Ага! казавъ я, не дратуй собаки — укусить, Ага, видишь, я говорилъ не дразни собаку — укуситъ».

При деяких словах подана фразеологія, напр., при слові **баба:** Баба зъ воза, кобылѣ легше, баба съ телѣги, легше лошади»; «Що бабѣ, те й громадѣ, что бабѣ, то и всѣмъ» та ін.

Переклади українських слів в основному правильні. Деякі слова залишені без перекладу.

Про цей словник Б. Грінченко писав: «За винятком невеликого числа старих слів, усі слова взяті з живої народної мови, і пояснення їх російською мовою загалом вірні; іноді наводяться приклади, переважно складені самим автором словника. На жаль, робота спинилась на букві **З**» [2].

І. Франко правильно відзначав, що вартість словника Афанасьєва-Чужбинського «зовсім не мала і з речевого і з методичного боку», що в ньому правильно наводяться українські слова з увагою і до діалектних форм (особливо Чернігівщини і Харківщини), а також подається чимало ілюстрацій до реєстрових слів [3].

Дійсно, словник Афанасьєва-Чужбинського порівняно з усіма попередніми друкованими українсько-російськими словниками відзначався і своїм великим обсягом і іншими вказаними вище позитивними сторонами. Проте при глибшому аналізі виявляються в ньому й значні недоліки.

При багатьох реєстрових словах знаходимо не тільки переклад або пояснення, а й цілі етнографічні або історичні розвідки. При слові **байрак** автор дає велике пояснення слова (майже

---

[1] З. Г. — Западных губерний. — *П. Г.*

[2] Б. Грінченко, Словарь української мови, т І, стор Х

[3] Див. І. Франко, Твори, т. XVII, К., 1955, стор. 470—471

на півколонки — з посиланням на Скальковського і, крім того, як ілюстрації — два великих уривки з дум. При слові **балка** з перекладом *степной овраг* дається посилання: «Укр. сборн. Максимович, ч. I, стр. 23, примеч. 37», а далі — великий уривок з думи і уривок (на півсторінки) з «Истории Новой Сечи» Скальковського. В такому ж плані розробляються слова **гайдамака, відьма, досвітки** та ін.

При деяких словах Афанасьєв-Чужбинський вступає у полеміку з іншими авторами, напр., з приводу значення і правопису слів **домен, гирло** та ін.

Через указані особливості в розробці деяких слів словник Афанасьєва-Чужбинського в окремих місцях набував рис не словника як такого, а лексико-етнографічних матеріалів. Правда, такий характер словника схвалював акад. І. Срезневський, відзначаючи це в окремому пункті своєї попередньої рецензії на нього: «Виконані п. Афанасьєвим і вимоги етнографічні. Слова, що мають особливе значення в житті малоруського народу, пояснені докладно не тільки як слова, але і як поняття, предмети, дії і т. п.» [1].

Афанасьєв-Чужбинський ставить перед собою завдання дати словник не літературної мови, а взагалі тогочасної живої мови. Це відповідало настанові тодішньої (та й значно пізнішої) лексикографії — давати всі слова, наявні в мові. Срезневський до словника Афанасьєва-Чужбинського ставив таку ж вимогу: «...в ньому повинні бути вміщені всі слова, вживані народом» [2]. Але, дотримуючись погляду, що українська мова — «обласне наріччя», Срезневський не вважає за потрібне ілюструвати в словнику слова цього «наріччя» прикладами з літератури [3]. Разом з тим він дає словнику високу оцінку, називаючи його «дорогоцінним добром» філологічної літератури російської, цілком гідним видання [4].

Афанасьєв-Чужбинський недостатньо використав існуючі літературні твори, писані українською мовою, і цим значно обмежив джерела для укладання реєстру свого словника. Взагалі в реєстрі словника є великі прогалини. Напр., немає в ньому слів: *голосіння, голосний, голосно, горіти, горіх, горювати*. Нема і слова *горілка,* хоч його знаходимо в самому словнику в цитаті-прикладі до вибачати: «Выбачай, брате, нема бильшъ горѣлки».

При неповноті охоплення у словнику широковживаної лексики української мови Афанасьєв-Чужбинський часом збільшує реєстр за рахунок похідних слів, які в живій мові вживаються

---

[1] И Срезневский, Записка о Словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым, «Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности», 1854, т. III, стор. 204.

[2] Там же, стор 200.

[3] Там же, стор. 201—202.

[4] Там же.

дуже рідко або є навіть сумнівними щодо свого реального існування, напр.: **бѣлобороденькій** (при **бѣлобородый); бѣлокопытенькій** (при **бѣлокопытый); басичокъ, басяка** (при **басъ); бариляка, бариля** (при **барило)** та ін.

Слід також відзначити, що Афанасьєв-Чужбинський користувався новим на той час «Словарем церковнославянского и русского языка» Академії наук (тт. I—IV, 1847). Це, зокрема, видно з того, як тлумачиться слово **басок** у Афанасьєва-Чужбинського **(Басокъ,** струна, обвитая проволокой) і в словнику Академії наук **(Басокъ** — обвитая проволокой струна). Крім того, дуже ймовірно, що саме під впливом поданих у цьому академічному словнику дієслівних інфінітивних форм недоконаного виду (на зразок **запакощивать** до **запакостить, затеривать** до **затерять** і под., наявних у російській мові) Афанасьєв-Чужбинський в українському реєстрі подає форми недоконаного виду дієслів, штучно утворюючи їх відповідно до форм доконаного виду (у живій мові він їх не міг знайти), напр.:

Заковувати, 1) ...; 4) начинать куковать (о кукушкѣ).
Забрихувати, забрехати, залаивать, залаять (о собакѣ).
Занюхувати, занюхати, начинать, начать нюхать.
Залупувати, залупати, начинать, начать хлопать глазами [1].

Таким чином, «Словарь малорусскаго нарѣчія» Афанасьєва-Чужбинського при помітних позитивних рисах мав і недоліки. Найбільш важливі з них — неповнота реєстру, відсутність прикладів з літературних джерел і наявність штучно утворених слів.

Недоліки словника Афанасьєва-Чужбинського були помічені відразу ж після виходу його в світ, через що, певно, він і не друкувався далі. Для такого твердження не маємо безпосередніх даних, але цю думку підказують негативні відзиви про нього на сторінках журналу «Основа». Так, Ол. Гатцук у рецензії на словники Шейковського і Закревського писав, що через три роки після видання «Словаря областных наречий» Буслаєва (1852 р.) Академія наук почала поміщати на сторінках своїх «Известий» поганенький словник «малороссійскаго нарѣчія», але, зайнята більш важливими інтересами російської науки, припинила його друкування на букві **К** [2].

Другий автор про словник Афанасьєва-Чужбинського висловився так (іронічно): «Один (Афанасьєв-Чужбинський. — *П. Г.*) склав чудовий словник малоруського наріччя, який Академія наук соромиться закінчувати друкуванням...» [3].

---

[1] Жодного з наведених дієслів недоконаного виду не вніс до свого словника Б. Грінченко, хоч взагалі він «з охотою брав слова у Афанасьєва-Чужбинського» (див. «Словарь української мови», т. I, стор. XXIII).

[2] Ал. Гатцук, Старосветский бандуриста. Составил Николай Закревский. Опыт южнорусского словаря. Труд К. Шейковского «Основа», 1862, кн. V, стор. 54.

[3] «Ответ московскому «Дню», «Основа», 1862, кн. III, стор. 39.

Описи предметів побуту при відповідних словах, цілі розвідки або історичні пояснення при них, суперечки з іншими авторами з приводу значень або правопису слів — все це порушувало лексикографічний характер словника Афанасьєва-Чужбинського, не було потрібне в ньому і теж несхвально сприймалося громадськістю. Так можна гадати на підставі того, що подібні риси гостро засуджувала тогочасна критика і у виданому пізніше словнику К. Шейковського.

Проте в порівнянні з усіма попередніми словниками праця Афанасьєва-Чужбинського дала значно більший (у межах **А—З)** реєстр українських слів з правильним їх перекладом і цим була корисна.

«Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського (1861 р.)

Робота К. Шейковського «Опытъ южнорусскаго словаря» була задумана, як говорить автор у передмові, на 4 томи (по 4 випуски в кожному) з реєстром на 35 000 слів. У 1861 р. у Києві вийшов тільки перший випуск I тома. Пізніше, у 80-х роках, було видано ще два випуски V тома — слова на **Т — Ю** і частина слів на **X**, кінчаючи словом **хлівець** (мабуть, матеріал не вмістився в 4 томи, і автор додав ще один том).

Видана в 1861 р. частина словника (слова **А — Быяк)** містить 1087 слів (слова нумеровані). До цієї частини додані «Дополнения и поправки» (на 186 слів) і «Приложение 1. Собственные имена и названия местностей» (слова: **Абрамовіч — Бохоновіч),** що включає 208 імен, прізвищ і географічних назв Отже, весь перший випуск словника Шейковського містить 1481 словникову статтю. Але, крім того, при основних, заголовних словах подані часом слова похідні, напр.: **Берэст, -ыще, -яка, -ток, -точок.** Вони значно збільшують реєстр словника.

Автор для складання словника користувався творами, «изданными на южнорусском языке как русским, так и латинским шрифтами». У списку джерел наведено 25 назв, писаних російським шрифтом, і 5 назв, писаних шрифтом латинським. Використав Шейковський і різні словникові роботи: Афанасьєва-Чужбинського, Войцеховича, словнички при «Енеїді» Котляревського, при творах Гоголя та ін.[1] У числі таких джерел вказані і деякі російські лексикографічні праці: «Корнеслов» Шимкевича (1842 р.) і «Опыт областного великорусского словаря» (1852 р.). Згадується в передмові і словник німецької мови Як. Грімма.

Реєстрові слова всі з наголосами. При іменниках зазначаються, вперше в українській лексикографії, їх рід і форми родового відмінка однини (напр.: **БІК,** м. р. *бока* и *-ку;* **БІЛЬ,** м. и

---

[1] Кажучи про лексичні матеріали, які дали йому різні особи, автор зазначає: «Мне обещаны также материалы г. Боровиковским и другими». З цього бачимо, що в цей час (1860—1861 рр.) словникові матеріали Боровиковського ще зберігались у нього.

ж. р. *болі*; **БІЛ′МО,** ср. р. *а*), а при прикметниках — закінчення жіночого і середнього роду (**БІЛЫЙ,** *а, е*; **БРУДНЫЙ,** *а, е*). При дієсловах наводяться форми теперішнього часу 1-ї особи однини і минулого часу однини чоловічого роду (**БІЛЫТЫ, -т′** *білю, ыв*).

Іноді значення українських слів ілюструються прикладами з джерел, а часом автор дає свої власні приклади з перекладом, напр., при слові **байдуже:** «Байдуже! И очень (ирон.)! И горя мало! Нужды нѣтъ! *Батько умэрае, а іому байдуже!* Отецъ умираетъ, а ему и горя нѣтъ».

Словник мав своїм завданням подати взагалі лексику української мови — народної і літературної, беручи її насамперед з усної мови, а вже потім — з друкованих джерел. Отже, Шейковський, як і інші українські лексикографи того часу, найбільше уваги приділяє народній мові з усіма її діалектами — завдання, по суті, нездійсненне щодо охоплення всієї лексики народної мови. Це розуміє сам автор словника, пишучи так: «При такому великому поширенні української мови (в ориг.: южнорусского языка. — *П. Г.*) не стане сил однієї людини зібрати всі лексичні багатства її» [1].

Шейковський досить широко вводить у словник лексику діалектну, особливо західноукраїнську, вужче — подільську (бо сам автор родом з Поділля), напр.:

АНОЛЭМ =лишь только.
АНТЫПКО, р. *а* =названіе чорта; родъ дерева
БАЙДА, -ына (ум.) = краюха хлѣба.
БЕЗ, м. р. *у* =сирень.

Подаються в словнику численні варіанти слів з фонетичними діалектними відмінами (напр., **барлуг, барліг**), особливо, слідом за Афанасьєвим-Чужбинським, — діалектні фонетичні (варіанти дієслів, напр.: **БАЗІКАТ′, -ы** (Черн. губ. **базіекат′**); **БАТУВАТ′, -ты,** *-ую, ував* (Черн. **бататват′**, Харьк. **батоват′**) та ін.

Слід відзначити, що в цьому словнику лексика живої народної мови, особливо з Поділля, дає цінний матеріал для української діалектології.

Подаючи деякі застарілі слова, Шейковський майже скрізь при них дає вказівку про їх застарілість, напр.:

АЛ′БО=либо, или. Слово это встречается въ старинныхъ актахъ и сочиненіяхъ.
АНІМУШ=animus. Слово это употреблено у Климентія, писателя временъ Мазепы, въ смыслѣ: поступки, дѣйствія, характеръ.

Значним недоліком словника було те, що автор дає при словах ілюстрації, які займають іноді по кілька сторінок. Напр.: при словах **бусел** і **бусля** він містить цілу етнографічну роз-

[1] К. Шейковскій, Опытъ южнорусскаго словаря, т. I, вып. 1, К., 1861, стор. IX.

відку про бусла, а потім ілюструє слово на $2^1/_2$ колонки уривком про цього птаха з поеми Руданського «Лірникові думи» При слові **береза** автор розповідає про міфічні погляди людини на березу, наводить тексти замовлянь, у яких є це слово, подає кілька пісень, в яких воно згадується. При слові **борщ** автор говорить про борщ у значенні «квас, з яким варять борщ», і розповідає, як його готувати; далі про борщ-страву автор пояснює, який він буває (з м'ясом, з рибою) і що в нього кладуть; наостанку подається відома дитяча пісня про борщ. Таких відхилень в бік етнографії у словнику досить багато (напр при словах: **бэреза, буркун, бурлак, бусоль, буты, бухылы** і т. ін.).

З такого словника, — говорить Ол. Гатцук, — «читач міг би познайомитися не тільки з поезією народу, з приказками, замовляннями, анекдотами, обрядами, піснями...», а і з тим, «як і коли вживають який-небудь горщик або діжку, як ходити за бджолами, пасти вівці, запрягати воли, орати землю, відгодовувати свиней, борщі варити і квас готувати»[1]. Але, зазначає тої ж рецензент, найкращий словник якої-небудь мови повинен бути «збором слів і всіх сполучуваних і сполучених з ними понять і уявлень, а не збірником приказок, казок і анекдотів, не куховарською або сільськогосподарською книгою»[2].

В додатку до першого випуску словника, де наводяться імена людей, прізвища, назви міст, сіл (часто зовсім нікому не відомих) і т. ін., автор додержується такого ж способу. Напр., при слові-імені **Байда** він подає відому думу про Ганжу Андибера, а при прізвищі **Барський** наводить (на 2 колонки) біографію цього мандрівника.

При деяких словах Шейковський вступає в полеміку з іншими авторами; напр., при слові **брыніти** полемізує з Шимкевичем з приводу значення цього слова; при слові **біляк** заперечує пояснення його у Афанасьєва-Чужбинського і т. ін.

Про цей ухил Шейковського до етнографії, про його полемічні суперечки з іншими авторами і т. п. тогочасна критика висловлювалася так: «Ясно, что г. Шейковский не стесняется наполнять словарь разными, едва ли нужными для словаря, трактатами, рассуждениями, заметками в популярном тоне и даже фактами, столь же идущими к словарю, «як корові сідло»[3].

Відзначимо, зокрема, що незадовільний був і правопис, якого додержувався Шейковський. В ньому нема **ъ** у кінці слів[4], але зберігається **ы**; звуки з давніх **ѣ, о** і **е** автор передає через

---

[1] Ал. Гатцук, Опыт южнорусского словаря К Шейковского, «Основа», 1862, кн. VII, стор 71

[2] Там же, стор. 79

[3] Там же, стор. 76

[4] **ъ** автор дає тільки в середині слів, напр: безнамъятный, безхлібъя, безъокий..

і, а відкрите — **е** через **э** (але непослідовно); для означення м'якості приголосних над ними ставиться риска (як у польській мові, напр., **біл', біл'шый**); для **дж** і **дз** автор уживає особливі значки: для **дж** — **џ** (напр., **бџола**), для **дз** — **ζ** (напр., **безζ вонный**).

Про цей химерний правопис критика писала так: «В искусственности написания слов он (Шейковський. — *П. Г.*) пошел едва ли не далее г. Гатцука» [1] (тобто М. Куцого, автора «Ужинку рідного поля», М., 1857).

Незважаючи на досить повний, проти інших тодішніх словників, реєстр словника Шейковського, його загальна побудова, зумовлена ухилом до етнографізму, як і інші хиби, дали підставу критиці зробити такий висновок про нього, що коли робота буде продовжуватися в тих же рамках, то це будуть тільки матеріали для південноруського словника, а ніяк не словник і навіть не «опыт» його [2].

Подібні закиди на перший випуск І тома словника Шейковського висловлює в рецензії на нього і М. Номис [3].

Таким чином, перший випуск словника Шейковського в цілому був оцінений негативно. Великі недоліки його відзначаються у словнику Грінченка [4].

«Словарь малороссійскихъ идіомовъ...» М. Закревського

Словник М. Закревського — «Словарь малороссійскихъ идіомовъ, или собраніе словъ несходныхъ съ русскими» — становить частину праці цього автора «Старосвѣтскій бандуриста», що складається з трьох книжок: книга перша — «Избранные песни и думы», книга друга — «Пословицы, поговорки, загадки и галицкие приповедки», книга третя — словник.

«Словарь малороссійскихъ идіомовъ...» Закревського включає лексику від **А** до **Я** і має 11 127 реєстрових українських слів з перекладами або поясненнями російською мовою.

У списку джерел автор наводить 62 назви: близько 30 назв творів нової української художньої літератури (Котляревського, Квітки-Основ'яненка, «Чорна рада» Куліша, «Кобзар» Т. Шевченка, вид. 1860 р., «Повісті» Марка Вовчка, вид. 1861 р., та ін.), 10 різних видань народної творчості, 5 літературних збірників («Ластівка» Гребінки, 1841 р., «Хата», 1860 р., та ін.), кілька словників (у тому числі «Лексикон славенороський»

---

[1] Б. Лазаревский, Известие о южнорусском словаре К. Шейковского, «Основа», 1862, кн. III, стор. 58.

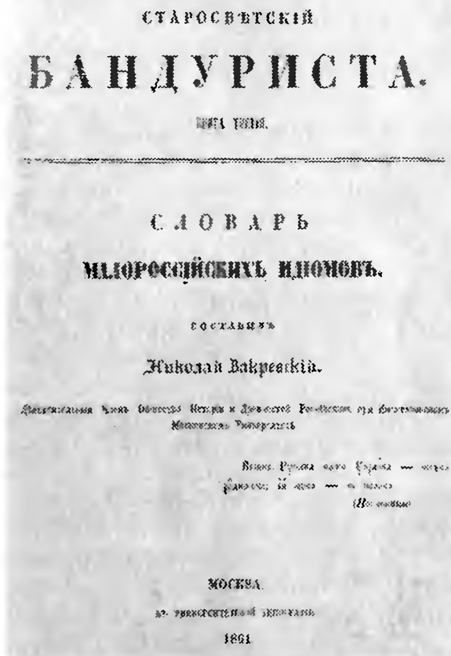
[2] Там же, стор. 60.

[3] М. Номис, Дещо про українські писання і про словозбір К. Шейковського, «Черниговский листок», 1862, № 2. Цей же автор у «Замітці про збірослов К. Шейковського (лист до редактора) — «Черниговский листок», 1862, № 21—24, № 25, 29, 31 і № 35—36, — дає приклади неправильного перекладу слів у Шейковського, а також список слів (коло 500), широко вживаних на Україні, яких Шейковський не вніс у свій словник.

[4] Див.: Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор. XI.

П. Беринди і кілька польських) і, нарешті, 13 творів старої української літератури (в тому числі літописи Величка і Самовидця, «Діаріуш» Ханенка, «История русов» Г. Кониського та ін.).

У передмові автор зазначає, що він подає і слова «из книжного или приказного литовско-украинского языка», але головною його метою є малоросійське або українське наріччя, тобто те, яке зберігається в живій мові народу, а не в тлінних його хартіях[1]. Ця заява Закревського, а також використання ним для словника великого числа джерел, свідчать про уважне ставлення автора до свого завдання.


СТАРОСВѢТСКІЙ
БАНДУРИСТА.
СЛОВАРЬ
МАЛОРОССІЙСКИХЪ ИДІОМОВЪ.
составилъ
Николай Закревскій.
МОСКВА.
1861

Взагалі про склад словника він говорить так:

«У склад словника ввійшли тільки ті малоросійські слова, які відмінні від російських і становлять ідіоми, отже —

1) власно малоросійські або галицькі, напр., **бришкати, ганчирка, доба, драбина...**;

2) польські, німецькі, латинські, що здобули, так би мовити, права громадянства в наріччі південноруському, як: **гудзь, добродѣй, жарты, злодій, каплиця...**;

3) російські, але вживані в іншому значенні або в іншій формі, як напр.: **багатый, воюваты, глибокій, дужій, жаловати, играшки...** Через те виключено дуже багато слів, однаково вживаних росіянами і українцями, напр., **день, сестра, калина...**»[2].

Поряд із цими словами в реєстр включаються й деякі діалектизми, напр.: **лярво** *(негодница)*, **сыкизка** *(настойка)*, **чижмы** *(сапоги)* і т. ін.

У словнику, крім слів загальноукраїнських і діалектних, знаходимо чимало лексики архаїчної, взятої з друкованих і руко-

---

[1] Н. Закревский, Старосвѣтскій бандуриста, кн. 3. Словарь малороссійскихъ идіомовъ..., М., 1861, стор. 252

[2] Там же, стор. 253—254.

писних пам'яток української літератури, напр., на 256-й стор. з 20 слів старих 10, а саме: **актываванье, альбо, альбовѣмъ, ангеляне, анимушъ, анталъ, армованье, ассистенція, афектовати, ачъкольвекъ.**

Внесення цих слів у словник гостро засудила критика того часу:

«Слова польські, німецькі і латинські, навіть не вживані тепер і які, може, ніколи не вживалися в народі, як **эвекта, эррата, экскуза,** без розбору взяті із старої нашої літератури, він (Закревський. — *П. Г.*) залічує в число малоруських ідіомів»[1].

Розглянемо інші сторони цього словника.

В українських реєстрових словах наголоси поставлені не скрізь (**бата́ва, ба́чность, ба́шта** та ін. з наголосом, але **батьковати, боронити** та ін. без наголосу).

Дієслова подаються в інфінітиві і поряд — у формі 1-ї особи однини: **батовати, батую; бачити, бачу** та ін.

До реєстрових слів іноді даються посилання на джерела; напр., при **баюра** — посилання на Щоголева; при **блаватный** — на «Діаріуш» Ханенка та ін., а часом і приклади з зазначенням джерела (напр., при слові **блымати** — приклад «Однымъ окомъ блыма» з Шевченка).

Закревський взагалі вважає найкращим і обстоює «библейское правописание», тобто етимологічний правопис Максимовича. Але разом з тим він заявляє, що твори різних авторів він передає «с их же правописанием». Через те і в самому словнику правопис плутаний. В ньому то зберігається **ѣ (дѣвовати, дѣдько, заплѣшовати),** то замість ѣ уживається **и (дидъ, дидько);** звук **і,** що чергується з **о,** передається через **и** або **ô (киръ, кôръ),** а іноді замість ô залишається **о** без дашка зверху **(соль).**

«Правопис, — писав О. Гатцук, — якого додержується Закревський, правда, полегшує великорусові читати і розуміти по-малоруськи, але затрудняє і сплутує малоруса»[2].

Як позитивні слід відзначити в словнику такі моменти.

По-перше, він має, порівняно з усіма друкованими раніше словниками, найбільший реєстр у межах усього алфавіту.

По-друге, до реєстрових слів автор часом дає приклади-ілюстрації (про що сказано вище), а також стилістичні позначки. Напр., при слові **полыгатися** дається ремарка «(въ насмѣшку)»; при **лѣтникъ** зазначається, що це слово «волынское, устарѣлое»; при слові **кодло** (з перекладом «родъ, фамилія, семейство, племя, поколѣніе») є позначка, що воно вживається «въ презрѣнном смыслѣ».

---

[1] Ал. Гатцук, Старосветский бандуриста. Составил Николай Закревский Опыт южнорусского словаря. Труд К Шейковского, «Основа», 1862, кн. V, стор 73, виноска.

[2] Там же, стор. 71.

Нарешті, при значному числі реєстрових слів ботанічних, зоологічних, медичних автор наводить латинські назви, напр.: **Шавлія, шевлія,** шалфей, Salvia officinalis; **Йижакъ,** ежъ, животное, Erinaceus; **Коръ, кôръ, киръ,** Morbilli, корь, дѣтская болѣзнь, та ін.

Нерідко в словнику українські слова зіставляються з відповідними словами інших мов, особливо польської. Проте ці зіставлення часто були безпідставні і хибні і дали привід тогочасній критиці закидати Закревському, що «всі слова невеликоруські він, мабуть, вважає запозиченими переважно з польської мови»[1].

У словнику Закревського знаходимо часом невірні переклади українських слів, бо, давно виїхавши з України, він, як говорить Грінченко, «успел несколько забыть язык»[2]. Наслідком цього у словнику (як це відзначала й критика того часу) бувають помилки (іноді досить курйозні) в передачі українських слів. Напр.:

Баюра, бугоръ [треба *лужа*].
Бузько, аистъ, журавль, цапля [треба тільки *аист*].
Герець, жеребецъ... Где на коню, подъ часъ потребы, Золотаренка на герцу подстрелено у ногу зъ мушкета (Лѣт. Сам.) [треба *единоборство, поединок*].
Жабуриньня, гнѣздо жабы, лягушки [треба *нитчатка* (ботан.)].
Обѣруч, охапокъ [треба *обеими руками*].
Накрытокъ, проступокъ... Честь тогды святылась дуже, накрытокъ карали (Макаровский). [В цьому реченні слово **накрытокъ** — знах. відм. множ. від **накрытка** (тобто *покрытка*) — автор зрозумів як називн відм. одн. чол. роду у значенні *проступок*].

І в ілюстраціях до українських слів можна знайти помилки. Напр., автор подає: **Худоба,** пожитки, имущество, достояніе... И очи выдеру изъ лоба Тобѣ, діявольська худоба (Енеид. І). Тут худоба, звичайно, має значення (лайливе) *скот, скотина*.

Чимало помилкових перекладів у словнику Закревського відзначає і П. Єфименко в рецензії на три книги «Старосветского бандуристы»[3].

Слід також сказати, що Закревський некритично поставився до деяких джерел. Через це, очевидно, він вніс у словник і деякі не існуючі в мові слова, беручи їх із словника при «Ужинку рідного поля» М. Куцого, напр.: **Пхельный**, ничтожный; **Рума,** направленіе, дорога; **Явза,** самолюбіе; **Явзатися,** любить только себя; **Явзачъ,** эгоистъ. При останніх трьох словах є позначка: «Ужинокъ Куцого».

---

[1] Ал. Гатцук, Старосветский бандуриста. Составил Николай Закревский. Опыт южнорусского словаря. Труд К. Шейковского, «Основа», 1862, кн. V, стор. 65.

[2] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор. XI.

[3] П. Єфименко, Старосветский бандуриста Николая Закревского, кн. III. Словарь малороссийских идиомов. «Основа», 1862, кн. X, стор. 27—48.

Як показано раніше, автор брав лексику для словника з багатьох джерел. Важливо знати, наскільки повно були використані твори нової української літератури і, зокрема, наявні друковані лексикографічні праці.

Щодо творів нової української літератури, то з джерел, указаних у списку, при словах подаються частіше приклади з Котляревського, Квітки, Куліша, Щоголева (що друкувався в збірнику «Молодик» за 1843—1844 р.) та ін. Але з М. Вовчка і Т. Шевченка прикладів автор дає зовсім мало. З «Народних оповідань» М. Вовчка (1861 р.), правда, цитати знаходимо (напр., при словах **замінятися, збутися, жахатися**). З поезій Шевченка, виданих до його звільнення з заслання, Закревський, очевидно, не міг брати прикладів, бо його твори були заборонені, а з видання «Кобзаря» 1860 р. він не встиг уже більш-менш повно виписати матеріал для словника. Напр., у «Кобзарі» Шевченка — як видання 1860 р., так і в раніших виданнях — є слово **батьківщина** в значенні *вітчизна, рідний край:* «Зажурилась, заплакала [Україна] ... Гине слава, батьківщина» («Тарасова ніч»)[1]. У Закревського в такому значенні це слово не дається. Слово **козацтво** Закревський подає без прикладу, хоч його можна було б узяти з Шевченка: «Зъ Смілянщини, зъ Чигирина, Просте козацтво, старшина, На певне діло налетіли» («Гайдамаки»). На слово **викохати** Закревський наводить приклад: «Теля викохане, таке повнобоке», тобто дає дієприкметник, а не дієслово, хоч у Шевченка він міг би взяти потрібну ілюстрацію з дієсловом: «Хто жъ викохавъ тонку, гнучку въ степу погибати?» («Тополя»). Слово **гнучкий** у Закревського нічим не ілюструється, хоч воно є в цій же цитаті з Шевченка.

У списку джерел Закревський указує кілька українсько-російських словників, але між ними не названий найповніший — Афанасьєва-Чужбинського, який міг дати чимало матеріалу для роботи Закревського. А при зіставленні обох словників виявляється, що багатьох слів реєстру Афанасьєва-Чужбинського, до того ж таких, які становлять «ідіоми» з погляду Закревського, в словнику не знаходимо. Напр., із значного числа слів від з а п а д а т и до з а п ы ш н ѣ т ь, які є в Афанасьєва-Чужбинського, у Закревського нема таких загальновживаних: *западати — запасти; запановувати — запанувати; запалати, запалювати — запалити; запаскуджувати — запаскудити; запинати — запнути, запиняти — запинити; запитати; запорошувати — запорошити; запій; заприндитися.*

З наведених фактів бачимо, що Закревський для свого словника недостатньо визбирав лексику з творів нової української

---

[1] Всі цитати з Шевченка тут за виданням «Кобзаря» 1860 р.

літератури і не використав належно навіть наявних лексикографічних праць. Отже, хоч цей словник охоплює весь алфавіт (від **А** до **Я**), але в ньому обмежено подана лексика і народної української мови і мови літературної.

Це розумів і сам автор, бо в післямові до словника писав, що складати його він почав з 1840 р., а закінчив разом з виданням у середині 1861 р. За весь час він зібрав 11 127 ідіом, але цим вичерпана тільки невелика частина багатств південно-руського наріччя [1].

Такі позитивні і негативні риси словника Закревського. Значні недоліки його, при деяких позитивних сторонах, були помічені і докладно розглянуті тодішньою критикою (в «Основі»). Ол. Гатцук писав про цей словник:

«Зібрати 11 127 малоруських ідіомів (без похідних слів), хоч би навіть з друкованих джерел, пояснити їх і видати — труд почесний, за який усі, хто займається вивченням малоруської мови, особливо великоруські філологи, не можуть не дякувати Закревському. Але ці 11 тисяч ідіомів (з яких не мало слів узято з недавно виданих письменників старої нашої літератури) навряд чи становить частину навіть тих малоруських слів, які угодно Закревському називати ідіомами. Потрібний новий, не такий худий словник» [2].

Гострої критики зазнав словник Закревського і через те, що автор його висловив реакційні, великодержавницькі погляди на українську мову.

Хоч у словнику Закревського є значні недоліки і неповно подана лексика української мови середини XIX ст., він, порівняно з виданими раніше аналогічними роботами, був найбільший своїм реєстром — від **А** до **Я** включно — і в Східній Україні залишався таким до 90-х років, бувши корисним при читанні українських творів і взагалі при вивченні української мови. Так, Грінченко у своїй повісті «Сонячний промінь» (написаній 1890 р.) показує, що героїня цього твору Катерина Гординська, читаючи Шевченка, «добула десь словар Закревського і таки досягла того, що через який час стала розуміти Шевченкову мову» [3]. Можна до цього додати такий факт: М. Левченко у передмові до «Опыта русско-украинского словаря» (1874 р.) заявляє, що з друкованих джерел для його роботи найважливіший матеріал дав словник Закревського.

---

[1] Н. Закревский, цит. праця, стор. 624, примітка.

[2] Ал. Гатцук, Старосветский бандуриста. Составил Николай Закревский. Опыт южнорусского словаря. Труд К. Шейковского, «Основа», 1862, кн. V, стор. 73.

[3] Б. Грінченко, Сонячний промінь, вид. 5-е, К., 1919, стор. 141.

Деякі питання української мови в роботах з лексикографії 40-х—початку 60-х років. Нездійснення заходів до укладання нового словника

Нова українська літературна мова, базою якої були головно середньонаддніпрянські говірки, розвиваючись далі, в середині XIX ст. набуває завершення в творчості Т. Шевченка, представника говірок південної Київщини, і в своєму східному варіанті поступово стає загальнонаціональною мовою [1].

Правда, через несприятливі умови розвитку літературна мова того часу не цілком усталилася, в ній ще не виробились тверді лексичні, фонетичні, граматичні і правописні норми, що були б критерієм для відрізнення того матеріалу, відмінного проти нормативного, який просочувався в літературний ужиток з інших діалектів і говірок живої народної мови і, зокрема, вносився в лексикографічні праці.

Проте у різних авторів уже з першої половини XIX ст. в поглядах на живу українську мову, а тим самим і в поглядах на неї як на основу літературної мови і як на головний об'єкт лексикографії, виразно виявляється орієнтація на полтавсько-київський (середньонаддніпрянський) діалект. Ще М. Цертелєв у рецензії на граматику Павловського («Сын отечества», 1818) вказував, що українська мова має різні говірки і Павловському варто було б користуватися найкращою — полтавською [2].

Максимович писав (1840), що «київсько-полтавська розмова, поширена по всьому Запорізькому і Чорноморському краю, є головна і зразкова відміна південноруської мови, чистіша, ніж сіверська, слобожанська і волинсько-подільська відміни наріччя українського» [3].

Таку ж орієнтацію на полтавсько-київський діалект, як зразковий для літературного вжитку, виявляли в лексикографічних працях Білецький-Носенко і Галузенко-Морачевський. Пізніше, на початку 60-х років, Шейковський, включаючи до списку джерел для свого словника «Кобзар» Т. Шевченка, подає цілу розвідку про його твори і називає його «справжнім батьком південноруської літератури». Закревський називає Шевченка «одним з найталановитіших письменників України», а про наріччя української мови пише (майже повторюючи Максимовича) так: «Полтавське (полтавсько-чигиринське) [наріччя] в південній частині Київської, в Полтавській губ., по всій Запорізькій і Чорноморській землі. Воно м'якше від інших, чистіше і тому

---

[1] Див.: Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 50—51; його ж, Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови, «Українська мова в школі», 1959, № 2, стор. 16—17.

[2] Див.: Граматика української мови Ол. Павловського 1818 р., вид-во книгарні С. Череповського, К., 1918, стор. 13.

[3] М. Максимович, Собрание сочинений, т. III, К., 1880, стор. 401.

приємніше для слуху і займає середину між усіма іншими галузями загального наріччя»[1].

Це ж питання, але вже виразніше — в розумінні норм літературної мови, яких повинна додержуватися і лексикографія,— порушується на початку 60-х років. Так, Номис у рецензії на словник Шейковського слушно зазначає: «Треба, щоб основою в збірослові були слова якої-небудь однієї мови (тобто діалекту. — *П. Г.*) ...Сим способом всяке побачить, що у нас спільне усім Українам, а що ні, — а то для того будуть знать, що сміливо можна вживати, а що оглядаючись на задні колеса; сим способом вийде наяв, яка мова у нас чистіша й яка лучча»[2].

Автор статті «Наські граматки» писав, що в українські граматки (тобто підручники-букварі для школи), отже в книжки, писані літературною мовою, треба «брать пісні і др. луччого складу, чи редакції, і луччої мови..., а як за луччу мову найбільш вважається полтавсько-чигиринська, то брать сю останню, зоставляючи свою мову для другого діла — для спорудження української огульної мови»[3].

Такі думки про потребу покласти в основу реєстру словників лексику якогось діалекту порушувала лексикографія того часу. Але їх не здійснила українська лексикографія навіть кінця XIX — початку XX ст., зокрема і «Словарь української мови» під ред. Б. Грінченка. Наведені вище висловлення мають значний інтерес і з погляду історії літературної мови як свідчення потреби, що назрівала в той час, нормалізації літературної мови і відмовлення від діалектної її строкатості.

Важливим тоді було також і питання про правопис, який обстоював і застосовував у своїх лексикографічних працях той чи інший автор.

Афанасьєв-Чужбинський додержувався історичного (етимологічного) (Максимовичевого) правопису. Цілком своєрідний правопис був у словнику Шейковського і непослідовний, мішаний — у словнику Закревського. А тим часом у кінці 50-х років уже майже остаточно сформувався більш прогресивний фонетичний правопис, якого додержувалась більшість українських видань. Тому не дивно, що автори рецензій на лексикографічні праці початку 60-х років звертали увагу на правопис у них. Гостро висловлювалася критика про правопис словника Шейковського, а про правопис «Словаря малороссійськихъ идіомовъ» Закревського Ол. Гатцук писав:

«Умови нової південноруської літератури, як і сама мета її, — полегшити для маси південноруського народу засоби і

---

[1] Н. Закревский, цит. праця, стор. 249.

[2] М. Номис, Дещо про українські писання і про словозбір К. Шейковського, «Черниговский листок», 1862, № 2—3.

[3] «Основа», 1862, кн. 1. Стаття без підпису автора.

способи освіти»... І далі: «Що ж робити цій більшості? Адже граматику, як і правила правопису, ми тепер виробляємо головно для неї, а не для пп. Закревського, Максимовича і для «Русского вестника»... Як ця нещасна більшість... може догадатися, що вівця було колись овенъ..., що дід було колись дѣдъ і т. д.»[1].

Тогочасна критика, розглядаючи лексикографічні праці, видані в кінці 50-х — на початку 60-х років (Афанасьєва-Чужбинського, Шейковського, Закревського), не вважала їх задовільними. Ол. Гатцук висловив думку, що на той час не було жодного повного і доброго словника української мови, «який би познайомив учений світ і освічене суспільство з багатством матеріалу цієї величезної галузі слов'янських мов»[2].

Таким чином, з огляду на відсутність повного словника української мови з попереднього часу і незадовільність найновіших словників Шейковського і Закревського, були важливими і актуальними вказані вище заходи (див. стор. 69—71), які в кінці 50-х — на початку 60-х років уживалися для укладання нового повного українсько-російського словника, а також загального російсько-українського словника і російсько-українського словника термінологічного. Ці лексикографічні праці вважалися дуже потрібними для розвитку української мови, що мала обслуговувати освітні і культурні потреби українського народу. Проте хвиля реакції, що піднялася незабаром після реформи 1861 р., особливо після польського повстання (1863 р.), посилила пригнічення царським урядом «недержавних» національностей Росії і їх культури. В 1862 р. по всій Росії були скасовані недільні школи. На Україні обмежено видання підручників та іншої літератури українською мовою, а в 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, в якому було сказано, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Циркуляром заборонялось видання творів українською мовою, крім белетристичних

Наслідки такої політики культурно-національного гноблення «недержавних» народів Росії відразу ж позначились на виданнях українською мовою.

Тут подаємо відомості про видання 60-х років, яких стало значно менше у зв'язку з циркуляром Валуєва: 1860 р. — 26 видань, 1861 — 37, 1862 — 32, 1863 р. — 15, 1864 — 14, а вже 1865 р. — 2 видання, 1866 р. — 0, 1867 — 0, 1868 р. — 2 вид.[3].

Після валуєвського циркуляра був виданий згаданий вище Емський указ Олександра II (1876 р.), а також додаткові роз-

---

[1] Ал. Гатцук, Старосветский бандуриста. Составил Николай Закревский. Опыт южнорусского словаря. Труд К. Шейковского, «Основа», 1862, кн. V, стор. 67—68.

[2] Там же, стор. 52.

[3] Ці дані наводимо за роботою М. Комарова «Бібліографічний покажчик української літератури» (1798—1883 р.)», К., 1883.

порядження 1881 р. і пізніших років, які ще більше обмежували українське друковане слово. Через ці утиски і заборони східноукраїнські письменники часто змушені були видавати свої твори за кордоном (у Галичині, Буковині, а деякі — в Женеві).

Заборони та утиски проти українського слова згубно відбилися, звичайно, і на лексикографічній роботі в Східній Україні. Вказані вище широкі задуми і плани складання словників — українсько-російського і російсько-українського — довго залишалися «благими побажаннями».

Після валуєвського циркуляра лексикографічних друкованих робіт у Східній Україні не маємо аж до середини 70-х років. Їх розглянемо далі, а тепер звернемося до західноукраїнських земель, що перебували під владою Австро-Угорщини.

«Словарь рускій»... Михайла Петрушевича

В західноукраїнських землях літературною мовою була «словеноруська мова» із значними домішками лексичних і почасти інших місцевих елементів, а поряд з нею, особливо з 60-х років, розвивається переважно в Галичині, під значним впливом Східної України, літературна мова на народній основі, теж з місцевими діалектними особливостями. Частина західноукраїнської інтелігенції, так звані «москвофіли», користувалася «язичієм», штучною мовою, яку М. Чернишевський характеризував як мішанину місцевого галицького наріччя з нашою літературною і з церковнослов'янською мовою»[1]. Державною мовою в Галичині була мова німецька, а також (особливо пізніше) польська. Отже, українське населення в більшій чи меншій мірі мусило знати німецьку мову.

У 60-х роках помічаємо деяке пожвавлення в культурному житті західних українців, зокрема в Галичині, і в цей час тут з'являється кілька лексикографічних праць.

Першою з них була робота під заголовком «Словарь рускій Михаила Петрушевича, выпускъ первый, Коломыя, 1865. Зъ печатни Михаила Бѣлоуса и спôлки» і з другим заголовком на титульній сторінці: «Корнесловіе руского языка, основаное на историческомъ тлѣ церковно-кирилийского древного языка, съ толкомъ греческимъ, латиньскимъ и нѣмецкимъ», «во пользу языкоиспытателямъ и учащойся молодежи».

Реєстр словника від **А** до **Видно.**

Який змістом, а зокрема реєстром, був цей «Словарь рускій», видно з того, що в ньому українські («руські» за термінологією автора) слова тонуть у морі церковнослов'янізмів, помічених правда, позначкою «ц.» Напр.: **абіе, авва; бровь, бросати, брѣшти; ваяти, ваія, вел-ій, -икъ, -икій, -ичезний, -а...** Отже, цей словник подавав лексику мови тієї частини галицької інтелігенції, що звалася москвофілами і видавала свій орган «Слово» «язичієм», проти якого гостро виступав М. Чернишев-

[1] Див. стор. 63.

ський у статті «Національна безтактність», а також і «Основа» (1861, кн. III, замітка «Галицко-русская газета «Слово»).

Дієслова в реєстрі словника Петрушевич наводить з їх граматичними формами (**бросати, -аю, -ити, -шу**). До всіх слів (або майже до всіх) автор дає «толкъ», тобто відповідники (ніби пояснення) грецькою, латинською і німецькою мовами, напр.:

Брѣшти, -брѣгу, ц. [тобто церковнослов'янське] μελειν, curare, hütten, pflegen.

Вага, f. нѣ. мр. [тобто: f. — жін. р., нѣ. — з нім. мови, мр. — малоруське] 1. pondus, gravitas, Last, Schwere.
2. Statera, libramentum, Wage, Gewicht.
3. Vectis, Hebebaum, Krahn.

Ваія, ц. гр. βαιον, ramus, palmae, Palmenzweig.

Подані приклади достатньо характеризують цей словник руської мови, в якому власно «руські» (українські) слова становили незначну частину і в якому автор, як говорить Грінченко, хотів дати словник не народної мови, а тієї штучної книжної мішанини, серед якої тільки зрідка зустрічаються народні слова [1].

До речі сказати, що про деякі слова з роботи Петрушевича, напр., **безпрокій, величествіе, вельможедержавіе** і под., Грінченко говорить як про такі, які не існують ні в якій мові. Насправді ж ці слова (принаймні перевірені нами **безпрокій, величествіе, вельможедержавіе**) знаходимо в «Словаре церковнославянского и русского языка» Академії наук (1-е вид. 1847 р.). Таким чином, можна твердити, що Петрушевич при укладанні свого словника користувався вказаним словником Академії наук.

Отже, «Словарь рускій» Петрушевича своїм тлумаченням реєстрових слів був доступний тільки людям, що знали інші мови, а самий реєстр словника був відірваний від живої української мови. Тому не дивно, що цей словник мови галицьких москвофілів не пішов далі першого випуску, незважаючи на заклик видавця підтримати його видання.

Подаємо тут уривок із заклику («Увѣдомленія») видавця словника до громади. Це звернення проливає деяке світло на історію словника Петрушевича, а також є досить показовим для долі таких лексикографічних праць, як розгляданий «Словарь рускій» [2] (правопис і пунктуацію зберігаємо цілком).

«З всѣхъ сторонъ, во всѣхъ часописяхъ и собраніяхъ на Руси, давалися чути голосы о необходимой потребѣ руского словаря. Тоє продолжалось ôтъ 1848 года до нинѣ; отже черезъ 16 лѣтъ... Нинѣ же коли сѣдоглавый Несторъ писателевъ га-

[1] Див.: Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор. XI.

[2] Заклик надрукований на обкладинці в кінці словника Там же дається «Спись предплатителей» на словник — 46 осіб.

лицко-русскихъ, отецъ Михаилъ Петрушевичъ, рѣшился плодъ своихъ 20 лѣтныхъ изслѣдованій лексикографическихъ печатію оголосити, многочисленный народъ рускій незначительный указує удѣлъ. Вже бо рôкъ минае, якъ «Слово» многократно ко предплатѣ взывало, вже и кромѣшными картинами въ 2000 екс. розослаными всю Русь ко предплатѣ взывано: но ко удивленію и съ жалемъ сказати мусимо, що за рôкъ едва 50 предплатителей зголосилось...»[1].

«Нѣмецко-руский словаръ...» О. Партицького

В 60-х роках XIX ст. в західноукраїнських землях з'являється словник, у якому першою мовою стоїть німецька, а другою — українська. Цей перший німецько-український словник вийшов у Львові 1867 р. під заголовком: «Нѣмецко-руский словаръ черезъ О. Партицкого, учителя руского языка и литератури. Deutsch-Ruthenisches Handwörterbuch» в двох томах[1].

Німецький реєстр словника — близько 35 000 слів.

При словнику автор дає «Переднє слово», в якому містяться: з'ясування потреби в словнику і відомості про історію його складання, порівняння фонетичних явищ української, російської і польської мов, зразки «склоненя сущників» (іменників).

Подаємо уривок з цієї передмови — «Переднього слова» (правопис зберігаємо).

«Ôд 1848-ого року дає ся потреба словара у насъ въ Галичинѣ сильно чута. Бесѣда нѣмецька, польська, росийська нами за помочею словарôвъ и книжокъ добре виучені̂; бесѣда малоруська намъ звичайно о стôлько знана, о скôлько она для буденноѣ потреби вистачає. Вираженя, котрі̂ поза округъ нашихъ вѣдомостей сягають, ми зневолені̂ викрадати зъ чужихъ словарôвъ, не знаючи, що письменность наша и нарôдъ своѣ питомі̂ вираженя посѣдають. Отъ и причина, чому потреба словара для насъ такъ нагляща и нами за виємомъ немногихъ — так сильно почуває ся»[2].

З «Переднього слова» дізнаємося, що в 1862 р. «питомці руского сѣменища» (вихованці семінарії) у Львові, з ініціативи і під проводом Лавровського, приступили до укладання цього словника і протягом одного року (!) закінчили його. Після цього словник перейшов до рук О. Партицького; він його переробив, доповнив, удосконалив і видав.

Про німецький реєстр словника (його склад, джерела та ін.) автор нічого не говорить. Про українську частину словника в «Передньому слові» сказано дуже загально, що в ньому подано «весь скарбъ украѣнськоѣ бесѣди» і українських книжок та

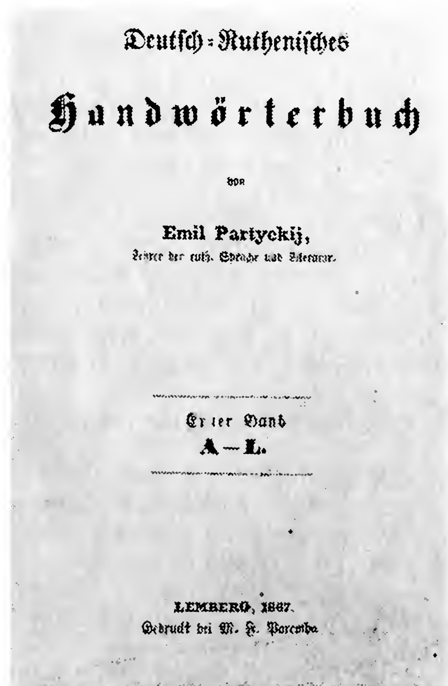
---

[1] В кінці І тома — список передплатників («пренумерантôвъ») на словник (262 особи).

[2] О. Партицкий, Нѣмецко-руский словаръ, т. І, Львів, 1867, Переднє слово, стор. III.

словників; крім того, автор збирав слова «въ горахъ и на Буковинѣ», а також використав збірки народних слів, одержані від різних осіб.

Словник Партицького подає німецькі слова з перекладом або поясненням їх по-українському (наголосів на українських відповідниках нема).


Deutsch-Ruthenisches
Handwörterbuch
von
Emil Partyckij,
Lehrer der ruth. Sprache und Literatur.
Erster Band
A—L.
LEMBERG, 1867.
Gedruckt bei M. F. Poremba.

Fabel, f. байка, небилиця, видумка.
Fabelland, f. баечна земля.
Fabellese, f. вибôръ баёкъ.
Fabrikat, n. вирôбъ, выробокъ, товаръ.
Facade, f. передня сторона, личко, передъ.
Fachbogen, f. лукъ.
Fachen, v. a. лукомъ розбивати, ôддѣлювати.

При деяких реєстрових словах досить широко подаються різні словосполучення або термінологія, напр.:

Arbeit, f. робота, праця, дѣло, трудъ; **schwere—,** тяжка робота; **an eine Arbeit gehen,** брати ся **oder** станути до роботи, взятися за роботу; **sich von der hände Arbeit nähren,** жити зъ ручноѣ працѣ...
Bierke, f. береза; weisse—, бѣла береза; niedrige—, багниста береза...
Binden, v. a., вязати, звязати, завязати, повязати, привязати; **Besen—,** плести вѣникъ; **Bücher—,** оправляти **oder** переплѣтати книжки...

Докладну рецензію[1] на словник Партицького написав І. Верхратський, людина з практичним і науковим знанням української мови, до того ж причетна і до лексикографії, людина широкої (природничої) освіти і добрий знавець місцевої західноукраїнської і тогочасної (60-х років) німецької мови. Ці два моменти дають нам право при розгляді німецького реєстру і українських перекладів до німецьких слів у праці Партицького покластися на рецензію Верхратського.

Верхратський, висловивши на початку рецензії цінні думки про принципи укладення загального словника, далі розглядає цей словник, зокрема його німецьку частину.

---

[1] Див.: І. Верхратський, Кілька слів о словарі О Партицького, «Правда», 1875, № 8, 9.

З приводу німецького реєстру Верхратський зазначає, що Партицький часто подає застарілі або дуже рідко вживані німецькі слова. Беручи такі слова, словник, указує Верхратський, «віддаляється від власної цілі; коротко і зв'язно подати запас слів найпотрібніших і найбільш уживаних».

Про українську частину словника рецензент говорить, що в ній багато штучно створених («укованих») слів, яких нема ні в народній мові, ні в книжках.

Далі рецензент спиняється на різних хибах у перекладах німецьких слів, від себе даючи поправки або зауваження:

Bremse, f. жукъ, оводъ, бомокъ. Про такий переклад слова **Bremse** Верхратський зазначає, що тут перемішані українські слова (*жук* і *овод*), хоч кожна дитина на селі уміє відрізнити жука від овода.

Entwaffen, v. a. визброѣти. Верхратський поправляє переклад і замість *визброѣти* дає: «відняти зброю, роззброїти».

Heimweh, n. бана, баннôсть. Верхратський дає переклад: «Туга за домом, бованє за домом».

Lavine, f. замѣть снѣгова, совпъ. Верхратський робить зауваження: «Заміть снігова=Schneegestober (сніговиця, метелиця); совп або совб — прилад до іманя риби». І тут же він показує, що **Lavine** треба перекласти: «лавина, лава (лавиця) снігова».

Marmor, m. мармуръ, бѣлый камѣнь. З приводу перекладу «**Marmor** — бѣлый камѣнь» Верхратський зазначає: «Бувають мармури білі, червоні, брунатні, пестрі і пр.».

Steppenfuchs, m. корсакъ. Верхратський поправляє: «Корсун, коршун, корсак=яструб малий. Steppenfuchs=лис степовий».

Zahllos, a. несмѣтный. Верхратський говорить, що *несмѣтный* — це «з великоруського», а треба по-українськи: «незчислимий, незчисленний, незлічимий, незлічний».

Zeitwort, n. часослово. Верхратський зауважує: «Автор словаря хотів щось лучшого сказати, ніж утерті і в граматиках приняті назви: дієслово, глагол».

Крім таких хиб у словнику Партицького, зауважує Верхратський, є ще в ньому багато «виразів, найчудніше уклепаних», а до того й тлумачення німецьких слів часто невірне (напр., **Sprachorgan** перекладається *губа,* замість *орган мови, знаряддя мовне*). Особливо часто, як говорить Верхратський, хибує словник Партицького в науковій термінології тим, що автор творить «найдивніші в світі терміни».

Зазначимо вже від себе, що у словнику Партицького є багато західноукраїнського діалектного матеріалу (це бачимо і з поданих вище прикладів). Звичайно, діалектні елементи не могли не відбитися в словнику, бо він укладався з урахуванням великого числа джерел місцевої мови.

У трохи пізнішій статті-відповіді в «Газетѣ шкôльнôй» (1875, № 9, жовтень) Партицький намагався різними мотивами заперечити Верхратському. Але Верхратський не відмовився від своїх закидів, причому вказував, чому словник виявився невдалим: бо автор його мало вивчав мову з народних говорів і з літератури, а замість того «шарив» (як сам признається) по різних словниках — найбільше польському Мронговіуса і чеському Сумавського.

Такі недоліки відзначив Верхратський у словнику Партицького. Грінченко про словник Партицького говорить, що в ньому німецькі слова передаються переважно словами з тодішньої літературної мови галичан, через що в словнику часом є штучні і невдалі слова з «язичія» (**Gegenwall** — противалъ; **Gegenzeuge** — противсвѣдокъ; **Griff** — возьмленє та ін.). Нерідкі в словнику полонізми і церковнослов'янізми, а елементи народної мови займають у ньому другорядне місце [1].

Проте можна вважати, що закиди Верхратського в його рецензії на «Нѣмецко-руский словаръ» і зауваження про нього Грінченка були не цілком справедливі. Адже це була перша і досить солідна лексикографічна робота з великим реєстром німецьких слів, опрацьованих досить докладно і в німецькій, і в українській частинах. А в умовах життя західноукраїнських земель словник Партицького мав особливо позитивне значення: він підривав авторитет «язичія» (що виразно виявлялося в словнику Петрушевича) і сприяв закріпленню місцевої народної мови в літературі. Певний інтерес становить він і для діалектології української мови.

«Словниця української (або югово-руської) мови» Ф. Піскунова

Після валуєвського указу 1863 р. в Росії тільки в 1873 р. з'являється українська лексикографічна робота — «Словниця української (або югово-руської) мови — Словарь украинского (или южно-русского) языка» Фортуната Піскунова (Одеса).

Словник Піскунова складається з передмови, самого словника і 12 додатків. Перший додаток — «Национальные имена украинцев» і другий — «Национальные имена украинок». В інших додатках вміщено уривки з пісень і віршів.

Після передмови, яку Грінченко називає «безграмотною и не имеющей ничего общего с наукою», Піскунов дає «українську азбуку» з таким порядком літер, як у латинському алфавіті, тобто: **а, б, ц, д, е, є, ф, g, г, х** і т. д. За цією оригінальною «українською азбукою» укладений словник.

Джерел для словника автор не вказує.

Число реєстрових українських слів доходить до 8000, отже, цей словник набагато менший навіть за словник Афанасьєва-Чужбинського, який тільки на **А—З** мав 6 000 слів.

---

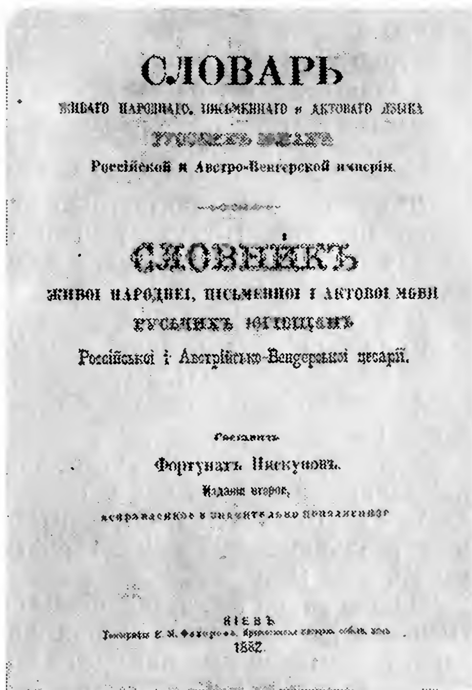
[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор. XI.

Правопис у словнику фонетичний.

Наголосів на реєстрових словах здебільшого нема (**абе́тка, аби́р** з наголосами, а **агрус, анімуш, ацет, ацетовий** та інші без наголосів).

Приклади-ілюстрації до українських слів подаються досить рідко, в основному з народної творчості і дуже мало з літературних джерел.

В реєстрі словника, поряд із словами тогочасної української мови, знаходимо: 1) застарілі слова з давньої літературної мови (напр., **анімуш, індукта** і т. п.), взяті головно з словника Закревського; 2) вузькі діалектизми (напр., **анолем, антипко, без** та ін.), взяті переважно з словника Шейковського; 3) чимало перекручених слів з інших мов (напр.: **эмбарь** і **энбарь** — переклад: «амбаръ»; **калістратор** — «регистраторъ»; **їжемісячний, їжерочний, їжечасний**); 4) чимало слів з інших мов, напр.: з білоруської (**ён** — «онъ»; **едкіль** — «съ какихъ поръ»; при цьому слові позначка: «минское»), з польської (**довціп** — «дарованіе, способность»), з грецької (**кебаб** — «жаркое»), з циганської (ǵрасеі — «фаворитка, любимица»; **бенǵ** — «чортъ, злой духъ»), з єврейської (**арцымпікес** — узяте з словника Шейковського) та ін.


СЛОВАРЬ
живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка
Россійской и Австро-Венгерской имперій.
СЛОВНИКЪ
живоі народнеі, пісьменноі і актовоі мови
Россійськоі і Австрійсько-Венгерськоі цесарії.
Фортунатъ Пискуновъ.
Изданіе второе,
КІЕВЪ
1882.

Впадає в око наявність у словнику великої кількості «українських» слів, що не існують і не існували в українській мові. Ці слова Піскунов бере до свого реєстру з інших словників або вигадує їх сам, напр.:

Байківниця — баснословъ, зборникъ легендъ.
Бача — видѣніе.
Батьківщанець — патріотъ.
Бурьма — революція.
Бурьмак, бурьмій — революціонеръ.
Гніта — пресса, печать.
Діелюд — труппа.
Керуваль — правитель.

Кралянин — роялистъ, королевскій приверженецъ.
Шукайка — искательница.

Зокрема Піскунов говорить про «частку» **ка** в українській мові (наводимо це місце дослівно):

«**Ка** — главный, великий, старый, большой (частица **ка** в сущности непереводима и служит приставкою к именам существительным, которые от прибавки к ним частицы **ка** усиливаются в своем значении, напр.: **царь** — кацарь, **дукъ** — кадукъ и пр.)».

І далі Піскунов подає нібито існуючі в українській мові слова з «часткою» **ка,** напр.:

Кацариня — императрица-государыня.
Кацарівна — императорская дочь.
Кацарь — императоръ, старшій или первенствующій царь.

Думку про таку фантастичну «частку» **ка** в українській мові, певно, підказав Піскунову вірш (із казки), в якому є слово «кацарівна». Уривок вірша з цим словом наводиться в словнику при **кацарівна:**

«Ой одчиняй ворітечка,
Кацарівно!... (См. Записки о Южной Руси
П. Кулиша, т. II, ст. 14)».

Але слово **кацарівна** тут є перекручене *кесарівна,* і в ньому немає ніякої частки **ка.**

У реєстрі «Словниці» є, звичайно, багато лексики тогочасної української мови, але в такій суміші слів застарілих, вигаданих і взятих з інших мов губиться в словнику Піскунова межа між реальними, дійсними і фіктивними елементами лексики української мови.

Даючи такий реєстр української лексики початку 70-х років, Піскунов і в звичайних словах живої української мови робить багато помилок у наголосах (напр., **хижá, хúлити, ніколú** та ін.), а також і в перекладах (напр., **гальмо** перекладається *недостатокъ, изъянъ,* **гальмувати** перекладене *браковать, порочить, находить недостатки;* **жахтіти** передається російським відповідником *сильно бояться*).

Незважаючи на великі недоліки «Словниці», вона скоро розійшлася, і автор перевидав свою роботу під назвою «Словникъ живоі народноі, пісьменноі і актовоі мови руськихъ югівщанъ Російськоі і Австрійсько-Венgерськоі цесаріі — Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи. Изданіе второе, исправленное и значительно пополненное» (К., 1882), але вже без додатків, які були в «Словниці» 1873 р.

Словник Піскунова у другому виданні містить понад 15 000 реєстрових українських слів. Український алфавіт поданий у ньому в нормальному порядку, але для проривного звука **г** [г] автор зберігає латинську літеру **g** (під якою подано чимало слів, напр., **gазета** і похідні, **gалаgан, Венgерський** та ін.).

У передмові автор говорить, що для укладання і поповнення другого видання він використав різні джерела: всі видані в Росії і Австрії українські збірники народної творчості (збірки пісень Метлинського, Куліша, Максимовича, Лукашевича і т. д.), збірки приказок і загадок (Сементовського, Гатцука, Номиса і т. д.), твори багатьох українських письменників (дається великий перелік «деятелей южнорусской литературы в России и Австро-Венгрии»). Про попередні лексикографічні праці нічого в передмові не сказано, хоч згадується як джерело для словника книга Закревського «Старосвѣтскій бандуриста», в третій частині якої був відомий нам «Словарь малороссійскихъ идіомовъ».

Зокрема, в передмові зазначається, що словник містить слова «живої і мертвої мови», слова південноруські і іншомовні — польські, німецькі, латинські та інші, які вживаються в сучасній мові або вживалися в давніх актах: універсалах, грамотах, а також у літописах та інших пам'ятках за польського панування, за козацтва і гетьманщини.

Таким чином, друге видання словника Піскунова було значно більше, ніж перше. Основою його була «Словниця» 1873 р., а збільшення реєстру нового видання сталося не від поповнення його новими словами, виписаними з творів народної словесності або з творів української літератури, а головно від внесення у словник слів «актової мови», що вживалися в минулому, велика кількість яких була в словнику Закревського.

Тогочасна критика досить широко розглядала словник Піскунова і знаходила в ньому різні хиби.

Так, О. Соболевський у рецензії на нього писав, що хоч у передмові до словника автор указує як джерело для своєї роботи численні праці (з народної творчості і з літератури), але в цій заяві небагато правди, бо, напр., з вірша Шевченка «Думи» у словник не ввійшло п'ятнадцять слів (*розвіяти, пилина, приспати* та ін.). «До того ж у словнику, — продовжує Соболевський, — ми даремно стали б шукати багатьох загальновживаних слів української мови, таких, як *дощ, дурний, зеленіти, піти, ось* (вот), *сир* (творог); деякі в ньому визначені неповно і неточно» (дається перелік таких слів)[1].

К. Шейковський у великій рецензії на друге видання словника Піскунова говорить, що на перший погляд це видання здається поповненим на підставі вказаних у передмові матеріалів, але «при уважному розгляді виявляється, що п. Піскунов і в вічі не бачив більшої частини тих джерел, на які він посилається» [2].

Шейковський доводить, що нові слова для поповнення другого видання словника Піскунов бере не з указаних у передмові

---

[1] Див.: «Русский филологический вестник», 1883, т. IX, стор. 352—353.
[2] «Филологические записки», 1884, вып. IV, библиография, стор. 1—20.

джерел, а здебільшого з словника Закревського, запозичаючи з нього ж і ілюстрації до слів, яких він у другому виданні дає значно більше, ніж їх було в першому.

З приводу реєстру другого видання Шейковський говорить, що Піскунов вводить у свій словник слова циганські, румунські і т. п., а поряд із цим для збільшення числа слів у реєстрі «сам фабрикує слова». «Сфабрикованих» слів Шейковський налічує 330, але у словнику їх, безперечно, більше. Правда, в другому виданні «частка» **ка** знята, але слова **кацарь, кацариха** та інші, утворені з цією «часткою» в словнику залишились.

Відзначає Шейковський і разючі помилки Піскунова в перекладах українських слів, напр., **мішма** перекладене *хаосъ, беспорядокъ,* **навтіки** — *уйти* і т. ін., а також взагалі неграмотність видання, що виявляється і в російській частині словника (*виліончель, гвардѣецъ, зависить, нимѣриваться* і т. д.).

Відзив на друге видання словника Піскунова Шейковський закінчує так: «П. Піскунову, перш ніж узятися за складання словника, треба було б вивчити звуки і азбуку, а без цього можна йому нагадати приказку: «Не псуй, брате, льоду, пускайся на дно». Для складання словника не досить самої сміливості і грайливої фантазії, з цими умовами далеко не заїдеш» [1].

Так висловлювалась критика про словник Піскунова.

Розглядаючи словник Піскунова (1-е і 2-е видання), Б. Грінченко [2] вказує на численні недоліки в ньому і в цілому оцінює його негативно, називаючи навіть «безграмотным изделием». Але треба сказати, що при всіх хибах, які є в цій роботі, не все в ній «безграмотне» або помилкове. Багато було в словнику правильного і потрібного. Це відзначав акад. Шахматов, дорікаючи Грінченкові, що той у «Словарі української мови» не використав словника Піскунова. Слід також відзначити, що М. Левченко в числі джерел для свого «Опыта русско-украинскаго словаря» поряд із словником Закревського називає і «Словницю» Піскунова.

«Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка

Як уже зазначалось вище, в 60-х роках XIX ст. в статтях з питань української лексикографії висловлювалась думка про потребу скласти російсько-український словник. Але така робота з'явилась тільки в середині 70-х років. Це був «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка (К., 1874).

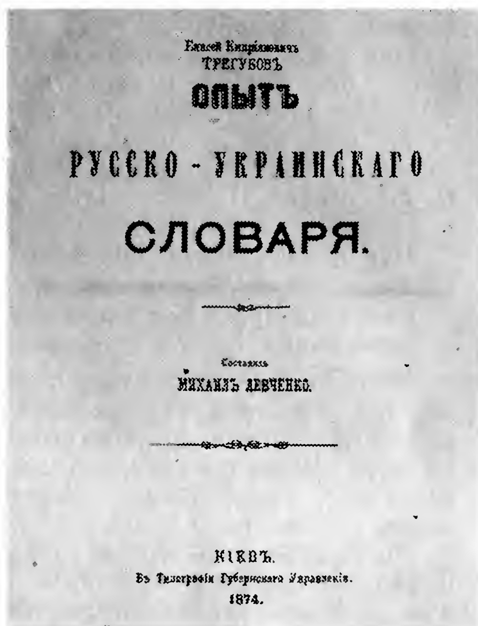
Цей перший російсько-український словник складається з передмови, самого словника, невеличкого словника імен — «Личные имена южноруссов» (за окремими алфавітами імена чоловічі і жіночі) і маленького словничка географічних назв.

---

[1] «Филологические записки», 1884, вып. IV, библиография, стор. 18.
[2] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. XII.

У реєстрі словника до 7600 російських слів з українським до них перекладом.

Для перекладу російських реєстрових слів Левченко, як говориться в передмові, додержувався переважно найпоширенішого власно українського (тобто південно-східного) наріччя української мови і рідко брав слова з інших двох наріч — поліського (тобто північного) і галицького (тобто південно-західного). Далі автор указує, що, крім своїх записів слів, при складанні словника з друкованих джерел він користувався словником Закревського (який дав йому «найважливіший матеріал»), «Словницею» Піскунова, «Енеїдою» Котляревського, білоруським словником І. Носовича, літописами Величка і Самовидця та деякими іншими творами.


ТРЕГУБОВЪ

ОПЫТЪ
РУССКО-УКРАИНСКАГО
СЛОВАРЯ.

Составилъ
МИХАИЛЪ ЛЕВЧЕНКО.

КІЕВЪ.
Въ Типографіи Губернскаго Управленія.
1874.

Як бачимо, Левченко в числі своїх джерел не згадує словників Афанасьева-Чужбинського і Шейковського, які могли б дати чималий матеріал для російського реєстру з готовими перекладами.

Здається дивним, що автор нічого не сказав про джерела для добору реєстру російських слів. Російський реєстр (коло 7600 слів) дуже обмежений, і в ньому нема багатьох широко вживаних російських слів. Напр., на літеру **Б** серед прикметників, до того ж широкого літературного вжитку, немає таких слів: *безбрачный, бездетный, безжалостный, безжизненный, беззащитный, беззлобный, безлунный, безлюдный, безмерный, безмозглый, безмолвный, безмятежный, безнадежный, безобидный, безоблачный, безоружный, безответный* і т. д. [1]

Слова російського реєстру без наголосів, а українські слова-відповідники подаються з наголосами, крім окремих випадків і крім тих слів, що мають наголос на **і** (мабуть, наголос у цих словах не можна було поставити через технічні причини).

---

[1] Всі ці прикметники виписуємо (пропускаючи менш уживані) з «Словаря церковнославянского и русского языка» Академії наук, вид. 2-е, т. І, СПб., 1867.

При українських словах граматичні форми їх не наводяться, навіть у тих випадках, коли вони дуже потрібні для правильного користування цими словами. Напр., до слів *папір* (на рос. **бумага**), *віз* (на рос. **возъ**), *серпень* (на рос. **августъ**) і ін. не дано форм родового відмінка, хоч тут є чергування **і — е** (*папір — паперу*), чергування **і — о** (*віз — воза*) і випадіння **е** (*серпень — серпня*).

При українських словах іноді дається посилання на автора [напр., при *бліска, блища* (до рос. **блестка**) є позначення «(Піск.)», тобто словник Піскунова] або вказується місцевість, напр., при відповідниках до рос. **аистъ** маємо: «чорногуз (Херсон.), боцян, бусель (Прав.) (тобто «правобережное». — *П. Г.*), лелека (Подольск.)».

Приклади-ілюстрації до українських слів даються рідко.

При словах ботанічних часто наводяться латинські назви, напр.:

Бархатки (раст.) — чорнобривці. Fagetes patula.
Боярышник (раст.) — глод. Crataegus oxiacantha.

Російські реєстрові слова перекладаються загалом правильно, але іноді між українськими відповідниками трапляються вузькі діалектизми, напр. до рос. **берлога** — *марлуга* [**Берлога**— марлуга (Черн. губ.), берліг], до рос. **волкъ** — *вівк* (**Волкъ** — вовк, вівк, звір), до рос. **вступать** — *вкрочать*, до рос. **втихомолку** — *стай* та ін.

До російських реєстрових слів іноді подається кілька українських відповідників-синонімів, але без будь-якого стилістичного їх розмежування, напр.: «**Водка** — горілка, горівка, (ум.) горілонька; сивуха, мокруха, добруха, чикилдиха; (у гуцуловъ) паляниця...» Слово **выпросить** подається в словнику так: «**Выпросить** (хитростію, обманомъ) — видурити, витуманити, вициганити, вимиркати». А як по-українськи буде **выпросить** не «хитростью» і не «обманом» — цього словник не показує.

В деяких випадках російські слова передані такими українськими, які є або фонетичним перекрученням російських, або яких взагалі нема в українській мові, напр., слова *узлізти*, *вскрябатися* і *вкликати*, що даються як відповідники до російських **взобраться**, і **взывать.**

Іншомовних слів інтернаціонального характеру в реєстрі словника мало, і в українській частині вони майже скрізь передаються «своїми» українськими відповідниками, які значенням часто далекі від слів реєстрових або не охоплюють усіх значень їх, або мають інше стилістичне забарвлення. Прикладом націоналізації іншомовних слів інтернаціонального характеру може бути в словнику передача таких слів:

Анекдотъ — приказка, побрехенька.
Ассоціація — спілка
Фантазія — химери, вигадки.
Фигура — постать.
Футляръ — покровець.

Таким чином, «Опыть русско-украинскаго словаря» Левченка, крім явно малої кількості російських реєстрових слів, мав деякі хиби і в українській частині.

Пізніший лексикограф — М. Уманець, укладач другого російсько-українського словника, про словник Левченка говорив, що він «був уложений, як видно, на швидку руку, вийшов надто коротенький і дуже мало запомагає при потребі» [1].

Але, незважаючи на деякі недоліки, словник Левченка був корисною і цінною працею як перший і довгий час (до словника Уманця і Спілки) єдиний російсько-український словник. На той час він був важливим здобутком української лексикографії і з суспільно-політичного погляду, бо з'явився після циркуляра 1863 р., в період жорстоких утисків проти української мови.

М. Уманець писав: «Примір словника Левченка, который... не раз ставав нам у пригоді в таких, напр., роботах, як переклади з російської мови, заохочував і бадьорив нас» [2] (тобто укладачів російсько-українського словника Уманця і Спілки, що вийшов у 90-х роках. — *П. Г.*).

Розглядаючи цей словник, Б. Грінченко приєднується до думки А. Кримського, висловленої в галицькій «Зорі» (1896 р.), що Словник Левченка «відслужив велику службу українцям» [3].

«Русько-мадярский словарь» Л. Чопея

У 80-х роках з'являється словник, складений для потреб частини українського народу, що жила в Закарпатській Україні, під владою Угорщини. Це був «Русько-мадярский словарь» Ласлова Чопея, що вийшов у Будапешті 1883 р. Як зазначається на титульній сторінці словника, Мадьярська академія наук на конкурсі «присудила сьовъ роботѣ премію Фекейшгазия».

Робота Чопея складається з «Переднього слова», написаного по-українськи і по-угорськи (паралельний текст), і самого словника.

«Переднє слово» знайомить із змістом словника і джерелами до нього. Далі йдуть розділи: 1. «Руський языкъ е самостоятельный и не може ся держати нарѣчиемъ российского»; 2. «Руський языкъ загально и русины Мадярскоѣ краины»; 3. «Власности (властивості. — *П. Г.*) руського языка позираючи на старославянский и российский» і, нарешті, 4. «Руськое видословие» (тут автор подає зразки українського відмінювання іменників, прикметників, займенників і дієслів).

В кінці передмови автор словника зазначає, що в Закарпатській Україні «не пишуть по-руськи», а вживають на письмі, за висловом Огоновського, «мудерно зложеный языкъ, який на За-

---

[1] М Уманець і А. Спілка, Словарь російсько-український, т. I, стор. III.
[2] Там же, стор. V.
[3] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. XI.

карпатті вважається «тотожнымъ зъ российскимъ», Чопей заявляє, що з 1881 р. він почав писати «по-руськи», щоб учні могли зрозуміти «для народныхъ школъ зготовенѣ книгы». Словник його — це продовження такої роботи, і має він завдання полегшити русинам навчитися по-мадьярськи.

В реєстрі словника Чопея близько 20 000 слів з відповідниками до них угорською мовою.

Наголосів над реєстровими словами автор не подає. Приклади-ілюстрації даються дуже рідко, а посилань на джерела зовсім немає.

Автор додержується етимологічного правопису: звук **і** з **о** передає через **ȯ**; **і** з давнього **ѣ** передає через **ѣ (бѣгати, бѣлка)**; через **ѣ** передається також звук **ї** в таких випадках, як *мої* **(моѣ)**, або в називному відмінку множини прикметників **(мадярскѣ слова)** та ін.

Реєстр словника складається з двох шарів лексики, про що говорить автор у передмові: 1) «Змагавъ емъ ся кȯлько лемъ можъ, много руськихъ слȯвъ зȯбрати» і 2) «брати слова изь церковного языка, котрѣ щоденное уживаня мають». При цьому автор там же зазначає, що в словнику (за бажанням Мадьярської академії наук) є «и тоты слова, што зъ мадярского перейшли у руський языкъ».

Джерелами для лексики «руського языка у Мадярскȯй краинѣ», як говорить автор, були насамперед деякі праці галицькі («Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Як. Головацького, М., 1878 р.; «Нѣмецко-руский словаръ» О. Партицького; «Грамматика руского языка» Осадци та ін.) і закарпатські [«Книгы ведля народныхъ шкȯль М. К. Министромъ религии и просвѣты изданѣ»; «Grammatica slavo-ruthenica» Мих. Лучкая (Будапешт, 1830 р.)] та ін. З видань східноукраїнських названа як джерело тільки одна праця: «Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова (К., 1876 р.).

Церковнослов'янські слова автор, як він сам про це говорить, «черпавъ емъ изъ обрядовыхъ книгъ, што майчасто хоснують ся; сякѣ суть: евангелие, апостолъ и псалтиря».

Про угорські слова автор говорить, що він бере їх до словника із своєї роботи, вміщеної (1881 р.) в угорському філологічному журналі під заголовком «Мадярскѣ слова у руськȯмъ языцѣ», а також і з своїх спостережень народної мови, бо він «много путовавъ по руськихъ видѣкахъ (угорське vidék — округ. — *П. Г.*) Мадярскоѣ краины».

Скажемо коротко про українську частину словника.

Хоч словник загалом має 20 000 реєстрових слів, але насправді українських (тобто таких, що належать до загальнонародної української мови) в ньому є хіба трохи більше половини. Насамперед, словник містить чимало церковнослов'янських слів, причому навіть таких, які, певно, не мали «щоденного уживання» в живій мові, напр.: **врабель, вражда, врана, вранъ,**

врата, врати (дієслово), **ликовати, лобзати, лучезарный, лѣторость, любославие, любочестие, младенець, младенство, младость, младый, млатокъ, млатъ, млеко** і т. ін.

Зрозуміло, що в словнику знаходимо й певне число слів діалектних південно-західних (як **бисаги**), а також і місцевих закарпатських: **лошукъ (лошак), лумпъ, лумповати.** Останні два перейняті з німецької мови: Lump, lumpen — гуляка, гуляти. Вони в цьому значенні відомі і в Галичині (під впливом польської мови) у формі *люмп, люмпувати.*

Нарешті, поряд з місцевими діалектними лексичними елементами в словнику досить часто подаються засвоєні (в місцевій народній мові) слова з угорської мови. Незважаючи на чималу змішаність лексики всього словника, в ньому виразно відчувається загальнонародний український склад, але угорські слова досить часто пронизують його. Напр., на 7-й стор. в реєстрі слів на **Б** після дев'яти українських слів **(баженя, базѣканя, базѣкати, байка...)** ідуть угорські: **байлованя (bajlódás), байловати** (bajlódni), далі українське **байникаръ** (у знач. «байкар»), а за ним два угорські: **байускеня** (bajszkenö), **байусы** (bajusz, укр. **вуса**). Серед інших реєстрових слів на цій же сторінці знову знаходимо кілька угорських: **бактеръ** (угор. bakter — нічний сторож), **балта** (угор. balta — сокира), **банговка** (угор. banko — паперові гроші). Таким чином, з усіх 43 реєстрових слів на одній сторінці 7 угорських.

Наведені приклади з словника Чопея наочно показують, як помітно вплинула угорська мова на лексичний склад живої тогочасної народної української мови Закарпаття. Але фонетика її, а так само й морфологія, як це видно з мови всього словника, не зазнали змін від впливу угорської мови.

Слід відзначити, що словник Чопея, як лексикографічна робота місцевого характеру, не має в собі, звичайно, багатьох слів тогочасної (80-х років XIX ст.) народної і літературної мови Східної України. Проте автор не цурається іншомовних інтернаціональних слів.

У словнику є, напр., слова: **организаторъ, организация, организмъ, организовати, органичный, органъ, оригинальность, оригинальный, ориентировати, орнаментъ, орнитология, орфография** та ін.

Отже, словник Чопея дає цікавий (лексичний, фонетичний) матеріал і для історії народної мови в Закарпатській Україні.

Деякі важливі питання лексикографії

При розгляді різних лексикографічних праць ми не раз указували на власну словотворчість деяких авторів, що виявлялася в утворенні неіснуючих «українських» слів при укладанні двомовних українсько-іншомовних та іншомовно-українських словників. Це ми бачимо в словнику Піскунова, менше — у Партицького, Афанасьєва-Чужбинського та інших. Не можна думати, що це явище було випадкове і спостерігалося тільки у цих авторів.

Так, Закревський брав деякі з таких слів до свого словника з інших словників. Желеховський (див. далі) теж дає чимало таких слів у реєстрі свого українсько-німецького словника. М. Левченко і П. Єфименко у замітках з приводу української термінології радять для передачі іншомовних (і російських) термінів утворювати українські відповідники і подають «опыт», спробу перекладу деякого числа таких термінів штучно утвореними від українських основ словами-термінами або словами, взятими з інших слов'янських мов.

Чи було це явище — штучне творення слів для словника — властиве тільки українській лексикографії? Ні, воно виявлялося і в лексикографії інших народів, зокрема лексикографії російській і німецькій. Можна вказати на В. Даля, який при укладанні «Толкового словаря живого великорусского языка» (1-е вид. 1863—1868 рр.) утворював неіснуючі слова. В «Напутном слове» до «Толкового словаря» Даль так говорить про свій принцип подавання похідних слів:

«Рассматривая эти родственные отношения (між словами.— *П. Г.*) ближе, мы находим, что такая связь представляет в языке нашем особый и общий закон, который дает нам неизменные правила образования слов звеньями, цепью, гроздами, так же точно, как мы по общему правилу образуем от глагола причастие, а от них наречия» [1].

І далі автор «Толкового словаря» розповідає, як він від дієслів довільно утворює для словника різні похідні слова: дієприкметники й дієприслівники; іменники на *-ость*; дієслова на *-ся*; слова-іменники, що означають дію або предмет, прикметники, що зберігають «то же понятие глагола», прислівники та іменники від прикметників, а також іменники-назви предметів, імена людей і т. ін.

Сам Даль визнає наявність в його словнику неіснуючих, довільно утворених слів. «При толкованиях, а иногда и в числе производных слов могли попадаться такие, кои доселе не писались, а может быть даже и не говорились» [2], — признається він (напр. **ловкосилие** у значенні *гімнастика,* **мироколица** у значенні *атмосфера* та ін.).

Поряд з цим Даль обстоює думку про можливість і навіть потребу перекладати в словнику іншомовні слова утвореними «російськими» словами, що в живій російській мові мають інше значення (напр., **автомат** — живуля; **диагональ** — долонь та ін.).

Факти штучного словотворення при складанні словників можна знайти і в німецькій лексикографії. Про це ми дізнаємося з передмови до «Deutsches Wörterbuch» братів Як. і В. Грім-

---

[1] В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. I, 1863, стор VIII.

[2] Там же, стор XII

мів[1]. Розглядаючи в цій передмові німецький словник Кампе (вийшов протягом 1770—1790 рр.), Як. Грімм відзначає, що в словнику Кампе проти словника Аделунга багато складних слів, переважно таких, яких по духу німецької мови можна утворити незліченні ряди. «Перелік їх у словнику свідчить не про багатство мови, а про насильство над її синтаксисом»[2].

Ще в інших місцях Як. Грімм говорить: «Найправильнішим буде для словника подавати в ньому всі ходячі і поширені (gangbaren und belaufigen) слова. А все те, в чому ще не виникла потреба в мовному вжитку, повинне залишитися осторонь»[3]. Сама можливість слова ні в якому разі не є ще доказом його придатності або дійсності»[4].

З поданих критичних зауважень Як. Грімма дізнаємося про наявність у німецькій лексикографії фактів довільного утворення слів при укладанні словників.

Таким чином, можна сказати, що цей важливий з погляду методології момент — довільне утворення слів для словника його автором-складачем — був досить поширеним прийомом словникової роботи в лексикографії XIX ст. різних народів.

Як же треба оцінити це явище, чим воно викликане або чим зумовлене з погляду соціологічного?

Відповідь на це дають твори класиків марксизму.

«Мова така ж давня, як і свідомість; мова *є* практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми»[5].

В. І. Ленін називає мову «найважливішим засобом людських стосунків»[6].

Наведені висловлення класиків марксизму-ленінізму про мову є найпевнішим методологічним грунтом для вирішення питання про подавання в лексикографічних роботах слів, утворених самим автором словника. Постає питання: що таке слово? Існує дуже багато визначень слова, головним у яких є думка, що воно становить поєднання звукового комплексу з певним значенням. Кожне слово виникає в процесі людських взаємин, у зв'язку з потребою спілкування. Творцем кожного слова є якась окрема особа (або кілька осіб), що при спілкуванні з іншими людь-

---

[1] Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch, Erster Band, Leipzig, 1854. Передмова, стор. I—XCII

Переклад цієї передмови, з деякими скороченнями, дав Я Грот — «Программа словаря братьев Гриммов, составленная Яковом Гриммом», у своїх «Филологических разысканиях», т. I, стор. 179—244

[2] Там же, стор. XXV

[3] Там же, стор XLIII.

[4] Там же, стор. XLII.

[5] К Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т 3, К, 1959, стор. 28.

[6] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 364

ми вжила це слово для означення якогось предмета, явища, процесу і т. д. Але кожне нове слово (як і кожний фразеологічний зворот, приказка і т. п.), виникнувши в устах певної особи (індивідуума), в певному людському середовищі, тобто існуючи спочатку як явище мови окремої особи, стає складовим елементом мови народу (або якоїсь його виробничої групи) тільки тоді, коли воно закріплюється в мові народу, коли воно набуває «прав громадянства». Без такого закріплення, без такого «усуспільнення» кожне нове слово становить елемент мови тільки тієї особи, що його вжила (або вживає), а з погляду мови всього народу, що користується певною мовою, воно не є слово цієї мови.

Тільки пройшовши шлях «усуспільнення» в колективі, тільки закріпившись у ньому, тільки набувши прав громадянства, слово стає об'єктивним явищем мови, що існує і для інших людей, і лише тим самим уже об'єктивно (а не суб'єктивно) існує також і для мене самого, тобто для першого творця цього слова.

«Мовні акти (слова, речення) можуть виконувати своє суспільне призначення, можуть бути засобом спілкування, обміну думками і взаємного розуміння тільки в тому випадку, коли ці факти (слова, речення) будуть використані не за примхою індивідуума, а так, як це прийнято в даній мові, тобто в даному суспільстві, в даному мовному колективі. Окрема особа не може на свій розсуд, довільно ні використати існуюче (наявне) в мові слово, ні створити і ввести в мову нові слова»[1].

З викладеного вище випливає, що утворення нових слів для словника і вміщення їх у словник як нібито об'єктивно існуючих у мові певного народу суперечить принципам матеріалістичної лінгвістики.

Таким чином, при укладанні всякого словника (одномовного чи двомовного перекладного) автор може вносити в нього тільки ті слова і звороти, прислів'я і т. ін., які становлять реальну, об'єктивно існуючу мовну дійсність, тобто які дійсно існують уже в мові певного народу (або які вживаються в якомусь виробничому його об'єднанні).

Протилежний цьому матеріалістичному поглядові на мову і слово є погляд суб'єктивного ідеалізму, який вважає, що мова, а тим більше слово, є продукт окремої особи (суб'єкта), яка діє незалежно від колективу, від суспільства. Представники цього погляду вважають, що суб'єкт сам може бути творцем слів, сам може диктувати свої закони поповнення лексичного складу мови. Ясно, що наслідки такої словотворчості автора (або авторів) словника будь-якої мови неминуче приведуть до перекручення, до фальшування лексики цієї мови.

---

[1] А. С. Чикобава, Введение в языкознание, ч. I, 2-е изд., М., 1953, стор. 26.

Закони розвитку лексики кожної мови є законами об'єктивними: вона (лексика) розвивається в найтіснішій залежності від економічних, соціальних, політичних, культурних та інших умов життя певного народу, носія даної мови, а не від творчості тих чи інших лексикографів та їх уміння «створювати» нові слова для словника. В окремих випадках такі штучно створені слова можуть «проскакувати» в інші словники, іноді і в твори того чи іншого автора, але, через їх незрозумілість і неприродність виникнення, суспільство не може їх прийняти, відкидає їх, і вони не можуть увійти до складу лексики мови народу.

Лексикограф чи взагалі мовознавець, що приймає принцип творення нових слів для словника, стає на шлях суб'єктивного ідеалізму в питаннях мови і тим самим заперечує об'єктивні закони розвитку лексики кожної мови.

Чи обговорювалися в теоретичному плані в українській лексикографії другої половини XIX ст. важливі питання, зв'язані з укладанням словників, і в тому числі питання про подавання в них штучно утворених слів? Окремих статей про утворення слів для словника в цей час ми не маємо. Але таке питання стало дуже актуальним, коли в другій половині XIX ст. з'явилися більші словники, особливо перекладні іншомовно-українські, в яких треба було давати українські відповідники до реєстрових іншомовних слів. Одним з таких словників був «Нѣмецко-руский словаръ» О. Партицького. І. Верхратський у згаданій вище рецензії «Кілька слів о словарі О. Партицького» порушує різні важливі питання укладання словників (їх реєстр, подавання прикладів і їх документацію та ін.), а також і питання про штучне утворення, «кування» слів для словника.

Думки, висловлені в рецензії Верхратського, цікаві і цінні самі по собі, зробили певний вплив на українських лексикографів того часу. Спинимось коротко на цій рецензії.

Словник певної мови, на його думку, є збір (більший чи менший) слів, а також зворотів, що вживаються в цій мові. З цього визначення самого поняття словника автор рецензії робить висновок, що словник «мусить бути уложений практично, т. є. вміщати в собі той скарб лексикальний, який дійсно есть в народі» (розрядка скрізь Верхратського. — *П. Г.*).

Говорячи далі про повний словник і про словник практичний, підручний (з вибором найбільш уживаних слів), Верхратський докладно спиняється на питанні про повний словник. Цей останній «повинен в собі обняти: а) слова в народі вживані; b) слова, уживані писателями народними; c) звороти (фрази) як людові, так і такі, которі у писателів находяться; d) слова і вираження з церковного, которі у кождого нашого писателя, не виключаючи і Шевченка, находяться; e) з термінів наукових втягнути треба тоє, що найпотрібніше, з одвітних писателів руских. Нових слів творити в словарі оскілько мож мало, вже

задля тої причини, що слова не ужиті ще, словарем захвалені, рідко коли приймаються»[1].

Отже, утворення нових слів для словника Верхратський не засуджує категорично, але радить робити це «оскілько можмало».

Про лексичні елементи з мови письменників Верхратський говорить: «У кождого народного писателя єсть більша часть слів людових, але у кождого єсть також частина слів, ним самим на народний лад утворених. Таких слів цуратись, розуміється, не можем».

Щодо іншомовних слів, то Верхратський вважає, що в словник «годиться вмістити теж і слова з інших язиків загально вже прийняті», напр. з «французького слова: інтерес (intéresse), геній (génie), наївний (naïf)» та ін. До таких слів належить також «багато слів латинських і грецьких, в цілім цивілізованім мирі уживаних (спеціальний, універсальний, артикул, історія, міт, апокриф і пр.). Сі і сим подібні слова суть вже власністю нашого язика, бо одержали, так сказати, право обивательства».

До цього здорового погляду на місце у словнику іншомовних засвоєних слів додамо таке висловлення автора: «Треба однак остерігатись на слова з чужих язиків приняті і загально вже вживані притьмом кувати нові слова, через що лише понятність бесіди непотрібно мутить ся, а язик нічого не зискує, н. пр. історія, історичний — уседійма, уседіймний (!)». Тут Верхратський наводить слова *уседійма, уседіймний* з «Ужинку рідного поля» М. Куцого як приклад непотрібного і шкідливого кування слів для передачі загальновживаних іншомовних слів.

Висуваючи такі важливі вимоги до словника, Верхратський вказує також на потребу потверджувати подані в ньому слова. При словах і зворотах слід точно наводити цитати з авторів, пісень, казок, приповідок: коли ж слово записане з народної мови, то треба точно подати місцевість, де те слово вживається.

Отже, хоч Верхратський і не заперечував категорично проти утворення слів для словника, все ж він його дуже обмежував. Навіть така його позиція в цьому питанні була великим досягненням, коли взяти до уваги, що деякі укладачі словників принцип вигадування слів застосовували в своїй роботі досить широко.

Ми вважали за потрібне спинитися на питанні про утворення нових слів для словника і з'ясувати суспільну природу цього явища, яке так часто (в більшій чи меншій мірі у різних авторів) виявлялося в українській лексикографії XIX ст. і виявить себе (як побачимо далі) значно пізніше — в XX ст.

---

[1] І. Верхратський, Кілька слів о словарі О Партицького, стор. 4

«Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського (1884—1886 pp.)

Через 22 роки після виходу першого випуску I тома «Опыта южнорусскаго словаря» (К., 1861 р.) К. Шейковський видав продовження, вірніше, частину кінця, частину V тома цього свого словника, а саме: т. V, вип. I (М., 1884); вип. 2 (М., 1886). Перший випуск V тома складається з «Вступления», статті «Контрактация голосных звуков в южнорусском языке», самого словника (літера **Т**) і двох додатків з поправками; другий випуск містить слова на **У, Ф, Х,** кінчаючи словом **хлівець.** Це були останні літери словника Шейковського, над яким він працював (як говориться в передмові) 28 років і I том якого (літери **А—Б**) вийшов у 1861 р. Такий стрибок у словнику від **А—Б** до **Т—Х** автор пояснює тим, що весь виготовлений словник загинув під час пожежі (в Мензелінську, кол. Уфимської губ., де жив і працював у гімназії Шейковський). Через те автор міг наново скласти і видати тільки кінець словника, бо над цією частиною він працював пізніше і зберіг у своїй пам'яті більше матеріалу для відтворення первісної роботи.

У списку матеріалів для словника автор указує 71 джерело — твори української літератури і лексикографічні роботи. З літературних творів використані і найновіші видання, напр., «Повісті» Нечуя-Левицького (Львів, 1872 р.), «Чумацкие народные песни» І. Рудченка (К., 1874 р.), «Казки» Андерсена в перекладі М. Стариченка (К., 1874 р.), «Повісті» Ю. Федьковича (К., 1876 р.), «Співомовки» С. Руданського (К., 1880 р.) та ін. Чимало вказано й лексикографічних праць, напр., «Словниця» Ф. Піскунова, «Знадоби до словаря южнорускского» І. Верхратського, «Опыть русско-украинскаго словаря» Левченка, словник Афанасьєва-Чужбинського, «Нѣмецко-рускии словаръ» О. Партицького, а також кілька російських словників. Шейковський указує в списку джерел і відому нам статтю І. Верхратського «Кілька слів о словарі О. Партицького». Отже, автор, хоч і жив у глухому закутку Росії, але використав для своєї роботи численні і важливі матеріали. Але коли укладений словник згорів, то автор зміг відновити його тільки частково, тому приклади-ілюстрації до слів у цих випусках V тома подаються зрідка, переважно з приказок і загадок.

Слід зазначити, що Шейковський зайняв тверду позицію в питанні про подавання в словнику вигаданих слів. Так, про «ковані слова» він пише:

«Я считал преступным выковывать свои слова и вносить их в словарь. Даже я не считал возможным вносить в словарь производные слова, если я их не слыхал в народе или не читал в газетах...»

Цей момент у словнику Шейковського (видання 1884—1886 рр.) треба відзначити як позитивний і важливий, особливо коли взяти до уваги протилежну практику його сучасників — українських лексикографів Піскунова, Партицького та ін.

Шейковський добре знав літературну і народну (особливо місцеву подільську) мову і тому російські переклади або пояснення до українських слів, а так само й наголоси на словах реєстру подає правильно.

В українській частині словника автор користується російською азбукою, відмовившись від того чудного правопису, який він ужив у І томі (1861 р.), але зберігає особливий значок (џ) для звука **дж.**

Поряд з указаними позитивними сторонами двох випусків V тома словника Шейковського знаходимо в ньому й недоліки.

По-перше, як у І томі, так і в цьому виданні Шейковський не відмовився від широких (часто етнографічного характеру) пояснень до слів реєстру. Напр., при слові **тісто** на повних трьох колонках розповідається, як тісто «различается по муке», «по способу приготовления», «по форме» і т. д., а далі описуються різні «кушанья из вареного теста». При слові **таврот** пояснення: **«Тавротъ** — дѣтская игра въ прятки; заимствовано отъ еврейських мальчиковъ». Потім дається опис цієї гри. При слові **«Тарапата**—игра въ мячъ» автор описує **велыку тарапату** і **малу тарапату,** що займає в словнику майже дві колонки.

По-друге, і в V том словника Шейковський вносить багато слів, що становлять діалектні варіанти; напр., крім основного слова **табакерка,** в словнику на відповідних місцях алфавіту знаходимо: **табатерка** (=*табакерка*), **табатырка** (=*табакерка*) і **табахерка** (=*табакерка*) та ін.

При основних словах свого реєстру автор подає всі можливі зменшені і збільшені форми слова, напр.: **табакерка, табакеронька, табакерчына, табакерчынка, табакерчысько.** При словах **табурет: табуретка, табуреточка, табуретчына, табуретычок, табуретышче.** Цей принцип послідовно проведений у всьому реєстрі словника, через що в числі похідних слів часом бувають такі, про які навряд чи можна сказати, що автор чув їх у мові або знаходив у друкованих джерелах.

Поряд з великою кількістю діалектних слів, а також слів дуже неактуальних (і навіть лише можливих і сумнівних щодо їх існування в мові) Шейковський не відмовився від внесення в словник (як це було і в І томі) географічних назв і прізвищ, хоч і визнає у передмові, що цього нема «в жодному з словників інших мов».

Ось кілька прикладів таких назв і слів, похідних від них:

Тавань — названіе мѣстности на Днѣпрѣ.
Тавровъ — село въ Воронежской губерніи въ 15 верстахъ оть Воронежа при р. Тавровкѣ, до 1779 г. оно было городомъ и крѣпостью.
Тавровскій — родомъ изъ Таврова, принадлежащій къ этому селу.
Талапковичъ — фамилія. Изъ этой фамилии извѣстенъ собирателъ народныхъ пѣсенъ въ Угорской Руси.
Талапковычивъ, чова, чове — принадлежащій ему.
Таманюкъ — фамилія на Подоліи.
Таманюкивъ, кова, кове — принадлежащій Таманюку.

Таманюкивна — дочь Таманюка; **-нынъ, а, е** — принадлежащій ей.
Таманюченкивъ, ова, ове — принадлежащій Таманюченку.
Таманюченко — сынъ Таманюка.
Таманюченя, яты — маленькій Таманюкъ.
Таманюченятко — ум. отъ предыдущего.

Беручи для словника всі можливі слова, похідні від основних слів реєстру, автор став перед небезпекою внести в словник зовсім неактуальні слова, а подавання прізвищ і довільно взятих географічних назв (часто вузькомісцевих) надмірно переобтяжувало реєстр словника і було абсолютно зайвим і неприйнятним.

Разом з тим Шейковський часом не подає відомих слів тогочасної української мови, як, напр., на **Т**: *таємний, тамувати, танець, ткаля, ткацтво, тлумак, тулуб, туманіти, тхір, тхнути* та ін.

Таким чином, V том «Опыта южнорусскаго словаря» (1884—1886 рр.) Шейковського хоч і був значно кращий проти І тома (1861 р.), але й він дав у цій частині алфавіту (**Т — Хлівець**) лексичний матеріал (поряд з актуальними словами) української мови, засмічений випадковими, другорядними або ж непотрібними для словника елементами. До того ж це був тільки уламок, фрагмент словника, частина його кінця з багатьма хибами.

Примітка: В кінці V тома (2-й вип.) було оголошення про вихід 3-го випуску словника. А окремим «метеликом» автор сповіщав про вихід у світ 3-го випуску V тома і про передплату на цілий V том такого змісту (подаємо в оригіналі):

Вышелъ въ свѣтъ
III выпускъ
Южнорусскаго словаря
К. В. Шейковскаго.

Цѣна 60 коп. Продолжается пріемъ подписки на цѣлый томъ словаря. Въ немъ будетъ до 40 печатныхъ листовъ въ два столбца (20000 словъ; при нѣкоторыхъ изъ нихъ рисунки и чертежи). Подписная цѣна 4 руб. Для сельскихъ учителей и для духовенства въ районѣ, гдѣ живутъ малороссы, 3 руб. съ уплатою въ три срока. Та же цѣна для австрійскихъ русскихъ.

За каждое новое слово назначается гонораръ отъ 2 до 15 коп. Слова принимаются только на тѣ буквы, на которыя уже отпечатанъ словарь.

Съ 1-го октября подписная цѣна на одинъ томъ будетъ 5 руб. Дальнѣйшіе выпуски будутъ печататься только по числу подписчиковъ. Словарь представляетъ попытку народной энциклопедіи.

Пробный листъ высылается за 15 коп.

Съ требованіями обращаться въ г. Мензелинскъ (Уфим. губ.) на имя Каллиника Васильевича Шейковскаго.

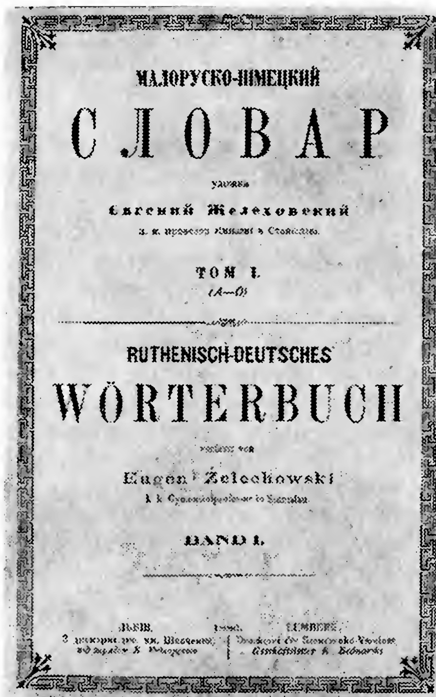
К. Шейковскій.

Але 3-й випуск V тома в світ не вийшов.

«Малоруско-німецкий словар» Є. Желеховського і С. Недільського

Третьою лексикографічною працею загальної мови у західних українців, що в тяжких умовах цісарсько-німецького і шляхетсько-польського гноблення мусили боротися за свій культурний розвиток, був двомовний українсько-німецький словник.

I том його **(А—О)** під заголовком «Малоруско-німецкий словар. Уложив Євгений Желеховский, професор гімназиї в Станіславі» вийшов у Львові в 1885 році; II том **(П—Я)** під тим же заголовком, але з припискою «уложили Євгений Желеховский і Софрон Недільский, професори гімназиї в Станіславі», вийшов там же в 1886 р.


МАЛОРУСКО-НІМЕЦКИЙ
СЛОВАР
Евгений Желеховский
ТОМ І.
RUTHENISCH-DEUTSCHES
WÖRTERBUCH
Eugen Żelechowski
BAND I.
LEMBERG.

У короткій передмові, написаній Недільським при І томі, говориться, що Желеховський працював над словником сам, «ще в час студій університетських», на протязі десяти років, але через хворість (помер у 1885 р.) він приготував до друку тільки І том; II же том остаточно укладав, доповнював і готував до друку його товариш по роботі в Станіславській гімназії С. Недільський.

Недільський доповнював II том словника, користуючись словниками Закревського і Піскунова, збірками Верхратського («Знадоби до словаря южноруского» і «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної»), Магури (з «Галичанина», № 1, 3, 4), найновішим словником Шейковського (для слів на **Т**), а також рукописним матеріалом, який надсилали «земляки з різних місць».

На стор. III—IV передмови подано імена авторів і творів, слова з яких увійшли до словаря. Тут указано 111 джерел, писаних українською мовою, і 16 назв творів, писаних по-польськи або по-німецьки (зокрема кілька граматик української мови і «Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen» Міклошича, 1875 р.), а також деякі збірки української народної творчості в записах латинськими буквами.

Серед зазначених 111 джерел, писаних українською мовою, автор наводить 45 назв творів письменників та збірок народної творчості, виданих у Східній Україні від початку XIX ст. до 80-х років: Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, М. Гоголя (переклади), Шевченка, Глібова, Руданського, Кропивницького, Мирного і Білика («Хіба ревуть воли...»), Щоголєва та ін. Із збірок народної творчості використано: «Україн-

ські приказки, прислів'я і таке інше» Номиса, «Труды этнографической экспедиции в Югозападный край», «Исторические песни малорусского народа» у виданні Драгоманова та ін. Нарешті, в числі джерел бачимо й деякі науково-популярні твори, видані в Східній Україні: «Розмова про земні сили» (перекл. з російської М. Комарова, тобто М. Уманця), «Про ліки своє-народні», «Про хвороби» та ін.

Таким чином, Желеховський і Недільський прагнули подати лексику всієї України — і Західної і Східної — і не були прихильниками того «відмежування» від культурної і мовної єдності з Східною Україною, яке обстоювали західноукраїнські (галицькі) народовці.

Недільський нічого не говорить про систему словника, принципи його укладання, повноту використання джерел і т. п. «Покійник, — говорить Недільський про Желеховського, — задумував давати обширне переднє слово і об'яснити уклад і засади словаря і ін., — се все мусить тепер конечно відпасти». Так само Недільський у більшості випадків не міг указати точно, які саме твори того чи іншого письменника (і в якій мірі) використані для українсько-німецького словника.

В реєстрі словника досить багато лексичного матеріалу української мови — більше 64 000 слів.

Реєстрові українські слова подаються звичайно в початковій граматичній формі, але іноді є відхилення, напр.: **Бійся, бійтеся,** imperat. від **боятися; Був,** praeterit. sgl. von **бути** та ін.

З граматичних форм іменників словник послідовно наводить родовий відмінок однини іменників жіночого роду на *-ість*; від інших іменників форма родового відмінка однини подається рідко.

На українських реєстрових словах скрізь поставлений наголос (часом він різниться від наголосу східноукраїнського, напр.: **вигра́ш, вида́вниця** та ін.).

Прикладів-ілюстрацій до українських слів словник не подає. Досить часто є посилання на автора, але не завжди зазначається сторінка твору. При словах із живої мови нема ніяких вказівок на місце запису.

При деяких реєстрових словах дано фразеологічні звороти (наприклад, при слові **пенд: Пенд мати до чого,** der Trieb fühlen).

До українських слів даються однослівні німецькі відповідники або короткі пояснення. При цьому іноді (і не дуже рідко) українські слова залишаються із знаками запитання при німецькому перекладі або й без перекладу, очевидно, через неясність того чи іншого слова для самих авторів словника.

Серед використаних для українського реєстру матеріалів, здебільшого творів західноукраїнських авторів, чимало матеріалів етнографічного характеру — отже, досить багато джерел з несталою і іноді випадковою або локальною лексикою. В спи-

ску джерел указано також значне число окремих осіб (близько 100), що присилали для словника записи живої народної мови з різних місць західноукраїнських земель. Все це дає підставу поділити лексику словника на два основні шари: загальноукраїнський, зафіксований у літературному вжитку, і другий — шар лексики діалектної, якої дуже багато давали не тільки записи місцевого матеріалу, а й попередні словники, якими користувались Желеховський і Недільський.

Лексику дано в широкому обсязі: загальну, в тому числі й лексику іншомовну інтернаціональну (напр., **адреса** і **адрес, автор, авторитет, акуратність; фабрика, фабрикант, фабричний, фамілія, фамільярний** і т. ін.), власні імена (**Адам** і т. ін.), географічні назви (**Австралія, Арабія** і ін.), а також лексику термінологічну (**азот, водень, кисень, фізика, фізіологія, фільтрація** і т. ін.).

Поряд з географічними широко відомими назвами словник досить часто наводить і назви вузькомісцеві, напр.: «**Біганя,** N. e. Berges» (тобто назва гори. — *П. Г.*); «**Бовдрик,** N. e. Berges» та ін.

При географічних назвах словник часом подає (ідучи, очевидно, за Шейковським) і прізвища людей за місцем проживання, напр., від **Батурин: «Батуринка,** Weib aus St. Baturyn»; від **Баришпіль: «Баришполець,** Einw.— (тобто: Einwohner — житель. — *П. Г.*) der St. Баришпіль» та ін.

Нерідкі в словнику і вузькі діалектизми, напр.: **біленик** (з перекладом: «gebleicht спідниця»); **білень** («Monat — Juni»), **антерев** (з перекладом: «Art Kleidungstuch der suczawer Zigeuner») та ін.

У словнику є багато діалектно відмінних форм тих самих слів, напр.: **амбар** і **анбар; англієць, англянин** і **англянець; бігти, бігчи** і **бічи; без** і **біз** (прийменники) і т. ін. Трапляються й слова, безпідставно внесені до реєстру з інших мов, напр., з російської (**аист, арава; барин, барчук, барщина, бояришник; палач, парень** і **парінь** та ін.), з білоруської (**бацюхно, бацька, бацькун** та ін.), з угорської (**кестен, паршена** та ін.), а також не вживані в українській літературній мові церковнослов'янізми (**алчущий, безвонний, бремя, бренний, брачний** та ін.).

Чимало є слів (часто без зазначення джерела), взятих, певно, з старих галицьких видань або з галицького «язичія», чи, може, з лексики разового вжитку окремих авторів, напр.: **діятель** і **дієць, діятельний, діятельність, дийственний, дийствительний, носительність** і ін.

Крім слів указаного вище характеру, слів, внесених до словника з наведених у списку джерел, частина слів узята з попередніх словників — Закревського, Партицького (останній у списку не названий, але на нього є посилання при слові **панвяр** (Pannenschmied), а особливо з словника Піскунова, на який найчастіше посилається Желеховський.

При словах, узятих із «Словниці» Піскунова, є часто (але не завжди), відповідна позначка «Піс.». У Піскунова, як знаємо було багато вигаданих слів, і їх Желеховський часто вносить у свій словник.

Прикладом некритичного використання Желеховським словника Піскунова, може бути таке порівняння.

«Словниця» Піскунова	«Малоруско-нїмецкий словар» Желеховського
Багатолічний, многочисленный.	**Багатолічний**, vielzahlig, zahlreich, Пic.
Бурьма, революція.	**Бурма**, Revolution, Aufruhr, Пic.
Бурьмакъ, бурьмій, революціонеръ	**Бурмак, бурмїй**, Revolutioner, Пic.
Дутельний, гибельный.	**Дутельний**, verderblich, gefärlich, Пic.
Карбоваль, анатомъ; рѣзчикъ	**Карбоваль**, der Kerbt, scheidet, seciert, Пic.
Живника, бальзамъ.	**Живника**, Пic. Balsam.

Є в Желеховського й інші слова, при яких хоч і немає позначки «Пic.», але вони теж узяті з словника Піскунова.

А в деяких випадках вигадані слова, що йдуть від словника Піскунова, Желеховський підтверджує посиланням на інших авторів, які, прийнявши ці слова за «чисту монету», навіть подали їх у своїх мовознавчих працях, як напр., Огоновський у «Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache» і Міклошич у «Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen» (Відень, 1875 р.).

Кількістю реєстрових українських слів (64 000) словник Желеховського був найбільший від усіх попередніх, але він не вичерпав усього лексичного матеріалу своїх джерел, особливо джерел літературної мови.

Так, у списку джерел автор указує твори Т. Г. Шевченка — «Кобзарь» 1876 р. (празьке видання). Перевіривши з «Гайдамаків» чотири сторінки за цим виданям, ми встановили, що в словник Желеховського не внесені такі слова, як: *вголос* («А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки»), *погойдати* («Ляхів погойдаєм»), *битий шлях* («...скрізь битий шлях»), *поборгувати* («Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам»). Слово **повалити,** яке є на стор. 86 («Повалили гайдамаки, Аж стогне діброва»), Желеховський дає тільки в значенні *звалити* (**Повалити,** niederwerfen, hinstecken). Отже, до словника Желеховського навіть із творів Шевченка внесені були не всі слова.

Разом з тим у словнику бачимо суміш лексичного матеріалу літературного і діалектного, не завжди потверджeного джерелами, з додатком матеріалу випадкового, не належного до лексичного фонду української мови або сумнівного. Таким чином. ми можемо констатувати у автора некритичне ставлення до використовуваних джерел, відсутність єдиного критерію при добо-

рі лексичного матеріалу, що призвело до значних хиб у змісгі словника.

Тогочасна критика по-різному оцінювала словник Желеховського. Докладну рецензію на І том надрукував К. Шейковський. Рецензент відзначає великий реєстр словника і таку важливу його рису, що він грунтується на джерелах. Недоліком словника, на думку Шейковського, є те, що автор його недостатньо критично ставиться до своїх джерел і до реєстру вносить штучно утворені слова з інших словників. У словнику трапляються неправильні наголоси (Дви́на, ляччи́на) або помилки в назвах джерел і в позначенні сторінок, іноді неправильне тлумачення слова або нерозуміння його (напр., внесене в реєстр як іменник слово **інкол** від прислівника **інколи**), а також «змішання мов», що поряд з українськими включені в словник слова польські, угорські, румунські та ін.[1]

В «Очерке литературной истории малорусского наречия» (1889 р.) П. Житецький, між іншим, писав: «Появився недавно малоруський словар Є. Желеховського, але це простий перелік малоруських слів, складений без ніякої критики джерел».

Коротку характеристику цього словника дає Грінченко в передмові до «Словаря української мови», відзначаючи й деякі з його недоліків. Але разом з тим Грінченко вважає, що цей словник для свого часу був цінним надбанням української лексикографії, бо він уперше звів в алфавіт і пояснив велику кількість слів і в цьому не має собі рівного; крім того, цей словник був тоді єдиним джерелом, з якого європейський читач міг познайомитися з українською мовою і літературою[2].

О. Пипін так само вважав, що в українській лексикографії 70—80-х років кращим був словник Желеховського, який з'явився в західноукраїнських землях[3].

Гострої критики Житецького на цей словник не поділяв і найвизначніший славіст другої половини XIX ст. акад. Г. Ягич («Энциклопедия славянской филологии», СПб., 1910, стор. 320), відзначаючи, що «слов'янська наука завдячує його авторам перший найповніший словник української мови».

Словник Желеховського був дійсно дуже важливою лексикографічною роботою з погляду кількості зібраної в ньому лексики, взятої з багатьох матеріалів літературної мови і мови народної. Він справді був на той час найповнішим джерелом для знайомства з лексикою української мови.

Фонетичний правопис, застосований у словнику Желеховського, був також позитивною його стороною, бо закріпляв цей правопис у західноукраїнських землях (в Галичині і Буко-

---

[1] Див. «Русский филологический вестник», 1885, т. XIII, стор. 192—202.

[2] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. XIV—XV.

[3] А. Н. Пыпин, История русской этнографии. III. Этнография малорусская, СПб., 1891, стор. 338.

вні) і тим самим сприяв зближенню правопису західноукраїнського із східноукраїнським.

«Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки

Поданий вище розгляд лексикографічної продукції 60—80-х років XIX ст. показує, що навіть у 80-х роках цього століття не було праць, які б достатньо задовольняли потреби суспільства. З цього приводу О. Пипін, наприклад, висловився так, що в Східній Україні складання словників «спинилося» на спробах Закревського, Піскунова, Левченка, Афанасьєва»[1]. Виданий у західноукраїнських землях українсько-німецький словник Желеховського, хоч своїм реєстром і був найновіший проти всіх інших тогочасних словників, але мав істотні недоліки і неповно подавав лексику літературної української мови.

Тим часом у 80—90-х роках як у Східній, так і в Західній Україні значно більше стало виходити книжок (оригінальних і перекладних) українською мовою, ширшає коло читачів української книжки, зростає потреба в перекладах на українську мову з інших мов, особливо з російської. Таким чином, щодалі нагальнішою стає суспільно-культурна потреба у великому українському або українсько-російському, а також і в російсько-українському словниках, заходи до складання яких уживалися ще на початку 60-х років XIX ст.

Звичайно, найпершим завданням було складання великого українського словника, який би найширше подав лексику української мови і став би основою для укладання російсько-українського словника.

Збирання лексичних матеріалів для великого українського (або українсько-російського) словника почалося в Східній Україні ще з середини 50-х років, і ці матеріали щодалі збільшувались (чимало давали їх і всі попередні словники), але через політичні умови видання такого словника не могло здійснитися. Тому виникла думка раніше скласти російсько-український словник, використавши для цього матеріал, зібраний (головно заходами українських громад по різних містах) для словника українського. Наслідком такого перепланування лексикографічних завдань був другий на Україні російсько-український словник М. Уманця і А. Спілки. Ця робота має такий заголовок: «Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка», т. I, **А—К** (Львів, 1893); т. II, **К—П** (1894); т. III, **П—С** (1896); т. IV, **С—Я** (1898).

Цей самий словник, під назвою «Словарь російсько-галицький, составлен А. Гуртом», був виданий без змін у Відні протягом 1896—1898 рр.

Передмова (написана по-українськи) з'ясовує історію створення, завдання і принципи побудови словника. Автори говорять, що як у Галичині, так і на Україні потреба в російсько-україн-

[1] А. Н. Пыпин, цит. праця, стор. 338.

ському словнику відчувається вже давно, а особливо останнім часом, «коли російська література придбала собі таку славу й сталася чималим чинником у просвіті слов'янських народів..., коли користування нею для всіх слов'янських народів, хоч би навіть і таких близьких, як ми русини, викликає ще більшу потребу в словарі» [1].

СЛОВАРЬ
РОСИЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ.

А—К.

зібрали і впорядкували

М. Уманець і А. Спілка.

Додаток до „Зорі" 1893 року.

ЛЬВІВ, 1893.
З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського

Словник Уманця і Спілки — наслідок 20-річної роботи великої групи працівників. Ще на початку 70-х років укладали його кілька чоловік — члени київської української громади (М. Старицький, О. Пчілка, М. Комаров). Пізніше ця робота продовжувалася в Умані, куди переїхав М. Комаров, який згуртовує для укладання словника невелику групу місцевої інтелігенції. На початку 80-х років Комаров переїхав в Одесу і тут залучив до роботи над словником членів одеської української громади (16 чол.). Завдяки добрій організації справи в Одесі на початку 90-х років словник був закінчений і з 1893 року почав друкуватися у Львові. Авторами словника поставлені були М. Уманець і А. Спілка. М. Уманець — це М. Комаров [3] (або М. Комар), відомий своїм бібліографічним покажчиком нової української літератури, популяризатор і перекладач на українську мову різних науково-популярних праць з російської мови. А співавтор М. Уманця А. Спілка, це, як каже один дослідник, — одеська група «словарників», співробітників Уманця [3].

---

[1] М. Уманець і А. Спілка, Словарь российсько-український, стор. III.

[2] Див.: Брокгауз и Ефрон, Энциклопедический словарь, 1895, т. XVa — Комаров Михаил Федорович.

[3] Див.: О. Рябінін-Скляревський, З життя одеської громади 1880-х років, «За сто літ», книга четверта, 1929, стор. 161—180; там же (стор. 170—172) — повний список одеської групи словарників, що працювала над словником.

Примітка: Історія цього словника, як її подає передмова, дуже повчальна. Сам Уманець почав збирати матеріал до російсько-українського словника після виходу в світ словничка Левченка (1874 р.). Маючи нового лексичного матеріалу «далеко більше від цілого словаря Левченка», Уманець міг би видати його, щоб «хоч почасти задовольнити тій потребі, яка почувалася в російсько-українському словарі». Але у 80-х роках Уманець «став близько до громади земляків», яка укладала українсько-російський словник на матеріалі, що був зібраний «за цілих двадцять років з різних кутків Української, Галицької і навіть з Угорської Русі»[1].

Безперечно, це був той матеріал, який збирали різні особи і опрацьовували в різних містах — у Москві, Києві, Петербурзі, Харкові — з кінця 50-х — початку 60-х років і який, як говорить Грінченко, в середині 60-х років «був переданий у Київ гуртκові місцевих літераторів, що мали намір скласти український словник»[2].

Уманець з товаришами, працюючи над українсько-російським словником, вирішив використати наявні українсько-російські картки, щоб одночасно укласти словник зворотний — російсько-український. При цьому картки з українським реєстровим словом (і з текстом до українського слова) і російським відповідником переписувалися навпаки — як російські реєстрові з українським відповідником.

Таким чином, матеріали, зібрані самим Уманцем, — слова російського реєстру з словника Левченка і перевернуті картки для майбутнього українсько-російського великого словника (тобто до майбутнього словника Грінченка) — стали основою для укладання російсько-українського словника. Але разом з тим великий матеріал, що його мав Уманець, неминуче призводив до хиб у змісті його української частини: по-перше, перевернуті російсько-українські картки давали до російських слів багато українських архаїзмів, бо записи українських слів були вже давні — з 50-х років; по-друге, цей матеріал ряснів і діалектизмами, бо записувано слова живої мови в різних частинах України і Східної, і Західної.

Сподіваючись, що раніше від російсько-українського словника може вийти українсько-російський, на російсько-українських картках до українських слів не записувалися ні приклади, ні посилання на джерела. Через те, коли в дальшому автори словника вирішили до українських слів-відповідників давати ілюстрації, в багатьох випадках зробити цього не можна було.

З'ясовані вище обставини, за яких укладався словник Уманця, значною мірою вплинули на зміст його української частини: тут ми знаходимо чимало лексики вузькодіалектної і архаїчної, приклади-ілюстрації до українських слів даються не часто, а коли й даються, то здебільшого із старих джерел, переважно з етнографічних матеріалів.

Важливим для словника було питання російського реєстру. Цей останній був складений на основі «Словаря церковнославянского и русского языка» Академії наук вид. 1867 р., тобто другого видання його, що без змін повторює видання 1847 р. Для оновлення реєстру автори звернулися до «Словаря русского языка» Академії наук (за ред. Я. Грота), що почав виходити з 1891 р. Але після смерті редактора робота над цим словником спинилася на літері **И.** Отже, для Уманця і Спілки були великі труднощі у складанні російського реєстру. На ці труднощі вказують автори словника, зазначаючи, що після 1847 р. російська мова значно розвинулась і в ній багато слів, які були в акаде-

[1] М. Уманець і А Спілка, цит. праця, стор. IV.
[2] Б. Грінченко, Словарь української мови, т I, стор. XVII.

мічному словнику видання 1847 р., тепер уже не вживається або вживається в іншому значенні, а разом з тим у російській літературній мові з'явилося немало нових слів, які не зафіксовані і не пояснені в жодному словнику. Отже, відшукування таких слів і подавання до них українських перекладів або пояснень гальмувало роботу укладачів цього словника [1].

Вказана вище трудність у складанні російського реєстру словника Уманця може бути виправданням наявності в ньому архаїзмів або відсутності деяких нових лексичних елементів, які в 90-х роках уже були в російській літературній мові.

Іноді звертались автори словника і до «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля (видання 1880—1882 рр.), не тільки «при перекладах або поясненнях російських слів і виразів», як сказано в передмові, але і для укладання реєстру, беручи російські слова, які у Даля відзначені як діалектизми. Напр., Уманець вносить у реєстр слово **бадаржан,** яке є у Даля, але якого нема в академічному словнику 1867 р., а також **бакулить** (позначене у Даля «влад., кстр., ниж., твер.») і такого ж характеру **бакульник, баклушный** та ін.

Важливою для змісту російського реєстру і разом з тим для української частини словника Уманця була висловлена в передмові настанова, що в словник не включаються ті слова, властиві обом мовам, які в них мають однакове значення і написання [2].

Але така настанова хибна, бо при її здійсненні може створитися враження, що взагалі всі пропущені в реєстрі слова російської мови в такій самій формі і з таким самим значенням є в українській мові. Отже, коли, напр., з реєстру академічного словника 1867 р. в словник Уманця не внесені *бликование, бликовать, бликовый, блинник, блинница, блинничать, блинный,* то можна подумати, ніби такі ж слова є і в складі лексики української мови.

У передмові також сказано, що включаються до реєстру тільки такі іншомовні слова, однаково вживані в обох мовах, до яких в українській народній і літературній мові є «відповідні українські слова» [3]. І в цьому питанні у тих, хто користується словником, може постати думка, що всі пропущені в реєстрі іншомовні слова, наявні в російській мові, є і в мові українській.

Не можна обминути висловленої авторами в передмові до словника думки про архаїзми і новоутворені слова — неологізми. Автори заявляють, що архаїзмів вони в число відповідників не включали, а новоутворені слова вносили в словник «тільки в тім разі, коли сі слова вживаються в нашому пись-

---

[1] М. Уманець і А. Спілка, цит. праця, т. IV, стор. 239—240.
[2] Там же, стор. VI.
[3] Там же, стор. VIII.

менстві *не одним письменником*» (курсив наш. — *П. Г.*)[1]. Ця думка про штучні новотвори-неологізми видається важливою як усвідомлення неправильності подавання у словнику слів індивідуального вжитку або довільно утворених для словника.

Словник Уманця і Спілки містить 36 000—37 000 заголовних слів у російській частині. При деяких словах даються різні вислови фразеологічного характеру (напр., при слові **склон: на склоне дней жизни**), а часом і похідні граматичні форми основного слова (напр., при словах **склонять, склоняться** — форми: **склоненный, склонившийся**...).

Російський реєстр укладений не за гніздовою системою (як у Даля), а за алфавітним порядком: йому автори дали перевагу «як більше зручному до одшукування слів, а тим паче, що сього порядку тримається й Російська академія наук у своїх виданнях...» [2].

Переходячи до розгляду української частини словника Уманця, треба сказати про джерела, якими користувався автор. Так, на початку I тома вказується 71 джерело (переважно белетристичні твори, зокрема Ів. Франка), в тому числі й попередні лексикографічні роботи (словники Афанасьєва-Чужбинського, Желеховського, Закревського, Левченка, Павловського, Піскунова, Шейковського), а також збірка лексичних матеріалів І. Манжури. В додатковому списку джерел наводиться ще 37 назв, переважно белетристичних, в тому числі й твори за 90-і роки (останній 1893 р.), а також записи живої народної мови, зроблені і подані окремими особами: А. Кримським і Н. Левицьким — з Київщини, С. Носом — з Чернігівщини, І. Спілкою — з Харківщини.

Ще в одному списку джерел (у кінці II тома) є 20 назв, в тому числі «Історія Русі від найдавніших часів» (Львів, 1890), «Бондарівна» Карпенка-Карого, «Кайдашева сім'я» Нечуя-Левицького, деякі перекладні твори, напр., Старицького з Крилова і Шекспіра.

У третьому додатку джерел (у кінці III тома) подається 10 назв, в тому числі найновіші видання 1895, 1896 і навіть 1897 р. Серед них є, зокрема, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів)» за 1887 і 1895 рр. і часопис «Зоря» за 1895 р.

Додатковий список джерел при останньому, IV томі подає 10 назв і серед них деякі найновіші видання за 1897 і 1898 р. (IV том словника вийшов у 1898 р.), в тому числі «Літературно-науковий вістник» за 1897 р. і «Богдан Хмельницький» Старицького (вид. 1897 р.), «Оповідання» М. Коцюбинського (Чернігів, 1897 р.).

---

[1] М. Уманець і А. Спілка, цит. праця, стор. VIII.
[2] Там же, стор. VI.

При цьому треба мати на увазі, що хоч список використаних джерел при словнику великий, лексичний матеріал виписаний з них не повністю. В цьому признаються й самі автори: «...а з того, що єсть в цьому спискові (джерел. — *П. Г.*), далеко не все вибрано»[1].

Слід ще зазначити, що українські слова, подані як відповідники до російських, автори перевіряли по попередніх словниках і при словах-відповідниках відмічали (в дужках) наявність їх у того чи іншого лексикографа, напр.:

Каменщикъ = муляр (Прав. Сл. Л.) [тобто: правобережне, словник Левченка], мурівщик (Сл. Пав. З.) [тобто: словники Павловського і Закревського].

Реєстрові російські слова Уманець або передає відповідними українськими, або пояснює їх описово. При цьому Уманець у розкритті російського реєстрового слова, його різних значень (як сказано в передмові і як це потверджується в самій роботі) користується академічним словником 1867 р. і «Толковым словарем» Даля.

Переклади до російських багатозначних слів подаються під окремими цифрами з посиланням на джерела і з прикладами; кожне нове значення дається з абзаца, напр.:

Вѣсъ = 1. Вага (С. Аф. З.) [даються приклади].
2. Повага [дається приклад].

Казёнка = 1. Припічок [дається приклад].
2. Комірка, комірчина (С. З.), хижа, хижка (С. З.), спіжарня (Прав.).
3. Каюта на байдаках.
4. В гарматах і рушницях місце, де кладуть набої.

При ботанічних і зоологічних словах-назвах наводяться латинські назви, напр.:

Багульникъ = рос[лина]. 1. Ledum palustre — багно, головолом, болотник.
2. Spiraca ulmarica — горішник [наводяться й інші відповідники].

Берёза = рос. Betula alba — береза.

Бѣлка = 1. Scirius vulgaris — білка (С. Ш.), вивірка (Прав.).
2. Біління.

На окремі слова російського реєстру у словнику іноді дається чимало відповідників-синонімів. Напр., на слово **болтать** (у значенні «говорить всякий вздор») маємо: *базікати, торочити, молоти, верзти, городити, балясувати, баляси* або *баляндраси точити* або *правити, варзякати, плескати, цвенькати;* (багато і швидко) — *пащикувати, цокотіти;* (не вмовкаючи) — *лопотіти, лящати* (далі йдуть посилання на словники Афанасьєва-Чужбинського, Закревського, Шейковського і невелика кіль-

[1] М. Уманець і А. Спілка, цит. праця, стор. VII

кість прикладів уживання цих українських слів у різних джерелах).

Звичайно, цей збір синонімів багатий, але він мало розрізнений стилістично, бо, напр., *цвенькати* має свої семантичні відтінки, *варзякати* — діалектне і має своє емоційне забарвлення, відмінне від *базікати,* а багато з поданих синонімів до *базікати* значно більше відповідають іншим російським словам. Але в усякому разі в цьому ряді синонімів бачимо вже спробу добору до реєстрового російського слова стилістично відповідних українських прикладів.

Ілюстрацій у словнику взагалі небагато і подаються вони здебільшого з етнографічного матеріалу — з пісень, дум, приказок і т. ін., часом з писаних джерел, іноді з досить старих. Так, на 23 реєстрових слова лівої колонки I тома (стор. 26) ілюстрації є при українських відповідниках до шести реєстрових слів, причому з усіх десяти ілюстрацій — п'ять з народної творчості, три з художньої літератури XIX ст. (з Шевченка, Квітки і Куліша) і дві з давніх творів (з «Литовського статуту» 1591 р., і з «Богословия нравоучительного», 1760 р.). А на 20 реєстрових слів лівої колонки I тома, стор. 28, ілюстрації подані при відповідниках до восьми реєстрових слів; з них тільки дві з художньої літератури (з Г. Барвінок і Гребінки).

Таким чином, російсько-український словник М. Уманця і А. Спілки і в реєстрі російських слів, і в українських до них відповідниках, і в подаванні ілюстрацій на українські слова мав деякі хиби.

Але, об'єктивно розглядаючи справу, треба сказати, що при тих умовах, за яких він складався, при тому стані, в якому перебувала тоді українська лексикографія (а в російській загальній лексикографії теж не було повного словника після 1867 р.), російсько-український словник Уманця не міг бути кращим. Незважаючи на часткові недоліки, він стояв незмірно вище свого попередника — російсько-українського словника Левченка як розміром, багатством української лексики і її опрацюванням, так і ілюстративною частиною. Тому можна сказати, що цей словник був корисною лексикографічною працею не тільки в дожовтневий час, але й після Жовтня до появи нових російсько-українських словників.

Автор рецензії на I том словника Уманця і Спілки А. Кримський[1] оцінював його позитивно. Другий рецензент, що підписався «Б», досить докладно розглянувши словник, висловив загальну оцінку, що «словар, незважаючи на його слабі сторони, все-таки дає багатий матеріал словарний і стає дуже корисною вкладкою в нашу літературу»[2]. Грінченко, відзначивши

---

[1] Див. «Этнографическое обозрение», 1894, кн. 20.
[2] ЗНТШ, 1895, т. VII, бібліографія, стор. 55—58.

деякі хиби цього словника, говорить, що він був корисний і тепер це корисний для тих, хто вивчає українську мову [1].

Після Жовтня словник Уманця і Спілки був фототипічно перевиданий у 1925 р.[2]

«Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка

Коли в західноукраїнських землях виходив російсько-український словник Уманця і Спілки, такого ж характеру робота була видана і в Східній Україні. Це був «Русско-малороссійскій словарь» Є. К. Тимченка, т. І, **А—О** (К., 1897) і т. І, **П—Θ** (К., 1899).

Розміром реєстру російських слів (близько 40 000) цей словник трохи перевищує словник Уманця і Спілки.

Російські реєстрові слова у словнику Тимченка подаються без наголосів, а українські відповідники (надруковані російською абеткою — так званою «ерыжкою») скрізь мають наголоси.

Джерелом для української частини, як заявляє автор, були: рукописні матеріали журналу «Киевская старина» [3], слова, записані з уст народу в різних місцях України, а також друковані праці, яких у списку 31, причому з них чотири лексикографічні — словники Закревського, Желеховського, Уманця і Спілки (І і ІІ томи) і Шейковського. З художньої літератури використано твори тільки п'яти авторів: Куліша, Марка Вовчка, Шевченка, Стороженка і Галятовського («Ключ разуменія», 1659 р.). Найбільше у списку етнографічних матеріалів («Песни Галицкой и Угорской Руси» Як. Головацького, «Нова збирка народных малорусских приказок» М. Комарова та ін.).

Джерелами для російського реєстру словника, як указано в передмові, були: «Словарь церковнославянского и русского языка» Академії наук (2-е вид., 1867 р.) і «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля (вид. 1887 р.). Коли укладався словник Тимченка, ці лексикографічні праці були вже застарілими: вони містили багато архаїзмів та діалектизмів, а нової лексики російської мови не мали, і це негативно відбилося на доборі слів реєстру словника Тимченка (в ньому знаходимо,

---

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор. XV—XVI.

[2] Словником Уманця і Спілки цікавився М. Коцюбинський. В листах до М. Комарова (тобто М. Уманця) він питав, як іде робота, а в одному листі пише:

«З приємністю дізнався, що IV і останній том Вашого дуже цінного словаря уже вийшов. Я маю тільки 3 томи — і конче випишу собі четвертий, от тільки не знаю, чи ласкава до нього наша цензура. Як би було добре, коли б услід за цим словарем випустили Ви другий — українсько-російський. Це може б не така вже була велика і трудна робота, але не менш корисна й потрібна». (Мих. Коцюбинський, Твори, т. VII, К., 1930, Листування. Лист до Мих. Комарова (№ 53, стор. 101) 14. III 1900 р. з Чернігова).

[3] Журналом «Киевская старина» були розіслані в 1897 р. перші (пробні) аркуші українсько-російського словника, який був виданий пізніше, після остаточного його редагування Б. Грінченком.

напр., такі діалектні або застарілі слова, не вживані в літературній російській мові, як **бакалда, бакуня, балдріан** і под.).

Українська частина словника розроблена досить примітивно: значення слова дуже рідко ілюструються прикладами. В цьому відношенні словник Тимченка стоїть значно нижче розглянутої праці Уманця.

У словнику Тимченка є значні розходження з словником Уманця і в українських відповідниках, хоч обидва ці словники складались одночасно, в багатьох випадках на спільних матеріалах, а для I тома своєї роботи Тимченко користувався I і II томами словника Уманця. Ці розходження можна виявити при такому зіставленні:

«Словарь российсько-украïнський» М. Уманця і А. Спілки	«Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка
Баня = баня, лазня [даються три приклади на слово *лазня* і фразеологія].	**Баня,** f. лазня. Чуб V. 742. **Задать баню,** нагриты чуба.
Бѣлье = білизна (С. Ш.), хусти, хустя (С. З.), сорочки, шмаття. (Прав.) [дається по одному прикладу на *сорочки* і на *білизна*].	**Бѣлье,** n. хусты, шмаття. Руд II. 113, шмаття биле. **Стирать** —, хусты праты... **Мыть грязное** —, бруды мыты.
Груздь, грибъ Agaricus piperatus = грузд (С. Аф.).	**Груздь,** m. *грыбъ* рунатка. Agaricus vellereus.
Дёрнъ = дерен, дернина (С. Аф.).	**Дернъ,** m. муригъ, ряжъ. Лев.

Іншомовні слова реєстру передаються по-різному, а саме: а) до них в українській частині даються такі ж іншомовні відповідники (напр.: **Абсолютъ,** абсолютъ; **Автографія,** автокграфія; **Теорія,** теорія і т. д.); б) поряд з іншомовними відповідниками до них даються також українські (напр.: **Автографическій,** автокграфичный, власнопысный; **Автографъ,** автокграфъ, власноручне пысьмо); в) до них в українській частині даються тільки українські відповідники (напр.: **Гаеръ,** блазень, штукарь; **Гардеробщикъ,** шатный; **Гардина,** запона, заслона).

Серед українських відповідників є й слова, створені попередніми лексикографами, напр.: *вынець* (поряд з *алкоголь*) — до рос. **алкоголь;** *глынець* — до рос. **алюминій;** *рослынаръ* (поруч з *ботаныкъ*) — до рос. **ботаникъ** і т. ін.

Щодо іншомовних відповідників в українській частині словника, то вони часто наводяться в спольщеній формі, напр.: *авангарда* (до рос. **авангардъ**), *авансаля* (до рос. **аванзалъ**), *акцыза* (до рос. **акцизъ**), *кляса, клясовый* (до рос. **классъ, классный**) і т. ін.

Крім спольщених українських відповідників до іншомовних слів реєстру, зустрічаємо в словнику й прямі запозичення з польської мови (ці слова, як і багато з поданих вище, вживаються в такій формі в західноукраїнських землях), напр.: *имбрыкъ* до

кавы — до рос. **кофейникъ**; *пушка на каву* — до рос. **кофейница**; *марына, марынарка, фльота* — до рос. **флот** і т. ін.

У передмові до «Словаря української мови» Грінченко наводить короткий уривок з передмови до словника Тимченка, зазначаючи, що в ньому «прикладів ні російських, ні українських нема».

Ширші відгуки-рецензії на перший том словника Тимченка (що вийшов у 1897 р.) були: в «Літературно-науковому віснику» (1898, т. І, бібліографія, стор. 111—112) і в «Киевской старине». Обидві рецензії вказують, що в словнику подається чимало непевних або навіть «викуваних» українських відповідників до російських слів, напр.: *водывоза* на рос. **водовозъ**; *перекутня* на рос. **діагональ** та ін. і що взагалі українські слова нічим, крім поодиноких випадків, не засвідчуються.

Особливо цінна друга рецензія: в ній не тільки вказується на зазначені вище хиби словника, але й висуваються дві важливі вимоги до справді наукового словника: повнота подавання лексичного матеріалу і потвердження цього матеріалу прикладами з народної поезії і з творів письменників. Словник Тимченка, зазначається в цій рецензії, не задовольняє першої вимоги — повноти охоплення української лексики. А з приводу другої вимоги рецензент говорить так: «Для массы слов его [словаря] вполне имеет место вопрос, да откуда же они, эти слова взяты?» Не схвалює рецензент і того, що в словнику є іноді посилання на не потверджений прикладами матеріал інших лексикографів. «Скептик в данном случае столь же мало доверит различным авторам словарей, как и г. Тимченку» [1].

Висловлені в цих рецензіях (особливо в другій) думки дуже важливі як свідчення зрослих вимог до лексикографічної праці.

Таким чином, у російсько-українському словнику Є. Тимченка, що вийшов у кінці XIX ст. (коли українська лексикографія значно зросла у порівнянні з 60—70 роками XIX ст.), є багато хиб як у російському реєстрі, так і в частині українській. Цей словник в усіх відношеннях стояв на значно нижчому рівні, ніж словник Уманця і Спілки, і, звичайно, не відбивав лексики української літературної мови кінця XIX ст. До того ж в українській частині словника виразно виявляються його консервативні риси, а саме: подавання як відповідників до слів російського реєстру українських архаїзмів і вузьких діалектизмів замість широко вживаних у літературній і народній мові слів, внесення штучно утворених українських відповідників, а також помітна орієнтація на лексику західноукраїнських земель і подавання слів у спольщеній формі і навіть полонізмів. Такі риси словника відповідали реакційним настановам Грушевського і його однодумців покласти в основу загальноукраїнської літературної мови місцеву галицьку книжну мову (див. стор. 67).

---

[1] «Киевская старина», 1898, IX, стор. 96—97.

Лексичні матеріали або словнички при різних виданнях другої половини XIX — початку XX ст.

Перш ніж приступити до розгляду найбільшого і найповнішого з загальних словників, що вийшли до 1917 р., — «Словаря української мови» Б. Грінченка, треба коротко сказати про маленькі словнички або записи лексики при різних виданнях другої половини XIX — початку XX ст. Деякі з цих праць, маючи самостійне значення як цікаві й цінні збірки лексики загальномовної, діалектної, професійної та ін., були також матеріалом для інших, більших словників, зокрема і для словника Б. Грінченка.

Записи під заголовком «Слова и выражения Остерского уезда» були вміщені в «Черниговских губернских ведомостях» за 1851, 1853 і 1854 рр. Ця збірка, упорядкована за алфавітом, друкувалася з перервами тільки до букви **О.**

Автор збірки подає лексику і зрідка фразеологію (напр.: **Ни до лугу, ни до сугу** (пословица) — ни къ чему, ни къ работѣ, ни къ гульбѣ) з народної мови Остерського повіту, зберігаючи місцеві фонетичні особливості. Слова і вирази пояснюються по-російськи і досить часто ілюструються прикладами з пісень та оповідань. При деяких словах є посилання на слова такого ж значення в інших місцевостях (повітах) Чернігівщини.

У 50-х роках при деяких українських виданнях знаходимо більші чи менші словнички-додатки з поясненням українських слів. До них належать словники при «Чорній раді» Куліша (СПб., 1857) і при збірці М. Куцого (тобто М. Гатцука) «Ужинок рідного поля» (М., 1857).

У словничку до тексту «Чорної ради» — 142 слова з російським перекладом або поясненням. Крім слів загальновідомих (**башта, ганок, глузовати, згода** та ін.), тут подані деякі застарілі лексичні елементи (**джура, мисюрка, ясир**), а також діалектні (чернігівські) слова (**шула, горлаха, пашенна яма** тощо).

Значно більший лексичний матеріал знаходимо в словничку при збірці народної творчості — пісень, приказок і прислів'їв — М. Куцого «Ужинок рідного поля».

Словничок має заголовок «Послоуник до усвічен'а вистаченоі тута праці» і містить близько 550 слів з перекладом або поясненням їх по-російськи. Пояснюються слова почасти з тексту збірки, а найбільше ті, що є в досить великій передмові автора до цього видання.

Між словами, поданими в словничку, чимало таких, які автор вигадав і вжив у передмові до «Ужинку рідного поля» і без пояснення яких саму передмову важко розуміти.

Прикладом таких вигаданих слів можуть бути:

А̇уза [читається *явза*] — эгоизмъ, желаніе себѣ и для себя.

А̇узатись [чит. *явзатись*] — проявлять эгоизмъ.

По́хлина — вліяніе.

Скрізні [чит. *скрізній*] — вездѣсущій.

Стани [чит. *станний*] — стройный.

Усідіма [чит. *всідійма*] — исторія.

До часу видання словника Афанасьєва-Чужбинського належать ненадруковані лексичні матеріали, про які згадує Срезневський у своїй записці про цей словник. І. Срезневський зазначає, що ці матеріали — «збірку із старовинних дум і збірку з господарських слів» — він подає у Відділ Академії наук, «гадаючи, що їх треба прийняти як необхідне поповнення до головної праці п. Афанасьєва» [1].

Доля цих двох збірок лексичних матеріалів української мови невідома.

У рецензії на словник Грінченка О. Шахматов згадує про словничок Як. Головацького (з матеріалом із західноукраїнських земель), що мав бути доповненням до словника Афанасьєва-Чужбинського. Цей словник, що включав слова **А—З**, містить багато лексичного матеріалу живої народної мови [2].

При кожній книжці «Основи» подавалося «Объяснение неудобопонятных южнорусских слов». Протягом двох років існування журналу на його сторінках було вміщено понад 7 000 лексичних одиниць. Це — слова загальної мови, як напр., у списку їх при першій книзі «Основи» за 1861 р.: **Аби** — лишь бы; **Або** — или, разве; **Авжежъ** — конечно, разумѣется... **Багатырь, -ъ** — богатый, богачъ; **Багато, багацько** — много і т. ін.

В «Основі» друкувалися й інші лексичні матеріали. Так, у І книзі вміщена була невеличка стаття М. Левченка «Места жительства и местные названия русинов в настоящее время», в якій дано пояснення таких слів, як **русини, степовики, поліщуки, гуцули, сотаки, бойки, лимаки** та ін.

Невеличкий список слів дитячої мови доданий до замітки Л. Ященка «О детском языке» («Основа», 1861, кн. VIII). Всіх слів дитячої мови автор подає 45. Наводимо кілька з них:

Биря — барашекъ, овца
Биця — рогатая скотина.
Кося — лошадь.
Люлі — спать.
Папа — хлѣбъ.
Тютя — всякая птица, а преимущественно — курица.

Як відгук на сподівання Ященка, що інші особи доповнять список слів дитячої мови, була замітка А. Новицького («Основа», 1862, кн. X) «Еще о детском языке» з додатком 38 слів дитячої мови, яких не було в списку Ященка, напр.: **Базя** — овца; **Боля** — картофель; **Лозя** — ложка та ін.

Майже всі слова, подані в обох списках, є і в словнику Б. Грінченка з позначкою «детск.» і здебільшого з посиланням на Ященка або Новицького.

---

[1] И. Срезневский, Записка о словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым, «Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности», 1854, т. III, стор. 203—204.

[2] Див.: А. А. Шахматов, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская старина», 1906, кн VI, стор. 200—201.

Як. Кухаренко, автор п'єси «Чорноморський побит» та інших творів, один з близьких приятелів Т. Шевченка, склав «Чабанський словарь» і надрукував його як додаток до своєї замітки «Вівці і чабани в Чорноморії» («Основа», 1862, кн. V).

Після статті-замітки йде словничок на 75 слів, зв'язаних з вівчарством. Серед цих слів чимало таких, які відомі по всій Україні (напр. **валах, тирло** та ін.), а здебільшого це місцеві вівчарські слова (деякі, можливо, запозичені з румунської або молдавської мов). Подаємо кілька таких слів:

Агелъ — кругла кошара зъ четенъ и сайгаківъ...
Аранъ — козине кисле молоко.
Сайгакъ — кілъ високий, зъ чоловіка ввишки.
Стінка — робиться зъ комишу для затишка при обкоті...
Хурда — хворі або худі вівці.
Четенъ — плетена решіткою стінка в $1^1/_2$ арш. ширини..

З «Чабанського словаря» Кухаренка багато слів узяв до свого словника Б. Грінченко.

До «Повісток» («Народних оповідань») Марка Вовчка (т. І, Спб., 1861) був доданий українсько-російсько-польський словничок (близько 1300 слів). Українські слова в цьому словничку перекладаються на російську і польську мови, напр.:

Багатиръ — богачъ; bogacz.
Годувати — кормить, воспитывать; karmić; wychowywać.
Сумъ — грусть, тоска, печаль, уныніе, предчувствие дурного; smutek, tęsknota, ponurość, przeczucie złego.

Цей маленький додаток до оповідань Марка Вовчка цінний як перша спроба українсько-російсько-польського словника при художніх творах.

Велику бібліографічну рідкість становить «Словничок подільських провінціалізмів» (Słowniczek prowincyonalizmów podolskich), про який згадує Грінченко в передмові до «Словаря української мови» [1]. Цей словничок склав А. Кремер у Кам'янці-Подільському в 1863 р. і надрукував у працях Краківського наукового товариства і окремим виданням у Кракові в 1870 р. в друкарні Ягеллонського університету.

У словничку після передмови подається список «подільських провінціалізмів», а потім — список «русизмів» поширених на Поділлі. Автор пояснює, що до першого списку ввійшли українські слова і вирази, які є в мові польської шляхти на Поділлі. Ця шляхта, хоч і говорить польською мовою, не забула й мови української (języka ruskiego) і тому вживає українські слова і звороти, засвоєні при повсякденних зносинах із селянами, особливо слова-назви сільськогосподарських знарядь, їх частин, будівель, ділянок поля, лісу і т. ін. У цей список внесено до тисячі (952) таких слів і виразів. У другому списку — 125 слів

[1] Див.: Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. VIII, виноска 2.

русизмів, уживаних у мові подільської шляхти, засвоєних «w najnowszych czasach» з російської мови (z języka rosyjskiego).

Багатьох слів, які внесені в словничок, як зазначає автор, або зовсім немає в «Словнику польської мови» Лінде, або вони мають у нього інше значення.

До українських слів і виразів дано переклад, а часом пояснення (іноді довге) польською мовою, напр.: **Bajura** — kałuża; **Bałabuch** — bułka mała; **Baniak** — duży garnek; **Czuhaj** — świta, burka, opończa, gunia z grubego sukna і т. ін. Великі пояснення даються до слів **czumak, danie** (або **dania**), **hyczka, jar, jurek** та ін.

У списку поширених на Поділлі русизмів (у мові польської шляхти) подаються російські слова — найчастіше тільки з їх польським відповідником, напр.: **Czyn** — ranga; **Czynownik** — urzędnik; **Dokład** — referat; **Reszenie** — wyrok; **Zawód** — fabryka і т. ін.

Таким чином, «Словничок подільських провінціалізмів» цікавий з погляду впливу однієї мови на іншу (в даному разі — української і російської на польську), а також тим, що в його реєстрі є чимало слів західноукраїнських, значення яких розкривають польські переклади або пояснення.

Починаючи з 70-х років XIX ст., коли українських видань стало більше, все частіше в книжках знаходимо додатки з лексичним матеріалом.

Розглянемо тільки найзначніші з цих матеріалів.

Чималий список слів, під заголовком «Пояснення деяких слов, що вживаються рідше», маємо при перекладі М. Стариченка (тобто М. Старицького) казок Андерсена (К., 1873).

Цей українсько-російський словничок складений до всього перекладу, а найбільше — до «Короткої життєписі» Андерсена, написаної Стариченком. Українських реєстрових слів тут близько 650.

При ознайомленні з словничком викликає сумнів значне число українських слів, узятих з відомих уже нам передмови і словничка при «Ужинку рідного поля» М. Куцого або з словника Піскунова.

Цю думку потверджують такі порівняння:

У словниках Піскунова, Куцого або Закревського	У словничку Стариченка
Перепих (і **препих**) — великолепіе, роскошь, пышность [Піск.; пор. польське przepych].	**Перепих** — великолепіе, пышность, роскошь.
Поспівний — поэтическій, стихотворный [Піск.].	**Поспівний** — поэтическій, стихотворный.
Рума — дорога, путь, направлініе [Куций і Піск.].	**Рума** — путь, направленіе.
Шатрик — зонтикъ [Закр. і Піск.].	**Шатрик** — зонтикъ.

Нам не доводилося читати в пресі відзивів про переклад Стариченком казок Андерсена. Про мову цієї книжки писав М. Драгоманов у листі до одного з своїх адресатів: «Не знаю, чи Ви бачили новий перевод казок Андерсена Старицького. Він мені справив болість на 3 дні своїм самовольно і безграмотно кованим язиком. Господи! Яких слів не видумав, що не покалічив»[1]. Але Стариченко цих слів не видумував, а некритично взяв їх з деяких словників.

При виданні І. Рудченка «Чумацкие народные песни» (Киев, 1874) знаходимо невеличкий «Словарь реже употребляемых слов, с пословицами к чумацкому быту».

У словнику 243 українських слова. Дається переклад або пояснення російською мовою. Напр.: **«Багаття** — огонь, разведенный костеръ; **Бровар** — пивоварня; **Валка** — чумацкій обозъ; партія чумаковъ; **Гаятись** — мѣшкать; **Куліш** — жидко сваренная каша изъ пшена». — Деякі слова автор супроводить докладним описом відповідного предмета [напр., **віл, мажа, паланка, товар** *(рогатый скот)* та ін.]. При деяких словах наводяться приказки, напр., при слові **пригода:** «Пригоди учать згоди»; «Давні пригоди боронять від шкоди» і т. ін.

При повістях Ю. Федьковича (К., 1876) вміщено чималий (але неповний) словничок з поясненням західноукраїнських слів.

Лексичні матеріали під заголовком «Знадоби до словаря южнорускóго» (ч. І) видав у Львові І. Верхратський (1877 р.). Тут подано близько 2500 слів переважно з Галичини і значно менше — з Буковини і Угорської Русі. При кожному слові вказане місце запису. Наголос поставлений не на всіх словах, і не при всіх словах-іменниках указується рід і форма родового відмінка. До реєстрових слів дається переклад німецькою (іноді латинською) мовою, а при деяких — українською і німецькою, напр.:

Чемчиковати — ступцёвати, драпцёвати, mit kleinen Schritten schnell gehen od. laufen.
Кгерекга — колісня, коліснятко до грання, фуркало.
Бануш — колеша на сметані зварена[2].

Взагалі ця збірка Верхратського цікава і корисна як матеріал до українського тлумачного словника. Шейковський у рецензії на неї цілком правильно сказав, що це видання «заслуживает полного внимания и сочувствия»[3].

Чимале і цінне зібрання лексики загальної мови знаходимо при праці І. Манжури «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ.» («Сборник истор.-фи-

[1] «За сто літ», кн. перша, К., 1927. Лист М. Драгоманова з Женеви до В. Навроцького від 15. VII 1873 р.
[2] Колеша — кукурудза. — *П. Г.*
[3] «Русский филологический вестник», 1880, т. III, стор. 329—334.

лолог. об-ва Харьковского университета», 1896, т. II). Тут дано «Слова, записанные в Александр., Новомоск. и др. у. Екатериносл. губ.». У збірці близько 2000 слів. Наголоси даються тільки на окремих словах.

Реєстрові слова перекладаються або коротко пояснюються по-російськи, напр.:

Аврякъ, баранъ, оставленный на плодъ.
Валюшень, вальдшнепъ.
Ирха, полоска смуха, идущая на опушку кожуха, ватянки..
Подимство, дворище съ постройками.
Хурда, захудалая овца...

При небагатьох словах автор дає докладний опис предмета. Напр., при слові **дуб** *(днепровская лодка)* докладно описуються всі частини дуба. При слові **кум** на цілу сторінку розповідається про кумівство.

Багато лексичного матеріалу із збірки Манжури взяв до свого словника Б. Грінченко з посиланням на це джерело (напр., слова **авряк, валюшень, дуб, подімство** та ін.).

Значний інтерес становить робота О. Макарушки «Словар українських виразів, перейнятих з мов турксьских. Причинок до професорської діяльності д-ра Ом. Огоновського» (ЗНТШ, Львів, 1895, т. V).

Цей словник, як говориться в передмові до нього, був складений О. Огоновським на підставі праці Міклошича «Die türkische Elemente in den südost- und osteuropeischen Sprachen». Після смерті Огоновського Макарушка упорядкував рукопис і доповнив його.

У реєстрі словника наводяться тюркські (походженням) слова, а до них даються пояснення або (найчастіше) відповідники українською мовою (іноді і німецькою).

Усіх реєстрових «турксьских» слів у словнику 430.

Подаємо деякі з них.

aba (араб.) = груба вовняна матерія; габа, габяк.

agel, avel, avle, hawle = овчарня; аул = татарське село.

[Слово **агель** у значенні *кошара* є також в «Чабанському словарі» Кухаренка].

araba = віз, тачка; гарба = віз.

baklak = боклаг = начиння на течі [тобто *на рідину*].

tasma = Binde; тасьма

terazu = вага; терези (у чумаків).

učkur = Hosen; очкур.

Хоч в українській лексиці словника Макарушки і нема нічого нового, але цей словник дає цікавий матеріал для етимологічних досліджень української мови.

Діалектний лексичний матеріал Закарпаття дається у працях: «Угрорусский словарик», складений А. Семеновичем (див. «Сборник статей по славяноведению, составл. и изд. учениками В. И. Ламанского», СПб., 1883), і словничок, доданий до роботи «Угрорусские народные песни», собранные де Волланом» (СПб., 1885).

Словничок де Воллана містить близько 350 слів. Укладаючи його, де Воллан використав матеріал «Угрорусского словарика» Семеновича. Обидва словнички схожі реєстром, бо фіксують в основному загальномовну діалектну лексику Закарпаття, значна частина якої відома і в народній мові Галичини, напр.: **абысь,** чтобы ты (съ оконч. 2-го лица); **банда,** военная музика; **воля,** зобъ; **ганокъ,** крыльцо і т. ін.

До роботи Д. Булгаковського «Пинчуки. Этнографический сборник» («Записки Географич. общества по отдел. этнографии», СПб., 1890, т. XIII, вып. 2) був доданий на семи сторінках «Словарь к песням, загадкам и пословицам».

Невеличкий словничок (з поясненням українських слів українською мовою) дається при збірці Ів. Франка «В поті чола» (1890).

Праця Іл. Свенцицького «Опыт сравнительного словаря русских говоров (Галицко-буковинский говор)» (журн. «Живая старина», 1900, вип. I—II, стор. 213—229) складається з передмови і словничка бойківської говірки. Реєстрових слів у словничку 525. Подаються вони без граматичних форм і без наголосів, але з позначенням місця запису. Правопис етимологічний.

До слів бойківської говірки автор подає (не завжди) переклад або пояснення їх, а далі наводить етимологічно і семантично близькі до них слова російські з «Толкового словаря» Даля з позначками *Т. С.* або *пск., смл.* (тобто: «Толковый словарь», «псковское», «смоленское») і т. д., напр.:

Бабець, бабица (пск.), родъ рыбки, головатая рыбка.
Лѣпакъ, вареникъ; (Т. С.) льпокъ, липкій комъ, лѣпешка
Прогайновати, прогалунить (Т. С.), промотать.

Таким чином, робота Свенцицького фіксує лексику бойківської говірки і дає деякий матеріал для порівняльного дослідження словника східнослов'янських мов.

Важливий лексичний матеріал знаходимо в словничках при описах говірок І. Верхратського: «Говор замішанців» (ЗНТШ, 1894, т. III); «Про говір долівський» (там же, 1900, т. XXXV—XXXVI); «Про говор галицьких лемків» («Збірн. філол. секції Наук. т-ва ім. Шевченка», Львів, 1902, т. V; окремо — 1912 р.); «Говір батюків» (там же, Львів, 1912, т. XV) та ін. Хоч у словничках до цих праць Верхратського є деякі недоліки (іноді — нечіткість пояснень слів або відсутність наголосів), але вони цінні і важливі як матеріал живої мови.

Розглянемо для прикладу один з них — «Словарець» при праці «Говір батюків». У реєстрі близько 2500 слів. Вони пояснюються українською і німецькою мовами (**бадуня,** вибита водою яма; Wassergraben; **барани,** Brombeeren; ожини) або тільки німецькою (**веселиця,** Regenbogen; **клапті** або **пластки снігу,** Schneeflocken). До ботанічних і зоологічних назв часто даються, крім німецьких, латинські назви (**боз,** blauer Holder,

Syringa vulgaris; **глід,** Weissdorn, Krataegus; **вивірка,** Eichhorn, Scirius vulgaris).

До праць з лексики Закарпаття належить «Короткий словарець русько-мадярський і мадярсько-руський», доданий до праці А. Волошина «Руська граматика по-мадярськи», виданої в Ужгороді в 1907 р. [1]

У кількох працях цього періоду подається лексика деяких професійних жаргонів. Так, при статті К. Вікторина «Дѣдôвска (жебрацка) мова» (журн. «Зоря», 1886, № 13—14) знаходимо словничок мови жебраків, або старців. У списку — близько 250 слів. Подаємо кілька з них (у словничку вони записані групами підряд на кожну літеру):

Барватъ — волосся; **баратъ** — кожухъ; **берляти** — бути .
Двѣна — два; **денка** — вода...
Яндрусъ — брать; **яндруска** — сестра...

До великої статті Вал. Боржковського «Лирники» («Киевская старина», 1889, кн. IX) доданий словничок таємної мови лірників (кобзарів, як пояснює автор) з Поділля.

Подаємо кілька прикладів цієї «лірницької мови».

Альмо — молоко.	**Варнага** — курица.
Авлыда — корова.	**Вихро** — сѣно.
Авлыдъ — волъ.	**Волотъ** — конь.
Авлыднывъ — пастухъ.	**Ходуха** — нога.

При розвідці К. Студинського «Лірники» (журн. «Зоря», 1894, № 11, 12 і 14—19) автор подає також великий словник мови лірників і шаповалів.

У словнику близько 800 слів, причому наводяться паралельно слова галицьких лірників і лірників українських.

Лексика галицьких лірників	Лексика українських лірників
балюжник — гній.	**алюшник** — оселедець.
барват — волосся.	**барват** — волосся.
барот — кожух.	**бармус** — кожух.
бекати — говорити.	**бекати** — говорити.
бетляти — бути.	**бетляти** — бути.

О. Макарушка відзначає в рецензії цінність роботи Студинського. Говорячи про словник лірницької мови, він висловлює жаль, що автор розвідки не звернув уваги на такі слова, які з лірницького жаргону ввійшли до літературної мови або які були основою утворення деяких її слів (напр., **манатки,** певно, зв'язане з словом **манатка** — *сорочка* в мові лірників). Даремно, на думку рецензента, не спинився Студинський і на питанні про утворення слів лірницького жаргону [2].

Слід згадати ще деякі матеріали з лексики давньої україн-

[1] Про цей словничок згадує Волод. Бирчак у праці «Лѣтературнѣ стремлѣня Подкарпатськоѣ Руси», Ужгород, 1921, стор. 92.
[2] ЗНТШ, 1895, т. VII, Бібліографія, стор. 46—48.

ської мови, зафіксовані або при виданнях історичних праць XVIII ст., або в окремих збірках.

Так, у додатку до літопису Гр. Грабянки, виданого в 1854 році у Києві, є «Объяснение невразумительных слов, встречающихся в Летописи Грабянки и в приложениях к ней».

Під аналогічним заголовком «Объяснение невразумительных слов, встречающихся в Летописи Самовидца и в приложениях к ней» друкувався також невеликий список українських слів у цьому літопису, виданому в 1876 р. у Києві.

Нарешті, записи спеціальної лексики старої актової мови українських (і білоруських) земель, коли вони були під владою Польщі, знаходимо у двох збірках, виданих у другій половині XIX ст.: Новицкий И., Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-западной России («Киев. университетские известия», 1871, кн. 8, и 1872, кн. 3) і Н. Горбачевский, Словарь древнего актового языка Северозападного края и Царства польского (Вільна, 1874). Останню працю Б. Грінченко вводить в історію української лексикографії, але ми не вважаємо за можливе розглядати її як джерело української старої лексики, виходячи, по-перше, з її заголовку, а, по-друге, із заяви автора про те, що він не вносив у словник слів, які легко утворюються з польської мови і які більш-менш зрозумілі для росіян, а подавав тільки ті, «которые трудно выразуметь даже из контекста самого акта».

Розглянуті вище лексичні матеріали, що друкувалися при різних виданнях протягом другої половини XIX — початку XX ст., свідчать про дальше розширення і вдосконалення української лексикографії. Крім задоволення практичних потреб, вона ставить уже і наукові завдання: порівняльне дослідження лексики східнослов'янських мов, етимологічне дослідження української лексики, дослідження соціальних діалектів (жаргонів), дитячої мови та ін. Деякі з цих матеріалів були цінним джерелом для великого українсько-російського словника, що укладався в кінці XIX — на початку XX ст. і вийшов у 1907—1909 рр. за редакцією Б. Грінченка.

«Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка

В середині 90-х років XIX ст. наближається до здійснення прагнення лексикографів скласти повний словник української мови. Після революції 1905 р. ця ідея знайшла своє втілення у великому українсько-російському словнику за ред. Б. Грінченка.

Лексичний матеріал, зібраний «Основою» в 60-х роках, був переданий у Харків, а потім у Київ так званій старій українській громаді, або, як говорить Грінченко, «кружку местных литераторов і ученых, предполагавших составить украинский словарь» [1].

---

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. XVII.

Російською академією наук було оголошено конкурс на найкращий українсько-російський словник, який мав бути відзначений премією імені М. Костомарова [1].

Над укладанням українсько-російського словника за матеріалом, зібраним «Основою» працює в цей час редакція «Киевской старины» [2].

Про цей майбутній «Словарь української мови» в автобіографії проф. Є. Тимченка говориться: «В 1894 р. був [Є. Тимченко] запрошений від редакції «Киевской старины» на опрацювання матеріалів для українського словаря. Редакцію закінчив у 1898 р. Цей словник з вимог редакції «Киевская старина» був зредагований в російськім правописі...» [3].

Крім Є. Тимченка, в редагуванні словника брав участь також редактор «Киевской старины» В. Науменко. Перші аркуші відредагованого ним матеріалу (на **А—Б**) в 1897 р. були розіслані передплатникам «Киевской старины» як додаток до журналу.

В кінці 90-х років XIX і на початку XX ст. керівником робітничого руху стає революційна соціал-демократія на чолі з В. І. Леніним. Революційний рух широких мас 1905 р. примусив царський уряд послабити свою політику національного гноблення народів Росії. З'явилась можливість перевести словник «Киевской старины» на український фонетичний правопис, заборонений царським урядом у 1863 р. Переводу словника на фонетичний правопис, а також і взагалі виданню його сприяли передові кола Росії. Перед початком друкування словника його видавці звернулися за порадою до Академії наук (з приводу правопису). Відділ російської мови і словесності Академії створив комісію в складі академіків Ф. Є. Корша, Ф. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова (з участю значного числа представників наукової громадськості), яка визнала «единственно подходящей» для «Словаря української мови» систему правопису на фонетичних основах [4].

---

[1] Історію призначення цієї премії висвітлює таке повідомлення: «1 грудня 1900 року минає термін конкурсу на премію ім. Костомарова за найкращий українсько-російський словар. Премію сю (4000 крб.) засновано при Російській академії наук на гроші, що були зібрані небіжчиком Костомаровим ще з початку 60-х років на видання підручників для народу українською мовою. Тому, що сих підручників не можна було видати з причин цензурної заборони, Костомаров передав зібрані гроші Академії наук, призначивши їх на премію за словар української мови» (див. «Літературно-науковий вісник», 1899, т VIII, Хроніка і бібліографія, стор. 118—119).

[2] Власне, укладання словника почалося ще в кінці 70-х років XIX ст Над ним працювала група «словарників», членів київської української громади, на своїх щотижневих засіданнях (див: С. Русова, Спомини, «За сто літ», кн. II, К, 1928, стор. 154).

[3] «Записки істор-філолог. відділу АН УРСР», 1919, кн. I, стор. IC.

[4] Див.: Р. В. Лейкина-Свирская, Российская Академия наук в борьбе за равноправие украинского языка, «Мовознавство», т. VII, К., 1949, стор. 67

Велике значення для видання словника мало те, що відзив на нього згодився дати акад. Шахматов. Шахматов поставився з великою увагою до цієї праці і виявив при рецензуванні глибоку обізнаність у питаннях української мови (як живої народної, так і літературної) і не менше знання джерел для складання словника.

Словник на підставі висновку Шахматова був відзначений премією М. Костомарова і протягом 1907—1909 рр. вийшов у світ під назвою «Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала «Кіевская старина». Редактировалъ, съ добавленіемъ собственных материаловъ, Б. Д. Гринченко. Россійской академіей наукъ удостовенъ второй преміи Н. И. Костомарова».

«Словарь української мови» Б. Грінченка — це українсько-російський перекладний словник. Український реєстр його становить — 68 000 слів. В кінці IV тома є додаток — «Крестныя имена людей».

Джерелами для укладання цього словника були насамперед етнографічні збірники, які, за словами редактора, ставилися «на першому плані» — як матеріал народний, що, завдяки великій кількості опублікованих записів, може бути провірений багатьма випадками вживання [1].

Для словника було використано такі етнографічні матеріали: «Украинские народные песни» (1834) та «Сборник украинских песень» (1849) М. Максимовича, «Народные южнорусские песни» А. Метлинського (1854), «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса (1864), «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» за ред. П. Чубинського (тт. I—VII, 1872—1878), «Матеріали до українсько-руської етнології Наукового товариства ім. Шевченка» (тт. I—II, 1900), «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Як. Головацького (1878) і багато інших. Крім цих матеріалів народної творчості, для укладання словника використані також слова, записані від народу.

Другим джерелом для словника були взагалі друковані твори, написані українською мовою. Цей матеріал редактор вважав не менш цінним, ніж добутий з народної мови, з етнографічних текстів. Кращими з погляду лексичного багатства визнавались твори тих письменників, які, «більш або менш майстерно володіючи словом, разом з тим черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови» [2]. Такими були, як зазначено в передмові, старіші українські письменники: І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка, М. Макаровський, Т. Шевченко, М. Вовчок, Г. Барвінок, М. Симонов (Номис), П. Куліш [3].

---

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. XXII.
[2] Там же.
[3] Там же.

Треба зауважити, що в питанні використання літературних творів редакція «Киевской старины» поставила редакторові словника Грінченкові умову брати лексичний матеріал з друкованих українською мовою праць тільки тих письменників XIX ст., «які почали свою діяльність не пізніше 1870 р., хоч би ці праці з'явилися й пізніше зазначеного часу» [1].

Через таку вимогу «Киевской старины» друковані твори, писані українською мовою, і зокрема твори художньої літератури, були використані з досить великого списку письменників, але обмеженого вказаною вище умовою. Тому, крім зазначених у передмові багатьох письменників XIX ст., що почали писати не пізніше 1870 р., немає в списку джерел творів молодших українських письменників, які почали свою літературну діяльність після 1870 р., таких як І. Франко, М. Старицький, Л. Українка, М. Коцюбинський, А. Кримський та ін.

Не використовувались для словника найновіші наукові, а також періодичні видання (напр., «Літературно-науковий вісник» та ін.), які були в числі джерел для словника Уманця і Спілки.

Нарешті, джерелом для лексичного реєстру словника Грінченка були й попередні словники української мови. Значніші з них показані в списку джерел: словники Афанасьєва-Чужбинського, Желеховського, Закревського, Шейковського та ін.

Матеріалами з попередніх словників Б. Грінченко намагався користуватися «обережно». Це критичне ставлення до лексичного матеріалу давніших словників спричинились навіть до відкидання Грінченком деяких із цих джерел у цілому.

Використані для «Словаря української мови» джерела визначали (як це розумів і його редактор Грінченко) самий склад його. У передмові весь лексичний склад словника поділяється на два шари. Перший з них — «слова народної мови — як власні, так і запозичені, але здавна прийняті всім народом або частиною його; сюди належать слова з поетичних творів, що оберталися або обертаються серед народу, хоч би деякі з цих слів і вийшли тепер з народного вжитку» [2]. Другий — «слова, взяті з творів авторів». Здебільшого це так само народні слова, але на них не було прикладів з народних творів; далі — слова, які з старої книжної мови перейшли в нову, часто уже в сучасній літературно-фонетичній формі, а також слова, «запозичені з інших літературних мов для вираження понять наукових, деяких абстрактних і взагалі понять найновішого культурного життя, і, нарешті, слова, що виробилися в літературній мові на означення тих же понять» [3].

В російській частині словника Грінченко використав такі лексикографічні праці: «Словарь русского языка, составленный

---

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. XX.
[2] Там же, стор. XXIV.
[3] Там же, стор. XXV.

вторым отделением Академии наук», СПб., 1891; «Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Академии наук, Второе издание, СПб., 1867—1869; «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля (перше видання).

Як бачимо, в списку українських джерел на першому місці — народні етнографічні (фольклорні) матеріали. Так само і склад лексики словника оцінюється в основному з погляду народного походження — незалежно від більш чи менш діалектного, місцевого характеру слів і навіть від сучасного вжитку. Таким чином, в цілому словник має своїм завданням подати лексику не літературної української мови, а української мови у всьому її обсязі, і насамперед — живої народної мови.

Такий погляд на завдання і зміст «Словаря української мови» був підказаний і першими задумами про його складання (в 60-х роках, коли літературних творів українською мовою було ще порівняно мало), і зібраними матеріалами, і прикладом попередніх українських словників, і кращими зразками тодішньої російської лексикографії. Найавторитетніший з російських загальномовних словників — словник В. Даля — був словником «живого великорусского языка» і займав проміжне становище між словником обласним (з великою кількістю діалектного матеріалу) і словником літературної мови. Таким же словником живої української мови редакція «Киевской старины» хотіла зробити і свій словник. Акад. О. Шахматов, дорікаючи словникові Грінченка за малу кількість використаних матеріалів північних говірок української мови, говорив: «Ми не думаємо, що складачі «Словаря української мови» поставили собі завдання дати словник літературної малоруської мови, не думаємо цього вже через те велике місце, яке займають у цій праці слова, взяті з уст народних» [1].

Таким чином, словник Грінченка був складений не як словник літературної мови, а як словник взагалі всієї української мови — живої народної і (з обмеженням) літературної, тобто за тим самим принципом, за яким складався і найновіший академічний словник російської мови (починаючи з 1895 р., коли редактором його став акад. О. Шахматов).

Весь лексичний матеріал Грінченко подає, не розрізняючи лексику літературної мови і живої народної з її численними територіальними діалектами. Через це в реєстрі словника багато вузьких діалектизмів, у літературній мові не вживаних (або вживаних саме як діалектизми). Напр., крім загальнонародного і літературного **білка,** в нього внесені ще слова з тим же значенням: **білиця, вивірка, вискічка** (всі вони стверджуються посиланням на західноукраїнські джерела). Крім слова **вікно,** в

[1] А. А. Шахматов, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская старина», 1906, кн. VI, стор. 198

реєстрі даються діалектні його синоніми: **визір** (з посиланням на словник Еварницького) і **вигляд** (з посиланням на матеріали Верхратського).

Подібні діалектизми, часом дуже цінні для характеристики лексичного складу живої мови, але не вживані в літературній мові, становлять велику частину реєстру словника. Напр., у т. II на стор. 94 з 27 поданих тут слів маємо такі:

За́силка, ки, *ж.* Пища.. [посилання: «Желех.»].
Заси́лка, ки, *ж.* Ушко, отверстіе для вдьванія нитки, снурка и пр. (въ иглѣ и пр.) Желех Вх. Зн 20 [тобто: Верхратський, «Знадоби...»]
Заси́лок, лку, *м* Помощь, подкрѣпленіе, поддержка. Желех.
За́сип, пу, *м.* и **заси́па, пи,** *ж* =**Приспа.** Вх. Уг.
Заси́рнювати, ... заси́рнити, ню, ниш, *гл.* Запачкивать, запачкать сыромъ [без посилання]
Засироти́ти, чу́, ти́ш, *гл.* Осиротить [без посилання].
Засиротіти, тію, єш, *гл* Осиротѣть [приклад з Чубинського].
Засита́рити... =**Засатарити** [приклад з Манжури].
Засити́тися... Всосаться, увязнуть, завязнуть [посилання на журн. «Основа», 1861 р].

Такі слова, широко введені в словник Грінченка, не відзначені в ньому як діалектизми. Посилання на джерела при них (іноді вони подаються без посилання на джерела) не може або не для кожного може бути підставою вважати ці (і інші подібні) слова діалектними. Тому для того, хто користується словником, усі вміщені в ньому слова є ніби рівноправними, а з погляду свого вживання — належними до літературної мови. Більше того, маємо випадки, коли в словнику відсутнє слово літературного вжитку, а замість нього дається діалектний варіант. Напр., Грінченко подає: **Аде́с, су.** *м.* Одесса (з посиланням: «Ном. № 749»), а слова *Одеса* у реєстрі зовсім нема. Звідси читач може зробити висновок, що по-українськи тільки **Адес** є слово літературного вжитку, а форми *Одеса* або зовсім немає, або вона діалектна. Отже, подавання всього лексичного складу української мови без відрізнення лексики територіально-діалектної від лексики загальномовної і літературної вносило плутанину у визначення лексичного складу літературної мови, і кожний читач мав сам вирішити: або вважати всі подані в словнику слова цілком рівноправними в літературному вжитку, або на свій розсуд одні з них визнати за літературно вживані, а іншим у цьому відмовити.

Таким чином, «Словарь української мови» в багатьох випадках не міг сприяти нормалізації, усталенню тодішньої літературної мови, бо іноді діалектний матеріал неправильно орієнтував читача в питаннях лексичних літературних норм.

Використання для реєстру літературних творів тільки тих авторів, які почали писати не пізніше 1870 р., дуже звужувало і архаїзувало лексичний склад словника.

На цей важливий момент звертали увагу рецензенти. Акад. Шахматов писав, що причина такого обмеження незрозуміла

і не з'ясована в передмові до словника: «Може, редакція «Киевской старины» мала на увазі взагалі 70-і роки, бо тоді настав перелом у нормальному розвитку української письменності, коли центр її, через урядові заборони, перенісся в зарубіжний Львів [1].

На думку Шахматова, від виключення з джерел для словника пізнішої літератури він багато втратив, бо до 1870 р. українська писемна література навряд чи могла зміцніти і належно відповісти на нові запити українського суспільства [2].

Другий рецензент зазначає, що у встановленні цієї межі (до 1870 р.) у використанні для словника творів письменників, можна догадуватися, «грала роль недовіра до нашої літературної мови, ніби дуже галицької»[3].

Навряд чи можна згодитися з цим припущенням, висловленим двома рецензентами. Бо якби було побоювання «галицьких елементів» у літературній мові після 1870 р. (а вони були, звичайно, в дуже невеликій кількості і тільки в деяких письменників із Східної України, які почали свою діяльність після 1870 р.), то чому в числі джерел до словника дано порівняно багато матеріалів із Західної України: збірники І. Верхратського, Шухевича, Я. Головацького, В. Гнатюка, О. Кольберга, П. Жеготи, Ів. Франка («Галицько-руські народні приповідки») та ін.

Очевидно, 1870 рік як межа для використання літературних джерел була взята не тому, що мова письменників, які почали писати після 1870 р., була «дуже галицька». Та й не була вона, справді, «дуже галицька», скажімо, у Олени Пчілки, у М. Старицького, І. Тобілевича, М. Кропивницького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, самого редактора словника — Б. Грінченка, який друкував свої твори і в Східній і в Західній Україні. Причини тут, очевидно, зовсім інші. Нам здається, що це питання з'ясовують думки, висловлені з приводу літературної мови Драгомановим, яких у загальному методологічному плані не могла не додержуватись редакція «Киевской старины».

У листі до галичанина В. Навроцького Драгоманов писав так: «А у Вас у Галичині традиція (літературної мови. — *П. Г.*) порвана, та і у нас, на Україні, ко[лись Котляревський], Квітка, Шевченко виходили прямо з традиційної народної мови полународного театру XVIII в. і чисто народної поезії. Тепер уже не так: тепер народна поезія самим народом забувається (надруковано помилково: добувається. — *П. Г.*), а чоловіка, котрий би знав добре народну мову, рідкість спіткати між самими українськими літераторами. Наша література повстає серед польщизни і великорусчизни, — встаючи во ім'я живої мови, дуже

---

[1] А. А. Шахматов, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, стор. 208.

[2] Там же, стор. 208—209.

[3] Див.: В. Дорошенко, «Словарь української мови», тт. I—IV, «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 3, стор. 691—694.

обзивається мертвою, або «викуваною», произвольною. Тут не може помогти ніщо, як видача словаря і граматики чисто народної мови і рядом з ним наукової хрестоматії літературних южноруських пам'ятників...»[1].

Коли порівняти ці думки з поданими вище поясненнями в передмові до словника, що «на першому плані» серед джерел були етнографічні збірники, а на другому — українські твори тих письменників, які, «більш або менш майстерно володіючи словом, разом з тим черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови» (а такими, говориться в передмові, «ми вважаємо старіших письменників: Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітку, Макаровського, Шевченка, М. Вовчка, Г. Барвінок, Симонова і далі П. Куліша»), то вони дуже наближаються до висловлень Драгоманова про втрату літературною мовою другої половини XIX ст. рис її давнішої простонародності та етнографічності і про спосіб вернути їй цей давній характер — скласти словник «чисто народної мови».

В кінці XIX — на початку XX ст., коли вже закінчувалась робота над словником, літературна українська мова ще більше відійшла від «чисто народної» і «простонародної» основи. У Східній Україні вона засвоїла дещо із західноукраїнських елементів і разом з тим стала ближчою до російської літературної мови. Поповнившись значним числом спільних з російською мовою інтернаціоналізмів, вона дуже відійшла від того ідеалу, який склала собі редакція «Киевской старины». Звідси й постала реакційна настанова словника — сприяти саме такому характерові літературної мови, надати їй рис, які вона мала до 1870 р., вернути її до того стану, в якому вона була протягом першої половини XIX ст.

Таким чином, обмежившись творами тих українських письменників, які почали писати до 1870 р., словник Грінченка мало дав лексики літературної мови останньої чверті XIX ст. — саме того часу, коли на Україні, як і в усій Росії, відбувалися великі соціальні зрушення, а разом з тим постали значні зміни в українській народній і літературній мові. Через те в словнику ми не знаходимо лексики з творів М. Старицького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського, Ів. Франка та ін., у яких була вже лексика новішого часу, що відбивала життя України в умовах капіталістичного розвитку і класової боротьби останніх десятиріч XIX ст. До того ж, можна додати, ще не був зібраний (виписаний на картки) і лексичний матеріал із творів найновішої літератури.

Про слова реєстру, засвоєні з інших мов, у передмові сказано: «Ми взагалі уникали включати їх у словник, але коли траплялося знаходити, що в мові виробився вже якийсь вираз на

---

[1] Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким, «За сто літ», Київ, 1927, кн I, стор. 108 Лист Драгоманова (з Флоренції) від 23. I 1873 р.

основі запозиченого кореня..., то ми, подаючи його, приєднували до нього і всі ті слова цього кореня, які вживаються в літературній мові. Іноді подавалися також слова особливо вживані і до яких разом з тим був приклад. Звичайно, вибір слів при таких способах був досить довільний, але ми виправдували себе почасти тим, що така ж довільність у виборі так званих «іноземних» слів помічається і в словниках інших мов»[1].

Дійсно, словник часом подає іншомовні слова, напр. аблегат, абшит, абшитований, авдитор, авдиторія (і похідні), автентичний, автобіографія, автограф, автодафе, автор (і похідні), агент, адреса і адресувати, академік і академічний, акуратний (і похідні), арена, артист (і похідні) та ін. Отже, у словнику немає огульного обминання іншомовних слів.

При цьому треба мати на увазі, що взагалі в матеріалах, які мав право використати Грінченко, у письменників, що почали писати раніше 1870 р., а так само в етнографічних матеріалах він не міг знайти більшого числа іншомовних слів, давав же він їх у словник (як і майже всі слова) на підставі записів на картках.

Цікаво відзначити, що в своїх творах Грінченко досить широко вживав іншомовні слова. У його повісті «Сонячний промінь» (1890 р.) таких слів дуже багато (понад 150) (економічний, соціальний, демократизм, цивілізація і т. д.). З них, напр., на 4-й стор. 12 слів: курс, факультет, історико-філологічний, студент, університет, університетський, екзамени, гімназист, реальна школа, лекції, рекомендації. Але з цих слів у словнику є тільки лекція і студент — обидва слова з творів Нечуя-Левицького.

Не можна вважати виправданим і висловлюваний іноді закид Грінченкові, ніби він «намагався обминати слова, спільні з російською мовою». Насправді ж, крім великої кількості спільних з російською мовою слів, які не мають до себе інших українських синонімів (вода, берег, дуб, нога, сосна і т. д. і т. д.), у словнику знаходимо багато таких лексем, спільних з російськими, до яких є відмінні проти російських слів українські синоніми, напр.: год, годовий, годок та інші похідні від год; гóрод, городський, городок та інші похідні від гóрод; заставляти, лента, оставляти та ін., замість яких у сучасній літературній мові звичайно вживаються відповідні до них синоніми: рік, річний і роковий та інші похідні від рік; місто, міський, містечко; примушувати, стрічка і стьожка, залишати. Є в словнику Грінченка і слово завод (з двома прикладами: «А мій милий у неволі, у неволі — на роботі, він на сахарнім

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, стор. XXV.

заводі»; «Там недалеко рибні заводи запорозькії»). Сло́ва ж виробня у значенні «завод», яке ще з 1861 р. вносилося в деякі словники (воно було запозичене для словників із чеської мови), Грінченко у своєму словнику не подав. Ці приклади спростовують твердження, що Грінченко уникав подавати українські слова, спільні з російською мовою.

Розглянемо інші сторони словника Грінченка.

Всі українські реєстрові слова подаються в ньому з наголосами. Рідкі випадки неправильного наголошення (напр., вісі́мка, дерев'яни́й та ін.) — це, очевидно, друкарські помилки.

До ботанічних назв даються в словнику їх означення латинською мовою.

Стилістичні позначки при словах бувають дуже рідко, причому вони найпростіші, майже виключно такі: «дѣтск.» (напр., при словах биця, вава і под), «насмѣшливое слово» (напр., при рутити), «брань» (при вайло дурне).

До українських слів подаються російські відповідники або пояснення російською мовою. При перекладах редактор виявляє добре знання значень українських слів, хоч іноді при передачі слів українського реєстру трапляються неправильні переклади або недогляди (напр., випатрати не значить «испачкать», як дає словник, а выпотрошить), а також неповне розкриття їх значення (напр., видаток — не тільки умолот, як передає словник, але й расход; гибель — не тільки іменник погибель (рос.), але й прислівник много, масса і т. д.[1].

Можна ще відзначити наявні часом у словнику випадки невиправданого поєднання в одному гнізді омонімічних слів (напр., байка у значенні рос. басня і байка у знач. рос. бая (рід матерії).

Докладно розроблена в словнику (хоч не завжди — очевидно, через відсутність записаного на картках потрібного матеріалу) семантика українських реєстрових слів. Як приклад розробок багатозначних слів можна подати:

Бульба, би, *ж.* 1) Водяной, мыльный пузырь. 2) Земляная груша, Helianthus tuberosus (дається посилання на джерело). 3) = Картопля (дається посилання на два джерела).

Вага, ги, *ж.* 1) Вѣсъ (даються дві цитати з джерел)... 2) Тяжесть, бремя, грузъ... 3) Вѣсы... 4) Гиря... 5) Вѣсъ, значеніе, сила... 6) фразеологічне сполучення «Бути у вазі»; 7) Колебаніе... (до всіх значень даються приклади—ілюстрації з різних джерел).

---

[1] Докладніше про ці недогляди і помилки див. у рецензіях В. Доманицького (ЗНТШ, 1909, т. 89, стор. 218—228) і В. Дорошенка («Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 3, стор. 691—694).

Деяких рецензій на словник Грінченка, а саме: в газетах «Рада» (1909, № 174) і «Руслан» (1909, № 176) і Бочковського Н. у журн. «Prehled' slovanski», 1912, № 2, нам не довелося бачити.

У словнику досить широко (правда, не вичерпно) розроблена фразеологія. Автор дає її у гнізді слова, з яким фразеологія зв'язана. Напр., при слові в е р б а маємо такі фразеологічні звороти: «У його на вербі груші ростуть; Вербу носити почав»; при слові вітер: «На вітер підняти; Пішло з вітром, за вітром; Шукай вітра в полі; Іди по три вітри» та ін.

При подаванні і перекладі або поясненні реєстрових слів широко проведений у словнику принцип документації слова: при словах даються (але не завжди) цитати—приклади з докладним зазначенням джерела.

Про значення документації, цього, сказати б, «паспорта» слова, Грінченко пише: «Така система, задовольняючи вимоги наукового скептицизму, дає змогу перевірити, чи добрий переклад і чи добре наведено цитати; той, хто користується з словаря, вдавшися до першоджерел, може глибше й ширше збагнути значення слова і способи, як його вживати; зібраний таким робом і перевірений матеріал залишиться назавжди міцною підвалиною для наукового словаря, хоч би сама праця, в якій той матеріал згуртовано, була й мала і неповна»[1].

Принцип документації, застосований у словнику, дуже цінний, бо робить поданий матеріал незаперечно реальним і дає можливість перевірити його, а самому словникові надає характеру дійсно наукової праці. На жаль, таку докладну документацію слова не завжди подають і сучасні словники.

Цінним є у словнику той критицизм, який виявляє Грінченко в подаванні всього лексичного матеріалу. Про лексикографічні роботи Желеховського і Шейковського, напр., він говорить, що до словника «ми брали (з цих авторів. — *П. Г.*) тільки ті слова, в існуванні і правильному поясненні яких були більш або менш певні, а разом з тим не знаходили їх у картках»[2].

Так само ставиться Грінченко і до словників термінологічних. Про роботи І. Верхратського «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» (Львів, 1864—1879) та інших, а також про словник, складений К. Левицьким — «Німецко-руский словар висловів правничих і адміністраційних» (Львів, 1893), Грінченко говорить, що ці автори не відзначають, щó вони взяли з народної мови, а щó внесли з інших джерел. Але в указаних працях їх автори багато слів створили самі, а багатьом чисто народним словам надали іншого значення. «Через ці особливості термінологічні спроби обох авторів мають надто особистий характер, що не дає змоги користуватися їх роботами для словаря української мови»[3].

---

[1] Б. Грінченко, Огляд української лексикографії, Записки Наук. т-ва ім. Шевченка, 1905, т. 66, кн. 4, стор. 28; те ж говорить Грінченко і в передмові до словника, т. І, стор. XXIII—XXIV.

[2] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор XXII—XXIII.

[3] Там же, т. І, стор. X.

Щодо слів, вироблених самою літературною мовою, в словнику проведена настанова, що в реєстр його треба вносити тільки такі з них, «які більш-менш набули права громадянства в літературній мові; в усякому разі, при словах, які ми знайшли в одного автора, ми ставили про це позначку»[1].

Критичне ставлення до матеріалу з попередніх словників, а також до слів, які утворені індивідуально і вжиті у друкованих творах, але не здобули «права громадянства», убезпечило словник Грінченка від наявності в ньому тих реально неіснуючих у вжитку, в соціальній практиці слів, які ми знаходимо в різних словниках, виданих до Грінченка (Партицького, Піскунова, почасти Желеховського та ін.). Але негативне ставлення до наявних у різних словниках вигаданих слів у Грінченка іноді доходило до відкидання матеріалу таких словників у цілому, і тому він деякі з них не використовував або використовував дуже мало[2].

Хибою словника треба вважати відсутність при деяких словах прикладів-ілюстрацій (напр., при словах: глядач, оголошення, ограбувати, огрійливий і т. д.) або подавання ілюстративного матеріалу переважно з фольклорних, а не з літературних джерел. Зокрема, нема в словнику цитат із Шевченка в тих випадках, коли те чи інше слово є в його творах. Напр., на слова блукати, високий, гнути, робити, треті півні, які є в творі Шевченка «Причинна» («Реве та стогне Дніпр широкий»), ілюстративні приклади даються не з Шевченка, а з інших матеріалів (переважно з етнографічних — Номиса, Чубинського та ін.), або ж прикладів зовсім нема (напр., на словосполучення треті півні, на слово причинний та ін.). Цей досить значний недолік словника пояснюється, безперечно тим, що до цих слів не були виписані на картки відповідні українські слова з належними прикладами на їх уживання в літературних творах.

Недоліком словника є також неповне використання джерел. На це вказував акад. О. Шахматов, відзначаючи, що з наведеного списку джерел неповно використані твори таких авторів, як Котляревський, Квітка-Основ'яненко, І. Галка (Костомаров) та ін. Не ввійшли до словника, як констатує О. Шахматов, слова, напр., з творів Метлинського: поплентатися, куди, тортури (останнє слово є і в «Приказках» Гребінки). Інші джерела використані теж неуважно або подаються не безпосередньо, а через деякі попередні словники.

---

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор. XXV.

[2] За відкидання матеріалу деяких словників (через наявність у них неіснуючих слів) дорікав Грінченкові О. Шахматов. Відповідаючи Шахматову на цей закид, Грінченко посилався на те, що для перевірки матеріалу таких словників він, як редактор словника, мусив би працювати не 2 $1/2$ роки, а принаймні вдвоє більше. Див.: Б. Гринченко, Необходимое пояснение, «Киевская старина», 1906, кн. VII—VIII, стор. 74—78.

Акад. Шахматов указував і на неповноту використання етнографічних джерел. І за нашими спостереженнями, навіть з такого джерела, як «Записки о Южной Руси» (вид. 1856—1857 рр.), що так подобались Т. Г. Шевченкові, не весь лексичний матеріал взято до словника. Напр., не виписані слова: виплавати («...і де вже ми не виплавали по морю», т. II, стор. 68); виплести («Один пуд виплете конопель», т. II, стор. 80) (У Грінченка нема при цьому слові ніяких цитат і не показане навіть таке значення); слово гайний ілюстроване прикладами з Головацького, хоч його маємо і в «Записках о Южной Руси» (т. II, стор. 251).

Наведені приклади показують, як недостатньо був виписаний на картки матеріал для словника Грінченка, а через це не міг бути використаний повністю лексичний (і фразеологічний) склад української мови в цілому і, зокрема, літературної мови.

Ще одного моменту торкається О. Шахматов у своїй рецензії на словник Грінченка, докоряючи редакції словника за те, що вона не використала рукописних матеріалів з української мови і народної словесності, які належать Академії наук. Рецензент називає цілу низку рукописних збірок з лексики української мови (що зберігаються в Академії наук), в яких є чимало слів, не занотованих у Грінченка [1].

Указані хиби словника Грінченка, як наслідок неповного використання різних джерел, звичайно, негативно позначилися на повноті його реєстру і на розробці окремих слів.

Але такі недоліки словника, як неповне використання джерел і зв'язаний з цим пропуск існуючих слів або відсутність до слів прикладів-ілюстрацій, для нас зрозумілі і почасти виправдані, коли зважити на те, що словник складали окремі особи, так би мовити, приватно, потай від «властей предержащих» і навіть з побоюванням бути покараними за цю роботу.

Докладно розглянувши словник, акад. Шахматов дав йому таку загальну оцінку:

«Працю Б. Д. Грінченка можна визнати кращим малоруським словником порівняно до всіх виданих раніше. Безпосереднє знайомство з джерелами, багатство матеріалу, взятого з них, як і живих народних говірок, старанна обробка кожного слова з поясненням його значення, з посиланнями на джерела і з прикладами, — все це виділяє розгляданий словник україн-

[1] А. А. Шахматов, Отчет о присуждении премии Н. И Костомарова за лучший малорусский словарь, стор. 200. Про ці матеріали. говорить О. Шахматов, редактор словника (Грінченко) міг би знати із старанного опису їх, зробленого В. І. Срезневським у «Сведениях о рукописях, поступивших в рукоп. отделение Библиотеки Академии наук в 1900—1901 гг., «Известия Академии наук», т. XVI, № 2, февраль, 1902 г» . Перелік цих матеріалів наводиться в розділі Лексичні матеріали при виданнях 30—40-х років XIX ст. і рукописні словнички цього часу (стор 53)

ської мови з усіх попередніх спроб з лексикографії цієї мови» [1].

«Словарь української мови» Б. Грінченка був, так би мовити, завершенням усього попереднього розвитку української лексикографії. Велика кількість поданого в ньому лексичного матеріалу, зібрана за півстоліття з найрізніших джерел і з усіх частин української території, принцип документування слів і їх ілюстрування прикладами з літературної або живої народної мови, критичне ставлення до джерел, зокрема до попередніх словників, і т. д. — всі ці риси ставлять словник Грінченка на значно вищий рівень проти всіх словників української мови, що з'явилися до нього.

Хоч словник Грінченка і подав досить широко лексику української мови (народної і літературної), але він не вичерпав її словникового складу. Даючи лексику живої мови переважно на підставі давніших етнографічних джерел, а щодо джерел літературних обмежившись в основному 1870 роком і нічим не відрізняючи лексику діалектну від літературної, словник не сприяв унормуванню літературної мови з лексичного погляду, архаїзував її, подаючи її в такому стані, в якому вона була до 70-х років XIX ст. Крім того, в окремих словах та фразеологічних зворотах і в ілюстративному матеріалі словника є багато елементів, що відбивають ідеологію капіталістичного суспільства і експлуататорських класів: зневажливі назви народів, такого ж характеру прислів'я і приказки, а також слова і фрази, що відбивають марновірство і людські забобони, дрібновласницькі та індивідуалістичні інтереси і прагнення людей і т. ін.

Для нашого часу цей словник має значення великого і цінного довідника — збірки матеріалів лексики живої народної української мови і мови літературної до 70-х років минулого століття.

У 1924 році словник Грінченка був перевиданий Державним видавництвом України і в 1925 р. — фототипічним способом з невеликою передмовою і з «Правилами українського правопису» Академії наук УРСР (1921 р.). Трохи пізніше, у 1927—1928 рр., київське видавництво «Горно» видало три томи (І, II, III) словника Грінченка з доповненням його новими матеріалами. Про це видання див. стор. 176—177. У 1958—1960 рр. Інститут мовознавства АН УРСР перевидав словник Грінченка фототипічним способом як цінну пам'ятку української мови XIX ст.

Крім «Словаря української мови» Грінченкові належить праця «Огляд української лексикографії» [2], в якій автор уперше простежує шлях розвитку української лексикографії з кінця XVI до початку XX ст., коротко характеризуючи найвизначніші з словникових праць. У цій роботі Грінченко висловлює думки

[1] А. А. Шахматов, Отчет..., стор. 229.

[2] ЗНТШ, 1905, т. 66, кн. IV, стор. 1—30.

з приводу деяких важливих питань лексикографічної роботи. У передмові до «Словаря української мови» він теж подає короткий огляд розвитку української лексикографії і повторює свої думки з приводу окремих словників і з приводу різних питань словникової роботи, викладені вже в «Огляді української лексикографії». При розгляді самого «Словаря української мови» Грінченка ми показали найістотніші і найважливіші з думок і принципів, якими він керувався при редагуванні словника, і тому окремо спинятися на «Огляді української лексикографії» немає потреби.

«Українсько-російський словник» В. Дубровського (1909 р.) і «Словар» Нечуя-Левицького (1914 р.)

Після «Словаря української мови» Б. Грінченка в Східній Україні до 1917 р. з лексикографічних праць загальної мови були видані «Українсько-російський словник» В. Дубровського (К., 1909; 2-е вид. 1914 р.) і словник-додаток до першої частини «Граматики українського язика» Ів. Нечуя-Левицького (К., 1914).

Словник Дубровського, як сказано в передмові, має своїм завданням «допомогти тим, хто хотів би познайомитися з українським письменством, але мало знає або й зовсім не знає української мови». Тому в словнику дається матеріал переважно з літературних творів, причому бралися слова «найбільш уживані або мало зрозумілі».

Крім літературних творів як джерела були використані словники Поповича, Уманця і Грінченка (два перших томи). Ні граматичних форм слів реєстру, ні прикладів-ілюстрацій словник не дає. Наголос на українських словах позначається.

Склад реєстру українських слів мало відповідає сказаному в передмові, що в словник внесені слова «найбільш уживані або мало зрозумілі». Насправді ж поряд із широко вживаними словами є багато слів дуже рідко в літературі вживаних або й зовсім не вживаних (напр., алюрний, балмус, п'яндиголова і под.), а разом з тим у словнику нема багатьох звичайних слів, незрозумілих для тих, хто не знає української мови (напр., балювати, заколесник, кендюх, минувшість і т. ін.).

Внесено в словник немало слів польських, взятих, можливо, з творів західноукраїнських авторів, напр.: **вагадло** (у знач. *маятник*), **змисел** (*чувство*), **ліца** (*вожжа*), **помник** (*памятник*), **фрасунок** (*печаль*) і т. ін.

Нарешті, Дубровський, ніби продовжуючи практику відомого нам Піскунова, вносить до реєстру словника довільно утворені слова, яких, за висловленням рецензента В. Доманицького[1], «немає в жодній мові». Рецензент наводить багато таких слів, напр.: **вдання** (у значенні *удача*), **виховач, -чка** (*вос-*

[1] Див.: В. Доманицький, Українсько-російський словник В. Дубровського, ЗНТШ, 1909, т. 89, стор. 223—228.

питатель, -ниця), **відповідник** (*ответчик*), **звиса** (*маятник*), **кишенник** (*карманщик*), **сокирник** (*плотник*), **шестін** (*шестигранник*), **явзач** (*эгоист*) (останнє, як відомо, вперше з'явилося в словничку при «Ужинку рідного поля» М. Куцого 1857 р.) та ін. под.

Є в словнику й інші недоліки: часом неправильні наголоси (**гризотá, пелюсткá, хоптá** та ін.), іноді невірні переклади або пояснення слів, напр.: **верхівень, -вець,** перекладене «верховой конь»; **пихва** — «наконечник»; **цурка** — «солома, свернутая в виде веревки для связывания снопов» та ін.

В цілому можна сказати, що словник Дубровського був складений, очевидно, наспіх, без належного досвіду і не міг задовольнити потребу в масовому практичному словнику.

Другий після «Словаря української мови» Грінченка російсько-український словник — словничок І. Нечуя-Левицького, доданий до його праці «Грамматика українського язика», ч. І. Етимологія» (Київ, 1914 р.) під заголовком: «Словар. Деякі народні й нові книжні слова (неологізми)» (понад 1000 слів). В ньому даються російські слова (в тому числі й іншомовного походження) з українськими до них відповідниками, іноді з прикладами або вказівкою, де слово вживається, напр.:

Аберрація, одхиляння, розсівання
Абсурд, нісенітниця, дурість
Взаимный, обопільний.
Взаимно, обопільно (Є в козац. актах).

Досить часто замість перекладу даються тлумачення слів, а до українських відповідників — різні історичні або етимологічні екскурси, зовсім непотрібні, а часом і дуже сумнівного характеру, напр.:

Аванпостъ (французьке слово), попередні загони с купок війська. Загонами звались за Богдана Хмельницького невеликі купи козацькі, котрі росходились по краї од великої армії по боках її.

Агонія, конання, передсмертні муки; умірать — конать. Ці слова мають один корінь з стародавніми словами: кончина, скончатися, цеб-то настає кінець життя.

Башмак, черевик (в Карпатах черевики — чижми). Слово башмак має один корінь з укр. бахматий, а черевик — од слова черево, як і черінь (черевінь).

Булка, паляниця... Далі (на півсторінки) говориться, що слово *булка* «єсть на Волині», що воно означає «те саме, що на Україні буханець», а на Васильківщині — те саме, що «булька на воді або бунька». Потім сказано, що *булка* в великоруській мові означає «тільки пшеничні паляниці, але безперечно це слово перейшло туди з Галичини ще в незапам'ятні часи», а слово *паляниця* (пшенична) «є в Тамбовській губернії з маленькою зміною — *поленица*». Нарешті, в цій же словниковій статті говориться, що «слово паляниця має корінь, спільний

з грецьким словом *παλεος* — стародавній» і що в давній Греції («ще в идольські часи») подібний хліб приносили в жертву підземним богам і т. п.

Вѣсъ, вѣсить, взвѣшивать, вага, важить, зважувать що-небудь, зважить. Далі більше як на сторінку говориться про походження слова *вага,* про слова, похідні від нього (*важкий, поважний, наважливий, важний* та ін.), а далі — у зв'язку з тим, що відповідно до рос. *вѣсъ, вѣсить* уживаються (в Білій Церкві) *тара* і *тарувать* — розповідається про ці слова і про похідне від *тара* слово в рос. мові *тароватый,* а в українській — *терези* і т. ін.

Таким же способом пояснюється й багато інших слів реєстру.

Неологізмів у російському реєстрі дуже мало, а українські даються як відповідники до них і становлять довільно утворені слова від українських коренів, напр., до рос. **выборщик** — *обіральник, обіральщик,* або до рос. **воплощаться** — *обтілюваться.*

З наведених прикладів бачимо, що доданий до «Грамматики» Нечуя-Левицького «Словар» становить, власно, сировинний матеріал лексики української мови, поданий часто вперемiш з етимологічними, часом дуже сумнівними, міркуваннями і зіставленнями і (без потреби) з екскурсами історичними. Нового нічого цей словничок не дає, а способом обробки матеріалу в окремих моментах нагадує такі давніші словники, як «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського (1861 р.) і почасти — «Словарь малорусскаго нарѣчія» Афанасьєва-Чужбинського (1855 р.).

Термінологічні словники і термінологічні матеріали другої половини XIX — початку XX ст.

Збирання матеріалів з української термінології і укладання термінологічних словників почалось уже в середині XIX ст. Перші друковані матеріали з термінології з'являються в західноукраїнських землях. Тут можна назвати невеличку збірку І. Гавришкевича «Початок до уложеня термінології ботанічної руської» (надрукована у виданні «Перемишлянин», 1852). Там же виходить праця, в якій до термінів з німецької мови даються українські відповідники, — «Словник юридично-політичної термінології — Juridisch-politische Terminologie (Відень, 1851)[1]. Автори цього словника — члени української секції урядової комісії (організованої в 1849 р. для складання юридичної термінології для слов'янських народів Австрії) Я. Головацький, Г. Шашкевич

---

[1] Дуже можливо, що термінологічні роботи в цей же час складалися і в Східній Україні, але вони не були надруковані і не дійшли до нас. Так, можна думати, що термінологічний словничок з хімії був при роботі, про яку сказано в «Отчете импер. публ. библиотеки» за 1907 р. (вид. 1914 р., СПб.), що в ній, під № 108, зберігається «Підручник фізики українською мовою середини XIX ст.» (Див. журн. «Україна», кн. IV, 1914, стор. 108). На жаль, невідомо, де знаходиться (і чи зберігся) цей рукопис тепер.

і Ю. Вислобоцький. В цьому словнику, як зазначається в передмові, 17000 німецьких слів-термінів з українським перекладом.

Поряд з юридичними термінами, (напр., **Eigentum**, власность; **Eigentümer**, властитель; **Einrichten (ordern)**, урядити, учредити що і т. ін.) в реєстрі є чимало загальномовних слів, які можуть бути вжиті не тільки в юридичних документах, напр.: **Abändern**, перемѣнити, ôтмѣнити; **Abfordern**, жадати що ôтъ кого; **Abwachsen**, рости, наростати і т. ін.

Заслуговує на увагу таке місце з передмови до словника, де говориться, що в українську частину словника внесені такі слова, як грунт, директор, контроля, фабрика, фонд і багато подібних іншомовних слів, бо вони закріпилися в практичному житті і тому їх «іншими, чистими руськими словами можна передати тільки на шкоду їх зрозумілості».

Пізніше термінологія вид. 1851 р. стала вже застарілою, і в 1893 р. Наукове товариство ім. Шевченка видало аналогічний (але значно більший) «Німецько-руский словар висловів правничих і адміністраційних». Ця робота, говорить Грінченко, «становить алфавітний список німецьких термінів, які п. Левицький перекладає то чисто народними словами, то штучно складеними або запозиченими з інших слов'янських мов»[1].

У Східній Україні питання української термінології постають на початку 60-х років. Так, в «Основі» з'являється «Заметка о русинской терминологии» М. Левченка[2]. Тут автор висловлює думки, що, оскільки потрібні книжки, написані мовою, зрозумілою для народу, необхідно створити й наукову термінологію з різних ділянок знання. Треба ці терміни складати, говорить автор, «в духе народного языка». І далі він дає «в виде опыта» невеликий «русинський» термінологічний словник, причому зазначає, що «руководством при его составлении служили мне словари чешский и польский, а также наш украинский язык». І Левченко дає переклад 128 наукових термінів, здебільшого інтернаціональних слів, уживаних у російській мові, мовою українською, напр.:

Алкоголь — Винець.
Аллегорія — Иносложъ.
Минералъ — Нерость, крушець.
Полюсъ — Бігунъ.
Фабрика — Виробня.
Химія — Лучба (чеш.).
Цилиндръ — Валець.

Після замітки М. Левченка про українську («русинську») термінологію з'явилася в «Основі» друга — П. Єфименка[3]. Він теж обстоює принцип «составления» української термінології,

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, т. І, стор. X.

[2] «Основа», 1861, кн. VII, стор. 183—186.

[3] П. Ефименко, По поводу заметки г. Левченка о русинской терминологии, «Основа», 1862, кн. VIII, стор. 45—52.

тобто її штучного творення для словника (а не вироблення в процесі практичного застосування).

Єфименко при своїй замітці дає переклад російських термінів на **А**, здебільшого запозичених з інших мов. Це, говорить автор, уривок «столь необходимого для нас русско-малорусского словаря, предпринятого два года тому назад студентами Киевского университета» [1].

В цьому уривку словника Єфименка такі українські слова-відповідники до російських: 1) взяті з живої мови (напр., м о р е л я, м у р е л я до рос. **абрикос**); 2) довільно утворені (напр., с а м о п и с до рос. **автограф;** с а м о п р а в д а до рос. **аксиома;** х л і б о р о б с т в о до рос. **агрикультура**); 3) взяті з інших слов'янських мов, напр.: з л о т о к і с т («с польского языка») до рос. **аврипигмент;** б а б и ч («с чешского языка») до рос. **акушер** і т. ін.

Подані вище думки, висловлені в «Основі» з приводу питань української термінології, а також — як реалізація цих думок — зразки «складання» української термінології і укладання російсько-українських термінологічних словників цікаві і важливі не стільки самі по собі, скільки тим, що вони виразно показують ті принципи, на яких стояли в цих питаннях автори заміток про українську термінологію М. Левченко і П. Єфименко. По-перше, вони іншомовні інтернаціональні терміни вважали «невідповідними духові народної мови» і тому намагались передати їх українською мовою. По-друге, вони вважали, що з'явлення термінів повинне йти способом утворення їх у словниках. Як з'ясовано вже раніше, такий шлях утворення термінології (як і всяких інших слів) був хибний.

М. Левченко і П. Єфименко своїми спробами скласти російсько-українські термінологічні словники не могли мати якогось впливу на саму українську мову. Практичний результат цих спроб виявився лише в тому, що окремі з утворених ними термінів були вжиті деякими авторами. Важливе інше: методологічні погляди на з'явлення слів у мові і зокрема на з'явлення термінів, погляди суб'єктивно-ідеалістичні, властиві буржуазному мовознавству і не властиві мовознавству матеріалістичному, прийняття принципу утворення слів для словника і вигадування їх — все це стало пізніше до певної міри за зразок для деяких лексикографів.

Після 1863 р., через посилення репресій проти українського слова, у Східній Україні на довгий час занепадає українська лексикографія і особливо робота над термінологією. І в західноукраїнських землях лексикографічна праця в галузі термінології поновлюється тільки з середини 60-х років у зв'язку з розширенням шкільної освіти і викладанням у школі українською мовою.

---

[1] П. Е ф и м е н к о, цит. стаття, стор. 45.

Чимало займався термінологічною лексикою І. Верхратський. Йому належать такі роботи: «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» (Львів, вип. I, 1864; вип. II і III, 1869; вип. IV—V, 1872; вип. VI, 1879); «Списъ важнѣйшихъ виразôвъ зъ рускои ботаничнои терміноло́гіѣ и номенклятуры зъ оглядомъ на шкôльну науку въ высшихъ клясахъ гімназіѣ» (Львів, 1892); «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, зібрані між людом» (Львів, 1908); «Виразня (термінологія. — *П. Г.*) мінералогічна» («Збірн. математ.-природ.-лікар. секції Науков. т-ва ім. Шевченка», 1909, т. XIII).

У своїх працях Верхратський використав багато матеріалів, записаних з народних уст. Напр., у «Нових знадобах...» з розділу номенклатури птахів для Junx Torquilla (нім. gemeiner Wendelhals = крутоголовець) він наводить такі назви, з зазначенням місця запису: **крутиголо́вка, крути́головка, скрутиголо́вець, закрути́голова, крутиголо́вок, крутíй, крута́ голова́, крутогла́в, крутогла́вка.** З номенклатури безхребетних для **Cystereus cellulosae** (нім. gemeine Finul = фінка, крупка) наводить назви: **ви́скок, горо́шок, крупа́, кру́пка, решети́нець, решету́ха, уш свúнська, яре́ц, ярчу́к.**

Такі матеріали з термінологічної лексики, зібрані в різних місцях української території (найбільше в Західній Україні), дуже цінні і для загальної мови, і для термінології.

Зібрані серед народу матеріали І. Верхратський «точнісінько так, як чув, і записував, не допускаючи ніяких змін» («Початки...», вип. III, 1869, стор. 3). А починаючи з вип. III своєму матеріалові (як він сам про це говорить) Верхратський дає «інший закрой», а саме: коли він у народній мові не знаходив потрібної наукової назви, то перекладав її сам з латинської мови або утворював українську назву, виходячи з таких ознак тварини, як її харчування або місце її проживання, або її «примітніша власність» (тобто властивість. — *П. Г.*). І в інших випусках (IV, V і VI) «Початків до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» Верхратський вважає за можливе подавати українську термінологію за тим же принципом довільного творення слів-термінів. Так, у V випуску «Початків...» (1872), присвяченому номенклатурі гастрозоїв, автор, маючи тільки для молюсків («м'якунів») кілька назв у народній мові, для інших класів гастрозоїв не знайшов ні одної народної назви і «для таких звірят утворив всюди назви нові».

Як бачимо, Верхратський вважав за можливе слова-терміни утворювати в процесі укладання словника (а не в процесі опису певного явища, не в процесі спілкування з читачем або слухачем) і подавати такі слова як нібито існуючі, нібито наявні в мові.

У Східній Україні деякі термінологічні матеріали друкувались при окремих роботах, рідше — окремими виданнями.

Так, А. С. Рогович у «Записках Юго-западного отдела Русского географического общества» (1873, т. I) подав «Опыт словаря народных названий растений». Там же знаходимо невеличку роботу Ф. Волкова «Список растений». В обох цих збірках близько 1000 латинських ботанічних назв з відповідниками з народної української мови. Так само в «Ботаническом словаре» Н. Анненкова (СПб., 1878) серед назв рослин різними мовами є багато українських.

С. Венгржиновський подав належну до лексики сільського господарства роботу «Рабочие волы в Брацлавщине и их номенклатура» («Киевская старина», 1898, кн. 7—8).

1902 р. вийшла робота В. Василенко «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии», надрукована в «Збірнику Харківського історико-філологічного товариства», т. XIII, 1902 р., і окремим відбитком.

Цей словник складається з трьох розділів: I розділ — терміни різних промислів та назви процесів (вироби з дерева, обробка волоса, шкіри, рогу; ткацтво, гончарство, рибальство та ін.); II розділ — сільське господарство, хліборобство; III розділ дає не термінологію, а народні приказки і вислови.

У першому і другому розділах Василенко подає багатий і різноманітний матеріал з народної технічної термінології (з поясненням термінів російською мовою) указаних промислів і занять населення Полтавщини, записаний з народних уст головно в повітах Зіньківському і Миргородському, а також Полтавському, Гадяцькому, Кременчуцькому, Золотоніському і Переяславському.

Матеріал словника Василенка, зібраний із значної частини Полтавщини (тобто з території полтавсько-київського діалекту, що ліг в основу літературної української мови), становить інтерес і з погляду загальномовного (відбиття деяких фонетичних рис та ін.), і з погляду лексичного. Зокрема, зібрана в словнику термінологічна лексика (подана, звичайно, не вичерпно) дуже багата найменуваннями, що постали в процесі виробництва у зв'язку з потребою називати різні вироби, матеріали, знаряддя виробництва (інструменти), а також у зв'язку з потребою визначати якість виробів і т. ін.

У Східній Україні в перші десятиріччя XX ст. починається ширше збирання термінологічного матеріалу. Так, при шкільно-лекційній секції київського товариства «Просвіта» (перед її закриттям у 1910 р.) і при Товаристві ім. Квітки-Основ'яненка в Харкові існували термінологічні комісії. Збиранням української термінології займались і спеціальні термінологічні комісії із студентів при деяких вищих школах: гурток натуралістів при Київському політехнікумі і агрономічний гурток при Московській сільськогосподарській академії [1].

[1] Див. «До історії організації термінологічної справи на Україні», Вісник Ін-ту україн. науков. мови», К., 1928, вип. I, стор. 10—11

З питань української термінології друкуються статті в деяких виданнях. Напр., у журн. «Дніпрові хвилі» (Катеринослав) була вміщена стаття (1911, № 11) на цю тему і об'ява про заснування термінологічної комісії гуртком натуралістів при Київському політехнічному інституті [1].

В західноукраїнських землях, крім розглянутих робіт І. Верхратського, були роботи й інших авторів. Вони публікувалися звичайно у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. В. Левицький надрукував: «Матеріали до математичної термінології» (ЗНТШ, т. VIII); «Матеріали до фізичної термінології» (там же, т. XI); «Начерк термінології хімічної» («Збірник математ.-природн.-лікар. секції Наук т-ва ім. Шевченка», т. IX, 1903 р.). І. Зацерковний у «Часописі правничій і економічній» (Львів, 1902, IV—V) подав записи деяких правничих (юридичних) термінів під заголовком «Причинки до правничої термінології». Ст. Рудницький склав дві роботи: «Начерк географічної термінології» («Збірник математ.-природн.-лікар. секції Наук. т-ва ім. Шевченка», т. XII, 1908) і «Причинки до географічної термінології» (там же, т. XV, в. 2, 1913). В обох цих работах дається досить багатий матеріал географічної термінології.

Деякі з авторів цих термінологічних робіт висувають потребу українізації хімічної термінології, посилаючись, між іншим, на приклад інших народів (чехів, поляків). Виходячи з цього, напр., В. Левицький у роботі «Начерк термінології хімічної» міжнародні хімічні терміни перекладає новоутвореними національними словами (напр. **ангідрит** — безводник) або українізує такі терміни з допомогою українських суфіксів (напр., **хлорат** — хлоран) і т. ін.

У зв'язку з таким напрямом у термінологічних роботах В. Левицького треба хоч коротко сказати про названі вище словники Ст. Рудницького. Найважливіша з його робіт — «Начерк географічної термінології». Це великий обсягом перекладний німецько-український словник, що включає: І. Математичну географію [астрономію, астрофізику, геодезію і навтику (мореплавство]; II. Фізичну географію (геологію і петрографію) і III. Біологічну географію (біогеографію і антропологію).

У передмові автор говорить, що він бере до свого словника такі українські терміни, які вживаються в працях з кожної ділянки знання, і зазначає, що, будучи «рішучим прихильником міжнародних термінів», він не міг «пуститися на принадне поле виковування нових слів».

Про «Начерк географічної термінології» Рудницького рецензент писав так: «Ся термінологія незвичайно цікава і корисна, бо тут нема нічого видуманого автором, а тільки добросовісні записи» [2].

---

[1] Див. «Курс історії української літературної мови», т. І, 1958, стор. 313.
[2] «Літературно-науковий вістник», 1909, кн V, стор. 410—411.

Крім названих вище робіт, слід згадати статтю про українську термінологію І. Горбачевського «Уваги о термінології хімічній» (у «Збірнику математ.-природ.-лікар. секції Наук. т-ва ім. Шевченка», т. X, 1905). Протилежно до В. Левицького, який пропонував українізувати хімічну термінологію, Горбачевський висловлює думку, що українська хімічна термінологія повинна найбільше наближатися до інтернаціональної. Утворення і вживання народної термінології або термінології, переробленої з якоїсь слов'янської мови, на погляд автора, непотрібне і навіть шкідливе. В наші найновіші часи міжнародна термінологія витісняє з ужитку так звані народні терміни, тим більше, що вони часто неточні і незграбні. Інтернаціональна термінологія корисна тим, що кожна освічена людина і кожний учений, засвоївши цю термінологію, легко зможе знайомитися з спеціальною літературою, писаною найпоширенішими мовами [1].

Цікава думка Горбачевського про майбутнє інтернаціональної термінології: «Вправді треба визнати, що і термінологія міжнародна не є ідеально добра, гарна, ані зовсім відповідна, але коли уживаєсь загально і не дає причин до непорозумінь, треба її триматися. Остаточно борше чи пізніше прийде колись до реформи і тої термінології» [2].

Іншомовно-українські та інші словники другої половини XIX — початку XX ст.

Після виходу в світ «Словаря української мови» Б. Грінченка (1907—1909 рр.) аж до Жовтня мало з'явилося загальномовних українських словників або лексичних матеріалів при інших виданнях.

В цей час були видані, переважно в західноукраїнських землях, деякі спеціальні іншомовно-українські і українсько-іншомовні словники або термінологічні збірки та інші спеціальні лексикографічні праці. Найзначніші з них були такі (подаємо в хронологічному порядку).

Іл. Огоновський, Словар до Гомерової Одіссеї і Іліади (Львів, 1900); О. Попович, Руско-німецький словар (без місця видання, 1904); Ю. Кобилянський, Руско-латинський словарець для руских гімназій (Чернівці, 1907); Ю. Кобилянський, Словарець до Гая Юлія Цезаря війни з галіційцями (Чернівці, 1907); І. Голубович, Словарець німецько-руский для IV кл. шкіл народних (Снятин, 1909); Ю. Кобилянський, Латинсько-український словар для середніх шкіл (Відень, 1912); E. Popowicz, Ruthenisch-deutsches Wörterbuch (Берлін, 1911); В. Кміцикевич і В. Сілка, Німецько-український словар (Чернівці, 1912); А. Алиськевич, Словарець до вправ німецьких для IV кл. середніх шкіл (Львів, 1913); Йос. Танчаковський, Русько-поль-

---

[1] І. Горбачевський, Уваги о термінології хімічній, «Зб. математ.-природ.-лікар. секції Наукового т-ва ім. Шевченка», т. X, 1905, стор. 3.

[2] Там же.

ська термінологія зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки, зладжена на підставі шкільних підручників (Львів, 1910).

Розглянемо коротко найважливіші з цих словників.

Перший словник класичних мов з українськими відповідниками — це названий вище «Словар до Гомерової Одіссеї і Іліади» Іл. Огоновського. Він містить приблизно 13 000 грецьких слів (у тому числі чимало власних імен) з перекладом або поясненням їх українською мовою, причому при українських відповідниках автор часом посилається на джерела: «Б» (тобто Байда П.), «У» (тобто Уманець і Спілка) та ін.

Для української частини словника автор використав словники Уманця і Спілки, Желеховського і Недільського та Партицького, а також переклади: «Гомерова Одіссея» (1889) Байди Петра (тобто П. Ніщинського); «Іліада» (збірка третя, п'ята, шоста, сьома, восьма і дев'ята, «Правда», 1875—1877) Ст. Руданського; частина «Іліади» Кс. Климковича і «Іліада» (пісня І) В. Самійленка («Альманах», Харків, 1907)[1].

Подаємо кілька прикладів із словника:

'ανήρ, gen. 'ανδρός і 'ανέρος... муж, чоловік..
'ανθέω ('ανθος), inf. 'ανθῆσαι, цвиту, виростаю, пробиваю ся (Б)..
'Ανθηδών, όνος, f... місто в Бойтиї

При багатьох грецьких словах досить рясно подаються українські синоніми, напр.: «γνήσιος..., правдивиї щодо роду, законний, праведний, рідний, справедливий, справжній, істний, справдешний, правий».

Мова української частини словника в цілому доступна і зрозуміла, але в ній часом зустрічаються невідомі в Східній Україні (і в літературній мові) слова, напр.:

«Γίγαντες... гіганти, великанський дикий **нарід** на заході, недалеко Тринакриї, що єго Зевс погубив задля *бути*» (бута в західноукраїнських говірках — гордість, пиха); κοντός... жердка, дручок, кіл, **тика** (*тика* в західноукраїнських говірках — тичина).

«Словар до Гомерової Одіссеї і Іліади» Іл. Огоновського, тепер уже застарілий, для свого часу він був корисний у шкільному навчанні в західноукраїнських землях.
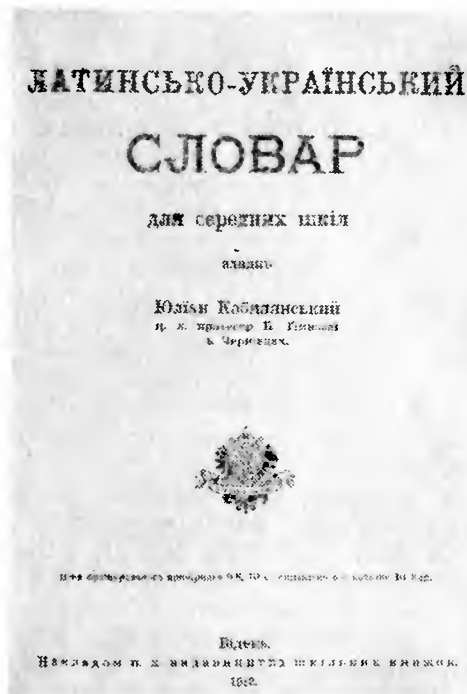
Крім кількох невеликих латинсько-українських і українсько-латинських словників до творів окремих латинських авторів (Цезаря, Непоса-Руфа та ін.), у західноукраїнських землях вийшов великий «Латинсько-український словар для середніх шкіл», укладений Ю. Кобилянським, професором гімназії в Чернівцях (Чернівці, 1912, VI + 660 стор.).

Цей словник укладався спочатку як латинсько-німецько-український, потім був перероблений на латинсько-український

---

[1] Див. Іл. Огоновский, Словар до Гомерової Одісеї і Іліади, Львів 1910, передмова

(німецька частина в ньому відпала, певно, через те, що укладався німецько-український словник Кміцикевича). Але після 1907 р., у зв'язку з виходом деяких нових латинсько-німецьких словників, а також словника української мови Грінченка, словник Кобилянського знову перероблявся і доповнювався.


ЛАТИНСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ

СЛОВАР

для середних шкіл

Юліян Кобилянський

Латинсько-український словник Кобилянського має приблизно 17.000 реєстрових латинських слів і дуже багату латинську фразеологію. Латинські слова з певним значенням в окремих авторів потверджуються посиланням на джерело скороченим позначенням автора: T. = Tacitus, Ci = Cicero і т. д.

Це пояснюється тим, що словник складений головним чином до латинських авторів, твори яких вивчали в школі. Але він, як зазначає автор, «містить слів і фраз не менше, ніж найбільш уживані латинсько-німецькі словники Штовассера, Менге, Інгерслева та інших»[1]. До різних значень латинських слів часто подаються латинські фразеологічні словосполучення з українськими перекладами.

Для української частини словника автор користувався словниками Уманця і Спілки, Тимченка, Желеховського і Недільського, а також словниками інших слов'янських мов, а при остаточному переробленні — словником Грінченка, що саме в цей час вийшов.

Таким чином, Кобилянський, укладаючи українську частину латинсько-українського словника, велику увагу звертав на східноукраїнські лексикографічні джерела української мови, орієнтуючись на літературну мову Східної України.

У словнику Кобилянського слова латинського реєстру передаються загальновживаними в українській літературній мові словами, напр.:

[1] Див. Ю. Кобилянський, Латинсько-український словар, Чернівці 1912, стор. IV.

fastidio... α) бридити, ся чим, гидити, чути нехіть...; β) сприкрювати ся кому, остогидіти кому...

indignus... α) негідний, недостойний, нечесний, не заслугуючий на...; невідповідний, стидкий, сороміцкий, огидний...

Зрідка серед українських відповідників до латинських слів знаходимо західноукраїнські діалектизми, здебільшого на другому місці, напр. (у поданих прикладах ці діалектизми відзначаємо курсивом):

fastigium... α) схилок, *підняток...;* β) високість, глубина...; γ) чоло=причілок, *верхниця,* маківка...

fastus... α) гордість, *бута́,* пиха, пихатість...

Треба коротко сказати також про кілька іншомовно-українських загальних словників, що з'явились на початку XX ст., уже після «Словаря української мови» Б. Грінченка.

Значний із таких словників — «Німецько-український словар — Deutsch-ukrainisches Wörterbuch», складений В. Кміцикевичем і В. Спілкою (з присвятою І. Франкові і О. Кобилянській; Чернівці, 1912, VIII + XXXVIII + 672 стор.).

На початку словника окремими розділами даються:

1. «Передмова» (по-українськи), в якій говориться про джерела для української і німецької частини словника і про принципи подавання німецьких слів і передачі їх українською мовою;

2. «Vorwort» (по-німецьки), де подаються короткі відомості про український народ, українську мову і літературу;

3. «Das Wichtigste aus der ruthenischen Grammatik» (Найважливіші відомості з української граматики). (Цю частину написав В. Сімович).

У кінці словника додається невеликий список частіше вживаних імен, в яких українська форма відмінна від німецької.

Побудований словник Кміцикевича за гніздовою системою (це дало змогу подавати похідні німецькі слова скорочено). Він містить 33 000—34 000 німецьких реєстрових слів; при них наводяться різні фразеологічні сполуки. У словнику є також географічні назви — країв, держав, міст, рік, які в українській мові відмінні проти німецької мови. В українській частині словника наголоси даються тільки на окремих словах.

У передмові автор зазначає, що давніший німецько-український словник О. Партицького не міг дати достатнього українського матеріалу для цього словника. Тому він використав ще в рукопису латинсько-український словник Ю. Кобилянського (який спочатку складався як латинсько-німецько-український), а також словники: українсько-німецький Желехoвського і Недільського, російсько-український Уманця і Спілки та два перших томи словника Б. Грінченка, що вийшли вже на той час.

Треба зазначити, що в подаванні українських відповідників до слів німецького реєстру автор орієнтується на загальноукраїнську літературну мову. Він не обминає також іншомов-

них, особливо інтернаціональних слів і не виявляє надмірного захоплення діалектизмами.

Методологічно цінною слід вважати заяву автора про те, що при укладанні словника він має на меті з великого багатства української мови «подати щонайважливіше, в життю більш потрібне, подати хоч небагато, та по змозі живою, чистою мовою, не заганяючися задалеко на принадне поле непевних або й неконче щасливих маловартних новотворів»[1].

Наводимо кілька прикладів розробки слів у цьому словнику.

Amt *n* служба, уряд, посада (урядничa) (далі — фразеологічні сполуки); **~lich** *adj.* урядовий (звіт, вісник, переписка).

Amulet *n* цілющий, забобонний средок [тобто засіб] проти недугам, чарам і т. д., амулет.

Fabricieren *va* фабрикувати, виробляти.

Frevler *m* **злочинець**, беззаконник; (gegen Gott) безбожник; **~in** *f* злочинниця, безбожниця; **~lich** *adj.* злочинний, безбожний.

Klang *m* дзвінкість, голосність, гучність, гук...; **~ losigkeit** *f* безголосє, безгоміне, безгук; **~reich, ~ voll** *adj.* вельми звучний; гучний, голосний, співний.

verwirkliechen *va* здійснювати, переводити в діло, справджувати (надію), зреаліз[ов]увати.

Wonne *f* велика відрада, втїха, любість, любота, розкіш, веселощі, pl , солодощі, pl.

Оцінюючи «Німецько-український словар» Кміцикевича і Спілки, слід сказати, що як з погляду теоретичного, так і з погляду подавання українських відповідників до німецьких слів і фразеологічних зворотів він був досконаліший проти попередніх і становив помітне досягнення у складанні іншомовно-українських словників.

Корисними для унормування правопису української мови були невеличкі словники шкільного типу — «Руська правопись зі словарцем» (вид. «Шкільної ради», Львів, 1904) і «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Г. Голоскевича (Пг., 1916), що після 1917 р. багато разів перевидавався.

Йос. Танчаковський видав словник «Русько-польська термінологія зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки, зладжена на підставі шкільних підручників» (Львів, 1910, 90 стор.).

При укладанні цієї роботи був використаний «словарець» при згаданій вище «Руській правописі», а також багато інших джерел. «Русько-польська термінологія» Танчаковського — це українсько-польський словник, призначений для учительських семінарій і для тих, хто готується вступити в семінарію. Бо, як говориться в передмові, двомовний — українською і польською мовою — характер викладання в цих школах викликає

---

[1] В. Кміцикевич і В. Спілка, Німецько-український словар, Чернівці, 1912, стор. IX.

потребу дати такий словник-підручник, у якому «наукові вислови якогось предмету шкільного були б поставлені побіч себе в обох мовах» (тобто по-українськи і по-польськи).

Словник подає українські терміни з польськими перекладами з таких предметів викладання в учительських семінаріях: релігії, психології, логіки, педагогіки, руської мови (література, словесність), соматології і технології (столярство і слюсарство).

Перші тлумачні словники

Великий загальномовний «Словарь української мови» (1907—1909) за ред. Грінченка, як уже сказано раніше, був укладений у великій мірі на основі етнографічних матеріалів і тому в ньому багато діалектного лексичного матеріалу. По-друге, з літературних джерел для нього були використані твори тільки тих письменників, які почали писати не пізніше 1870 р. Внаслідок цього лексику літературної мови останньої чверті XIX ст. — початку XX ст. словник подав досить обмежено.

Цей словник не показав високого рівня, багатства і жанрової різноманітності, яких лексика літературної мови досягла не тільки в художніх творах письменників, що вступили в літературу після 1870 р., але і в інших жанрах писемності, які розвинулись власно після 1870 р., — у творах літературно-критичних, публіцистичних, суспільно-політичних, науково-популярних та ін.

Показником широти і різноманітності соціально-політичної і наукової та іншої «культурної» лексики літературної української мови цього періоду значною мірою можуть бути невеликі тлумачні словники, що з'явились на початку XX ст. в Східній і в Західній Україні.

Першою такою роботою був «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (Київ, 1906, 128 стор.).

Всіх слів у «Словарику» близько 1500.

У передмові автор зазначає, що його «Словарик» є перша спроба словника такого типу в українському письменстві; містить він чужі і не дуже зрозумілі слова, «що найчастіше зустрічаються в книжках, газетах та журналах». Отже, «Словарик» — це не словник виключно іншомовних слів (хоч їх у реєстрі переважна більшість), а взагалі різних слів, мало зрозумілих для широкого читача.

«Словарик» мав завдання задовольнити потреби і запити масового українського читача, коли після революції 1905 р. найширші маси потяглися до освіти, до знання, коли стала більш приступна українська література і почали виходити українські газети і журнали з матеріалом на злободенні питання тогочасного життя.

У «Словарику» знаходимо лексику: соціально-політичну: абсолютизм, автократія, антагонізм, буржуазія, бюрократія, гегемонія, демократія, дикта-

тура, експропріація, інтерпеляція, класова боротьба, комунізм, соціалізм і т. ін.; наукову і термінологічну: аероліти, азот, акліматизація, аксіома, альтруїзм, архітектура, атеїзм і т. д. та іншу: адміністрація, акомпанімент, інтелігенція і т. п. Крім того, у «Словарику» вміщено чимало лексики, пов'язаної з новими явищами в політичному житті Росії після 1905 р., а саме такі слова, як: балотувати, вибори послів, Виборзький маніфест, виборче право (а при тлумаченні поняття «виборче право» автор уживає слова виборщик і виборець), виборчий ценз, воля віри, воля слова, дебати (в думі), депутат, курія, посол, праві (про політичні партії в Державній думі) і багато інших.



При перевірці виявляється, що з усіх наведених вище тридцяти шести слів словничка Доманицького у словнику Грінченка немає жодного.

Таким чином, поява в 1906 р. тлумачного словничка Доманицького була викликана потребами масового українського читача, що після революції 1905 р. користувався соціально-політичною літературою, газетою, журналом. Дуже показово, шо як відповідь на таку ж потребу широкого читача з'являються в цей же час аналогічні до роботи Доманицького словнички російською мовою, а саме (за даними Державної публічної бібліотеки в Києві): Ф. Глебов — Объяснение непонятных для народа слов, встречающихся в газетах (СПб., 1906, 58 стор.) і А. Лебедев — Общенародный словарь. Пособие при чтении газет и книг (Нижний Новгород, 1906, 176 стор.). До 1906 р. таких словників не було.

Пояснення реєстрових слів Доманицький дає українською

ською мовою спрощено, очевидно, для того, щоб було зрозуміло для найширшого читача.

Подамо кілька прикладів розробки слів у цьому словничку. (Правопис оригіналу зберігаємо).

Запит («запрос») депутата в парламенті, — див. інтерпеляція.
Зло́чин, злочинство — негарні вчинки: душогубство, крадіжка, убивство та інше таке.
Капиталист — грошовита людина, багатир; в хліборобстві та у фабричній справі капиталист бере участь тільки тим, що дає гроші; працюють за нього робітники, але їм платиться не все те, що вони заробляють хазяїнові, а тільки частину того, а решта їхнього заробітку зостається капиталистові (див. Буржуазія).
Обрій — та частина землі, що вже, як нам здається, нібито сходиться з небом. Горізонт (див. це слово).
Обскурант — ворог освіти; той, хто належить до гурту людей, що вороже ставляться до волі, просвіти та поступу (прогрессу).
Реалізм — коли говорять про щось чи малюють щось так, як воно справді є на світі, натурально; в противність до нього — ідеалізм (див.).

Значно грунтовнішою була подібна лексикографічна праця — «Словар чужих слів, 12 000 слів чужого походження в українській мові» З. Кузелі і М. Чайковського (Чернівці, 1910; 2-е вид. Київ—Лейпціг, 1918).

При укладанні словника використано 29 лексикографічних праць українською, польською, російською, німецькою, чеською та румунською мовами.

З приводу використаних джерел у передмові зазначається, що словник укладений самостійно на підставі власного матеріалу авторів, словників Грінченка і Желеховського та діалектологічних словничків Верхратського, Гнатюка і Шухевича.

Слова реєстру супроводяться визначенням їх етимологічного походження, а також різними ремарками, що вказують на належність слова до певної галузі знання; іноді дається і стилістична характеристика слова. Українські реєстрові слова всі з наголосами. У мові авторських тлумачень іноді є західноукраїнські лексичні і синтаксичні особливості.

Наведемо зразки тлумачень слів.

абажур *фр.* заслона на лампу.
абітурієнт *лат.* матурист, ученик, що приступає до іспиту зрілости в середніх школах.
вампір *іт.* найбільша відміна лилика; лихвар; *у віруваннях* упир.
варіант *лат.* менша або більша відміна того самого твору (вірша, рукописи).
вульгарний *лат.* загальний, звичайний, прост[акува]тий...

У словнику тлумачаться також діалектні слова, засвоєні народною мовою з інших мов, але в літературній мові не вживані або вживані рідко, напр.:

алькир, алькова *ар.* [тобто з арабської мови] комната без вікон, перегороджена частина світлиці, що служить на спальню і вбиральню
бальзанка, балцанка *рум.* посуда (на нафту), обложена плетінкою.
бурдей, бурдій *рум.* землянка, курна хата.

Крім основної частини словника з реєстром іншомовних слів, як додаток вміщені у словнику «Чужі слова і звороти, що пишуться латинськими буквами», тлумаченням їх українською мовою, напр.:

ab ovo *лат. досл.* від яйця; від самого початку.
ad calendas graecas *лат. досл.* до грецького першого; «на святого ніколи».
bis dat, qui cito dat *лат.* два рази дає той, хто скоро дає.

В цілому «Словар чужих слів» З. Кузелі і М. Чайковського був цінною спробою укладання словника такого типу в дожовтневій українській лексикографії.

Словнички мови творів Т. Г. Шевченка

Новиною в переджовтневій українській лексикографії були перші спроби укладання словника мови письменника — два словнички мови творів Шевченка. Перший з них, під назвою «Словничок Шевченкової мови» (автор підписався псевдонімом «Нестор Літописець»), вийшов 1916 р. у м. Миколаєві.

Цей словничок на 7000 слів подає лексику «Поезій» Т. Шевченка за редакцією В. Доманицького (СПб., 1907). Використана в ньому майже вся лексика Шевченкового «Кобзаря». Всі слова даються в початковій граматичній формі з зазначенням сторінки першого вживання кожного слова у Шевченка, але без наведення вжитих у самого Шевченка форм і без прикладів.

Другий словничок (того ж автора) — «Українсько-російський словничок до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» — був виданий у 1917 р. в Херсоні. Цей словничок дуже відрізняється від попереднього. Він — перекладний українсько-російський, і в ньому не вказується, де вжите певне слово в «Кобзарі» (за ред. В. Доманицького, 1907 р.), а до кожного слова дається переклад по-російськи. Кількістю слів Шевченкової мови (близько 3500) він майже вдвоє менший проти словничка 1916 р. Таке зменшення українського реєстру сталося через те, що, як сказано в передмові, в словничку вміщені не всі слова, які вживав Шевченко в своїх творах, а тільки більш незрозумілі для російського читача, а також тому, що власні імена і географічні назви здебільшого не внесені в словник.

Подаємо деякі приклади з цього словничка.

Бавити — забавлять, развлекать.
Байдуже — нужды нѣтъ, все равно, безразлично.
Безверхий — не имѣющій кровли
Батьківщина — отчизна.
Байрак — лѣсокъ, лѣсная долина, оврагъ, покрытый лѣсомъ.
Вага — вѣсъ, значеніе.
Габа — бахрома, кайма.
Ганити — позорить, порицать.
Гвалт — караулъ, крикъ, насиліе.
Мажа — чумацькій возъ.
Файда — длинный цыганскій кнутъ, пуга.

Слова з Шевченкових творів перекладаються взагалі правильно. Але іноді в російській частині українським словам надаються такі значення, яких вони в «Кобзарі» не мають. Напр., подане вище слово **вага** у Шевченка вживається (тільки у двох випадках) у значенні рос. *колебаніе, нерѣшительность,* напр.: «Гой, ги, вороги! Ми не маєм ваги» (І, 1951, стор. 200); «Ревуть, лютують вороги, козацтво преться без ваги» (І, 1951, стор. 201), а не *вѣсъ, значеніе.* Неправильно перекладене і слово **затого: Затого** — вслѣдствіе этого, поэтому, за то. А у Шевченка **затого** має тільки значення *скоро.* Отже, очевидно, автор словника давав переклади українських слів Шевченка, маючи виписані з «Кобзаря» самі слова без текстів до них.

Нестор. Літописець.

СЛОВНИЧОК

ШЕВЧЕНКОВОЇ МОВИ.

Друкарня І. А. Феферйойма, в Миколаїві.

1916 р.

Обидва розглянуті словники Шевченкової мови є тепер великою бібліографічною рідкістю. Знайомство з ними (у першому — з реєстром Шевченкової лексики, у другому — з перекладом її по-російськи) обов'язкове для тих, хто досліджує мову Шевченка, зокрема для укладачів нового «Словника мови творів Шевченка».

Короткі відомості про лексикографічні праці з російської мови кінця XVIII—XX ст.

Величезну більшість лексикографічних праць розглянутого періоду становили в Східній Україні українсько-російські або російсько-українські словники. При укладанні цих словників автори їх зверталися до різних праць з російської лексикографії для перекладу українських слів в українсько-російських словниках і для російського реєстру в словниках російсько-українських.

Уже перші невеликі українсько-російські словники XIX ст. показують, що автори їх були обізнані з працями російської лексикографії того часу і використовували їх у своїй роботі.

Напр., Ломиковський згадує «Словотолкователь» Яновського; Максимович у своїх працях розглядає етимологічні тлумачення в словнику Шимкевича («Корнеслов русского языка», 1842 р.); Афанасьєв-Чужбинський користується словником Академії наук 1847 р. і так само (як і Максимович) знає словник Шимкевича і т. д. Отже, треба хоч коротко сказати про основні лексикографічні праці з російської мови з кінця XVIII ст. до наших часів.

Російська лексикографія уже в кінці XVIII ст. досягла значного розвитку. Так, із загальних словників російської мови треба назвати «Словарь Академии Российской» 1789—1794 рр. (шість томів) на 43.257 слів, що був, як говорить Д. Ушаков, «плодом огромной лексикографической работы 18 века»[1]. Цей же, перероблений і доповнений, словник (43 257+8 000 слів) вийшов протягом 1806—1822 рр.

На основі цього словника акад. П. Соколов уклав «Общий церковно-славяно-российский словарь» (близько 80.000 слів) (1834 р.).

У 1847 р. вийшла нова чотиритомна лексикографічна праця з російської мови — «Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Академии наук» на 114.749 слів (друге вид. — 1867—1868 рр.)[2].

Крім цих загальних великих словників з російської мови, з'явилися ще такі, як «Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту» Н. Яновського (частини I, II, III, 1803—1806), «Карманный словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка» (вып. 1, 2, 1845—1846); «Корнеслов русского языка» Ф. Шимкевича (1842) та ін. До початку другої половини XIX ст. належить важлива лексикографічна праця «Опыт областного великорусского словаря», вид. Академії наук (СПб., 1852).

Багато було також найрізніших як загальних російсько-іншомовних і іншомовно-російських словників, укладених для завдань перекладу і для потреб школи, так і спеціальних словників термінологічних — військових, морських, математичних, хімічних і т. д.[3].

Крім таких загальних і термінологічних, були й різні словники енциклопедичного характеру.

У другій половині XIX ст. (1863—1868 рр.) вийшла видатна чотиритомна лексикографічна праця — «Толковый словарь жи-

---

[1] Д. Ушаков, Толковый словарь русского языка. От редакции, т. I, 1935, стор. III.

[2] Див.: Р. М. Цейтлин, Краткий очерк истории русской лексикографии (словари русского языка), 1958, стор. 28—45, 58—65 та ін.

[3] Див.: Ал. Гатцук, Старосветский бандуриста. Составил Николай Закревский. Опыт южнорусского словаря. Труд К. Шейковского. Основа, 1862, кн. V; див. також «Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 г.», вип. II. Лексикология и лексикография, М., 1954, стор. 72—142.

вого великорусского языка» В. Даля (близько 200.000 слів), який надовго став зразком для укладання словників і інших східнослов'янських мов — словника білоруської мови І. І. Носовича (1870 р.), «Словаря української мови» Б. Грінченка (1907—1909 рр.), а для російсько-українських словників був основою при укладанні російського реєстру (напр., для словників Уманця, Тимченка, російсько-українського словника Академії наук УРСР 1924—1933 рр.).

Пізніше Російська академія наук почала укладати (на основі словника 1847 р.) «Словарь русского языка» за ред. Я. Грота. Тут були здійснені нові настанови його редактора. За планом Грота, це мав бути нормативний словник російської літературної мови (від Ломоносова до кінця XIX ст.). В ньому подавались граматичні форми слів, стилістична їх характеристика і приклади—ілюстрації з точним зазначенням джерел. Останній випуск І тома словника (літери А—Д) вийшов у 1895 р. Після смерті Грота (1893 р.) робота над словником проходила під керівництвом О. Шахматова, причому укладався словник, відповідно до поглядів Шахматова, за іншим планом: він мав зафіксувати не лексику літературної мови (як планував Грот), а дати thesaurus, скарбницю, збір лексики всієї російської мови — літературної і обласної (діалектної). У ньому відкидався також принцип нормативності, тому до слів не давались ні редакторські примітки (як це робив Грот), ні стилістична їх характеристика.

За редакцією Шахматова словник виходив далі окремими випусками: вийшло 9 випусків II тома (літери Е, Ж); у 1916 р. вийшов 9-й випуск IV тома (на літеру К). Дальші випуски словника виходили вже після Жовтня, причому шахматовський принцип thesaurus'а з кожним випуском порушувався все більше й більше. Поступово приймається план словника компромісного типу — тлумачного словника сучасної мови, «взятої в історичному розвитку»[1]. У 1937 р. робота над цим словником припинилась, а в 1938 р. почалася підготовка до складання нового академічного словника — «Словаря современного русского литературного языка», перший том якого вийшов у 1948 р.

Після Жовтневої революції, коли значно зросли культурні запити трудящих і надзвичайно широким стало коло людей, що користуються літературною мовою, постала велика потреба дати приступний для масового читача тлумачний словник російської мови. Такий словник — «Толковый словарь русского языка», — відповідно до настанови В. І. Леніна «...створити словник *справжньої* російської мови, скажемо, словник слів, вживаних *тепер* і *класиками,* від Пушкіна до Горького»[2],— був складений, за ред. Б. М. Воліна і Д. М. Ушакова, і протя-

---

[1] Див.: Р. М. Цейтлин, цит. праця, стор. 102—108.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 369.

гом 1935—1940 рр. вийшов у світ (тт. I—IV, на 85.289 слів). Цей словник, що відомий під назвою «Словарь Ушакова», включає в свій реєстр лексику літературної мови від Пушкіна до Горького і становить продовження і поглиблення (зокрема, в питанні стилістичної характеристики лексики) того типу нормативного словника, зразком якого був I том академічного «Словаря русского языка» за ред. Я. Грота.

Словник за ред. Ушакова мав великий вплив на дальший розвиток російської лексикографії і ще більший вплив — на розвиток молодої лексикографії багатьох національних республік Радянського Союзу, зокрема і на лексикографію українську. На нього орієнтувались при укладанні найновіших російсько-українських словників — 1937 і 1948 рр. Під його впливом укладений і «Русско-белорусский словарь» (М., 1953).

Українська лексикографія, починаючи з кінця XVIII ст. і до Жовтня, а так само і в пожовтневий час широко користувалась російськими лексикографічними роботами. Можна навіть сказати, що для українсько-російських і російсько-українських словників, які виходили в Східній Україні (словники Білецького-Носенка, Афанасьєва-Чужбинського, Уманця, Грінченка та ін. з дожовтневого часу і загальномовні словники пожовтневі) російські лексикографічні праці були зразком, а для російсько-українських словників — джерелом для російського реєстру і, звичайно, необхідним лексичним посібником при передачі значень українських слів, для їх перекладу або для їх пояснення російською мовою.

З другого боку, в російських лексикографічних працях, починаючи, напр., із «Словаря Академии Российской (1789—1794 рр.), знаходимо в більшій чи меншій кількості українську лексику. Так, у цьому словнику бачимо українські слова загальної мови (*балакать*, *выголить*, *гай*, *забобоны* і т. ін.) або слова етнографічно-побутові (*бандура*, *горелка*, *вареник*, *черевик* і ін.), або, нарешті, слова на означення предметів (і осіб) та явищ історичного життя України (*булава*, *гетьман*, *кошевой* і т. ін.)[1].

Українська лексика такого ж характеру зафіксована в російських словниках і давнішого часу, напр. у «Корнеслове русского языка» Шимкевича, в «Толковом словаре живого великорусского языка» Даля і в багатьох інших.

Такі елементи української лексики в словниках російської мови свідчать про вживання їх у різних творах, писаних по-російськи, або і про засвоєння деяких з них російською мовою, особливо слів побутового або історичного характеру, які вживаються переважно в художній літературі для відображення місцевого побутового або історичного колориту.

---

[1] Див.: Г. М. Гнатюк, Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII — першій чверті XIX ст., стор. 35.

Отже, автори українсько-російських і російсько-українських словників, звертаючись до словників російської мови, знаходили в них і український матеріал і використовували його в своїй роботі.

* *
*

Українська лексикографія першої половини XIX ст. проходила шлях свого становлення. В ній не було жодного повного словника української мови. Були тільки невеликі окремі загальномовні словники і досить багато словничків — додатків до різних видань. Всі ці роботи — українсько-російські, бо вони мали на меті дати, насамперед для російського читача, пояснення або переклад української лексики, особливо слів, відмінних від російських. Але ці невеликі словники були цінні як надійний лексичний матеріал для укладання пізніших словників, для дальшого розвитку української лексикографії.

З другої половини XIX ст., коли українська література досягла значного розвитку, а літературна мова покликана була обслуговувати широкі потреби культурного життя українського народу, необхідним став повний словник української мови. У зв'язку з цим, починаючи з 70-х років, в українській лексикографії бачимо помітне її зростання. З'являються більшого розміру і навіть великі з погляду охоплення всього алфавіту лексики повні українсько-російські словники: Закревського, Піскунова, на початку XX ст. — «Словарь української мови» Грінченка; в західноукраїнських землях — українсько-німецький словник Желеховського і українсько-угорський словник Чопея.

Поряд з цими українсько-російськими словниками в Східній Україні виходять російсько-українські (Левченка, Уманця і Спілки та ін.), а в західноукраїнських землях — німецько-українські (Партицького, Кміцикевича і Спілки та ін.). На цей час в українській лексикографії ставляться уже й завдання наукові: етимологічне вивчення української лексики, питання загального мовознавства — порівняльне дослідження східнослов'янських мов і т. ін.

У кінці XIX — на початку XX ст. українська лексикографія не тільки збагачується кількісно, але й розширюється за межі загальномовних перекладних словників. З'являються словники термінологічні, словники класичних мов з українськими відповідниками, словники іншомовних слів і мови окремого письменника, а також різного характеру словники для школи. Розробляються вже й теоретичні питання лексикографії: зміст словника, подавання до слів цитат, питання про відповідники при укладанні двомовних словників, питання про неологізми і «утворені» слова і т. ін.

У другій половині XIX ст. маємо значні досягнення і в методично-технічному опрацюванні лексичного матеріалу. У слов-

никах, особливо більшого розміру, ставляться і здійснюються вимоги подавання наголосів, наведення потрібних граматичних форм і зазначення роду іменників, подавання прикладів і при них — джерел (іноді, як у Грінченка, з точним посиланням на автора, твір, сторінку). Стилістична характеристика лексики реєстрових слів дається ще досить рідко і обмежено, як це було і в тогочасній російській лексикографії.

Великим недоліком у лексикографії дожовтневого періоду було внесення до реєстру словників довільно утворених, вигаданих українських слів. Але разом з тим у деяких лексикографічних роботах цей прийом рішуче заперечувався і відкидався як теоретично, так і практично.

Найзначнішими в лексикографічній продукції дожовтневого часу були загальномовні словники — російсько-українські і українсько-російські, а також українсько-німецькі і німецько-українські. І хоч ці словники (навіть найкращий із словників цього типу — українсько-російський «Словарь української мови», зредагований Б. Грінченком) мали певні хиби, в цілому українська лексикографія була вже озброєна практичним досвідом і освітленням різних теоретичних питань словникової роботи і в кінці XIX — на початку XX ст. вийшла на широкий шлях свого дальшого розвитку.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ПОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ (1917—1957 pp.)

ЛЕКСИКОГРАФІЯ 1917 р. — ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

Перемога Жовтневої революції. Зміна становища української літературної мови

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії створилися найширші можливості для вільного розвитку культур, соціалістичних змістом і національних формою, всіх національностей колишньої царської імперії.

Піднесення культури і освіти всіх народів Радянського Союзу сприяло успішному розгортанню соціалістичного будівництва і залученню до участі в ньому найширших мас трудящих.

Розвиток національних культур народів СРСР найтісніше зв'язаний з розвитком кожної національної мови Радянського Союзу як знаряддя розвитку і боротьби, знаряддя підвищення політичного, загальнокультурного і технічного рівня народу.

Вільний розвиток української культури і мови був забезпечений ленінською національною політикою, здійснюваною Комуністичною партією за вказівками В. І. Леніна.

«Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалася російським царизмом і експлуататорськими класами, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, перетворюючи її в знаряддя комуністичної освіти трудових мас»[1].

Після перемоги Жовтневої революції українська мова стає державною мовою, мовою школи, різноманітних галузей науки, преси, мистецтва, всіх галузей культурного і господарського життя, обслуговуючи такі сфери і ділянки, в які вона раніше не мала (або майже не мала) доступу.

Нове життя і нові функції літературної української мови настійно вимагали прискореного розвитку в ній потрібних для

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 30, Київ, 1951, стор. 141.

цих нових завдань елементів, вивчення і унормування її лексики, морфології, упорядкування правопису і т. ін.

У зв'язку з питанням про розвиток лексичного складу мови і його унормування на Україні, як і в інших національних республіках СРСР, широко розгортається лексикографічна робота — складання словників загальномовних і особливо — термінологічних.

Два етапи в розвитку української лексикографії 1917—1957 рр.

Лексикографія пожовтневого періоду (1917—1957 рр.) у порівнянні з дожовтневим зросла і збагатилась виданням словників як загальномовних українсько-російських і російсько-українських, так і словників термінологічних та інших.

Весь цей період розвитку пожовтневої лексикографії виразно поділяється на два етапи: перший — лексикографія з 1917 р. до початку 30-х років, другий — лексикографія наступного часу.

Перший з указаних етапів можна характеризувати як підготовчий. Переважна частина словникової продукції цього етапу і з погляду теоретичних настанов, і з погляду якості словникових праць стояла на недостатньому рівні і не могла задовольнити вимог культурного життя. До того ж, у різних словниках цього часу, особливо термінологічних, були припущені методологічні хиби: націоналістична обмеженість, ігнорування інтернаціональних лексичних елементів і слів, спільних з російською мовою, або заміна тих і других штучно утвореними, вигаданими словами або діалектизмами чи архаїзмами.

У другому етапі — з початку 30-х років — пожовтнева лексикографія, подолавши ці хиби, в своєму розвитку значно підвищилась як з погляду методології радянського мовознавства, так і відповідно до практичних потреб соціалістичного будівництва в УРСР і спеціального науково-лексикографічного рівня.

Українсько-російські, російсько-українські та інші загальномовні словники 1917—1933 рр.

З 1917 р. українська літературна мова стала обслуговувати найрізніші ділянки життя народу. Для досконалого вивчення української мови потрібні були посібники-словники, яких до Жовтневої революції або не було (особливо словників термінологічних), або вони були застарілі і не мали тієї нової лексики, яка з'явилася і з'являлася в бурхливий час революції і перші роки відбудови.

Після Жовтня український народ живе і трудиться в найтіснішому зв'язку з російським народом. Тому загальномовні словники (а так само й інші) найчастіше укладаються як двомовні перекладні українсько-російські або російсько-українські.

Українсько-російських і російсько-українських словників уже в перші роки революції (1917—1919 рр.) вийшло чимало

(перших — 4, других — 17), а протягом 1917—1933 рр. — 40 (українсько-російських — 14, російсько-українських — 26; тільки три з них були перевиданнями словників дореволюційного часу). Характерно, що укладались і виходили нові словники не тільки у великих центрах (Київ, Харків та ін.), але і в малих містах (Прилуках, Лохвиці та ін.). Це свідчило про велику потребу на місцях мати словники.

Наводимо (в хронологічному порядку) за даними каталога Державної публічної бібліотеки УРСР і за «Покажчиком з української мови» Л. Червінської і А. Дикого (Х.—К., 1929—1930) перелік словників, виданих протягом 1917—1933 рр.

Українсько-російські словники

1. Безкровний Ф. і Переяславець С., Українсько-російський словник, Гельсінгфорс, 1917, IV, 131 стор.; 2. Українсько-московський словник, Прилуки, 1917, 92 стор.; 3. Дубровський В., Українсько-російський словник, К., 1917, вид. 3-е, 361 стор.; 4. Дубровський В., Словник українсько-московський, вид. 4-е, К., 1918, 361 стор.; вид. 5-е і 6-е того ж року; 6. Словарь карманный украинско-русский затруднительных для понимания украинских слов; Харків, 1918, 80 стор.; 6. Яворницький Д., Словник української мови, т. I, А—К, Катеринослав, Вид-во «Слово», 1920, 410 стор.; 7. Савченко Л., Практичний українсько-російський словник, К., вид. 1-е, 1923, 270 стор.; вид. 2-е, 3-є, 4-е того ж року; вид. 5-е 1926 р.; 8. Грінченко Б., Словарь української мови (передрук. вид. 1907—1909 рр., фототипічне видання), Берлін, 1924, 2182 стор.; 9. Грінченко Б., Словарь украинского языка, А—Я, ДВУ, К., 1925, 2178 стор.; 10. Словничок «Пролетарської правди», К., 1925, 116 стор.; 11. Грінченко Б., Словарь української мови, видання 3-є, виправлене і доповнене, К., Вид-во «Горно», т. I (А—Г), 1227, 428 стор.; т. II (Д—Й), 1927, 439 стор.; т. III (К—Н), 1928, 480 стор.; 12. Маньківський В. та Щербак М., Практичний словник для читачів робітничої газети «Пролетар», Харків, 1929, 196 стор.; 2-е вид. 1930, 163 стор.; 13. Ізюмов О., Українсько-російський словник, Харків—Київ, 1930.

Російсько-українські словники

1. Словничок практичний російсько-український, Вид-во «Народне слово», К., 1917; 2 Багрій Г., Кишеньковий московсько-український словник («Біля 3000 слів; з додатком абетки, короткі правила правопису й бібліографічний покажчик»), К., вид. т-ва «Книга», 1918, 89 стор.; 3. Буряк Волод., Русско-украинский словарь — Російсько-український словарь, Одеса, вид. Фесенка Є. І. (без року), 97 стор.; 4. Буряченко В., Російсько-український словник з додатком канцелярського словника, вид. Фесенка, Одеса (без року), 387 + 3 стор.; 5. Гудим О., Кишеньковий російсько-український словник, Конотоп, 1918; 6. Іваницький С., Шумлянський Ф., Російсько-український словник, Вінниця, 1918, т. I, А—О, 266 стор., т. II, П—Ѳ, 250 стор.; вид. 2-е, Катеринослав—Лейпціг; вид. 3-е, ДВУ, Лейпціг-Харків, 1925; 7. Каменецький М., Московсько-український словник, Полтава, 1918, 456 стор.; 8. Канівець М., Російсько-український словник («Більше як 3000 слів і виразів»), К., 1918, 63 стор.; 9. Кониський Ол. (Перебендя Ів.), Російсько-український словник («Містить більше 18000 слів і виразів, з потрібними поясненнями, для ділових, юридичних та інших робіт. Зложений згідно з найкращими літературними і науковими джерелами»), К., вид. Самоненка, 1918, 192 стор.; вид. 2-е і 3-є того ж року; 10. Коломийченко Марія, Словник московсько-український, К.,

1918, 284 стор.; 11. Лебідь Д., Українська мова. Російсько-український словник та зразки паперів українською мовою, Чернігів, 1918, 252 стор.; 12. Словник московсько-український, вид. т-ва «Час», К., 1918, 235 стор.; 13. Словник практичний російсько-український, Вид-во «Народное слово», К., 1918, 46 стор.; 14. Степаненко Б., Русско-украинский словарь, Вид-во «Жизнь», К., 1918, вид. 1-е і 2-е, 222 стор.; 15. Терпило П. і П., Словник російсько-український, К., 1918, вид. 1-е і 2-е, 249 стор.; вид. 3-є, перероблене і доповнене, К., 1918, 490 стор.; 16. Томиленко А. і Антонович М., Русско-украинский словарь. Под. ред. А. Дублицкого и Б. Сулима, Лохвица, 1918, 209 стор.; 17. Шестопал П., Русько-український словник, по Кміцикевичові й другим працям, Ромен, 1918, 160 стор.; 18. Гребінковський В., Практичний словничок московсько-український, К., 1919, 35 стор.; 19. Словник практичний російсько-український, ДВУ, К., 1923, 167 стор.; вид. 2-е і 3-є, Вид-во «Час», К., 1924, 168 стор.; вид. 4-е, ДВУ, Харків, 1924, 167 стор.; вид. 5-е, ДВУ, 1925, 167 стор.; 20. Словник російсько-український, ВУАН, Комісія для складання словника живої української мови, К., т. І **(А—Ж)**, 1924, 290 стор.; продовження цього словника: т. II — вип. 1-й **(З—К)**, 1929, 392 стор., вип. 2-й (Л—Намыкивать), 1932, 393—724 стор., вип. 3-й **(Намыл—Нять)**, 1933, стор. 725—1056; т. III — вип. 1-й **(О—Поле)**, 1927, 336 стор., вип. 2-й **(Поле—Пячение)**, 1928, 337—654 стор. (разом від **А** до Пячение 2000 стор.); 21. Савченко Л., Російсько-український словник, ДВУ, К., 1925, 165 стор.; 22. Уманець М. і Спілка А., Словарь російсько-український (фототипічне видання), ДВУ, 1925, 1149 стор.; 23. Ізюмов О., Російсько-український словник, К., 1926, 655 стор.; вид. 2-е і 3-є, Харків, 1927, 656 + XIV стор. 24. Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б., Практичний російсько-український словник, ДВУ, Дніпропетровськ, 1926, 238 стор.; 25. Ізюмов О., Словник. Фразеологія — у книзі «Техніка української мови», К., 1926, 94 стор.; 26. Сабалдир Гр., Практичний російсько-український словник, Вид-во «Час», К., 1926, 423 стор.

Крім перелічених українсько-російських загальномовних словників, протягом 1917—1933 рр. були видані такі словники іншого типу:

1. Білик Я., Політичний словник, вид. «Книгоспілки», Харків, 1925, 277 стор.; 2. Голоскевич Г., Український правописний словничок з короткими правилами правопису, К., 1918, 190 стор.; вид. 2-е і 3-є того ж року; вид. 4-е, 1922, 222 стор.; вид. 5-е і 6-е 1926 р., 226 стор.; 3. Пиптенко З., Словник чужих слів, що вживаються в українській мові, Вид-во «Поступ», К., 1918, 256 стор.; 4. Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську, Вид-во «Час», К., 1924, 214 стор.; 5. Словник приказок (російсько-український з українським покажчиком), упорядкував Г. Млодзинський, Харків, ДВУ, 1929, 182 стор.; 6. Словник чужомовних слів, за ред. О. Бадана-Яворенка, Харків—Київ, 1932, 532 стор.; 7. Історичний словник української мови, під ред. проф. Є. Тимченка, т. І (вип. І і II), 1930, 1932, VIII+949 стор.; 8. При виданні Української академії наук — В. Розов, «Українські грамоти XIV в. і першої половини XV в.», т. І (К., 1917; 2-е вид., 1928) — був доданий «Общий словарь» (75 стор.) на 1617 слів до надрукованих грамот, причому наводяться всі форми реєстрових слів, що зустрічаються в цих пам'ятках.

Чимало з нових загальномовних словників складалося нашвидкоруч для задоволення великого попиту на лексикографічні праці, до того ж виготовляли їх іноді люди, що не мали відповідних знань і підготовки. Тому деякі з цих словників і словничків становили «комерційні» видання або лексикографічні примітиви. Друга частина загальних словників цього часу, навіть більших, і з погляду охоплення лексичного складу як укра-

їнської, так і російської мов, і зокрема з погляду відбиття нових елементів, що з'являлися в них після Жовтня, не були на належному рівні, а деякі хибували на націоналістичний пуризм у подаванні української лексики і не наводили інтернаціональних слів (особливо термінологічного характеру), а також слів і фразеології, спільних з російською мовою.

Найзначніші загальномовні словники 20-х — початку 30-х років

Нема змоги і потреби розглядати всі загальні українсько-російські і російсько-українські словники, що виходили протягом 1917—1933 рр. Але деяким із них треба дати хоч коротку оцінку.

Заслуговує на розгляд «Словник української мови» Д. Яворницького (т. І, А—К, Катеринослав, 1920). Як дізнаємося з передмови до словника, Яворницький почав укладати його ще до видання «Словаря української мови» Б. Грінченка і навіть надіслав Грінченкові 2500 слів, які увійшли в його словник. Після надрукування словника Грінченка Яворницький продовжував збирати лексичний матеріал і уклав словник у межах А—Я (як це видно з посилань у І томі на слова з останніх літер алфавіту), що мав у реєстрі до 20.000 слів. Але надрукований був тільки І том, слова на А—К (близько 5000 слів). Особливістю словника є те, що в ньому подаються тільки такі слова, яких або зовсім нема у Грінченка, або вони мають інше проти словника Грінченка значення.

Списку джерел для укладання словника не подано.

Словник Яворницького українсько-російський: в ньому до українських реєстрових слів даються російські переклади, а часто і докладні пояснення.

Реєстрові (українські) слова подаються з наголосами і до всіх іменників наводяться форми родового відмінка однини (дієслова подаються тільки в інфінітиві).

Важливим у словнику є те, що багато українських слів ілюструється прикладами, а взагалі майже всі слова точно і докладно документуються: вказується автор, назва твору, рік видання, сторінка; для слів, узятих із живої мови,— назва села, губернії, повіту.

До реєстру словника, як сказано в передмові, внесені головним чином слова з живої народної української мови, записані автором, а також надіслані окремими особами. Почасти взяті були слова з творів тогочасної (кінця XIX — початку XX ст.) української літератури. З самого словника бачимо, що це були як белетристичні й науково-популярні, так і періодичні видання. Використані були й деякі твори української писемності давнього часу (XVII—XVIII ст.), і це негативно позначилось на словнику, бо поряд з лексикою сучасної народної і літературної мови до реєстру були включені слова застарілі, не вживані в мові, напр.: **агіазма** (з перекладом *святая богоявленская вода*), взяте з «Требника» П. Могили 1646 р.; **аврипигмент**

(з перекладом *сѣрнистый мышьякъ*), взяте з твору «Вѣнецъ Христовъ» Радивиловського, 1688 р.; *креденс* (з перекладом *столовое серебро*), взяте з давнього літопису Самовидця.

З літературних джерел кінця XIX — початку XX ст. автор включив до словника чимало нової лексики абстрактної (напр.: **безвихідний** і **безвихідність, бездоводний** і **бездоводність, бездоводно; безтілесність, безчинність, безшлюб'я** та ін.), технічної і професійної (напр.: **вимикач, винороб, виробництво; забій, забойщик, запальщик** та ін.).

Але найбільше в словнику слів із живої народної мови. Ця лексика, записана в різних місцевостях Східної України, дуже різноманітна і цінна тим, що вона вперше була внесена в словник із скарбниці народної мови, напр.: **Виліток** — вылетъ молодой птичьей семьи изъ гнѣзда (дається приклад і джерело: «М. Котовка, Екатер. г., Новом. у.»); **Голубьяр** — любитель голубей, голубиный спортсменъ (джерело: «С. Солнцевка, Харьков. у.»); **Грибарь** — собиратель грибовъ (без джерела) і багато інших.

Зокрема, з народної мови подається чимало лексики абстрактного характеру, напр.: **Безбілля** — безболѣзненность (джерело: «С. Фальевка, Херс. у.»); **Безгіддя** — безвременье, несчастье, бѣдствіе (дається приклад і джерело: «Х. Косивка, Екат. у.»); **Бездокірний** — безукоризненный; **Бездокірність** — безукоризненность, безупречность (джерело: «Сл. Липцы, Харьк. у.») і т. ін.

Словник Яворницького (на жаль, не надрукований повністю) був задуманий як доповнення словника Грінченка. Незважаючи на деякі недоліки (наявність застарілих слів і використання окремих ідеологічно неприйнятних, ворожих джерел), він був цінний як своїм лексичним складом, так і додержанням, як і в словнику Грінченка, правильних принципів словникової роботи.

З російсько-українських словників, що вийшли в перші роки після Жовтня, найбільшим був «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918). Протягом 1918—1925 рр. він вийшов три рази. Хоч цей словник і містив російську лексику від **А** до **Ѳ**, але охоплював її далеко не всю і, поскільки укладач користувався старими джерелами, в словнику дуже мало лексики нової як російської, так і української. Українська частина його бідна не тільки з погляду добору лексики, а і з погляду лексикографічного (примітивізм у розробці слова, відсутність прикладів і документації слів).

Із словників такого ж типу, що виходили пізніше, слід назвати невеликий «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка (Дніпропетровськ, 1926), який відзначається уважною розробкою слів і добором значного числа актуальної лексики.

З указаних вище лексикографічних праць 20-х років привертає увагу виправлене і доповнене видання «Словаря української мови» Б. Грінченка, що вийшло 1927—1928 рр. (тільки на літери А—Н).

У «Вступному слові» редакція цього видання вказує, що Грінченків словник (у 1-му виданні), порівняно до російського словника Даля, був надто фактичний і тому неповний, бо Грінченко не вносив у словник можливих похідних граматичних категорій, утворених префіксами і суфіксами, як це робив Даль, що давав багато можливих похідних слів [1].

Редакція цього видання словника відкидає принцип Грінченка щодо подавання можливих слів і в цьому питанні приймає погляд Даля: «Очевидно, — говориться в передмові, — що при потребі можна з даного чи тільки випадком фіксованого слова утворити нове, аби лиш було додержано всіх правил словотворення в даній мові» [2].

Обстоюючи подавання в словнику можливих слів, редакція цього видання словника Грінченка припускала такий же спосіб утворення слів і при складанні термінологічних словників. Так, говорячи про деякі слова («новоутворені і вивідні форми»), якими вона доповнює словник Грінченка, вона заявляє, що формальним виправданням подавання таких слів є видані за останній час термінологічні і загальні практичні словники, бо «нові словники звідкілясь та брали свій матеріал, з якихось літературних чи живих джерел». Для поповнення реєстру редакція користувалась цими новими словниками, беручи з них терміни і слова технічного, канцелярського і газетного характеру [3].

Редакція виправленого і доповненого словника Грінченка, навпаки, вважає за можливе давати штучно утворені слова і практично іноді це здійснює, доповнюючи реєстр його такими, наприклад, словами: **Висотувати, висотати** — 1. Выпарывать, выпарить. 2. Выматывать, вымотать (без джерела, з посиланням на інший словник), або подає термінологічні слова, утворені іншими авторами. З термінів утворених, а зовсім не взятих «з якихось літературних чи живих джерел», у цьому виданні словника Грінченка можна навести такі: **Асфальтарня** — асфальтная фабрика; **Бавнопрядня** — бумагопрядильная фабрика; **Бавнярня** — ватная фабрика; **Байківниця** — сборник басен; **Безводник** — ангидрит; **Болотинник** — торф; **Винець** — алкоголь.

Таким чином, перевидаючи словник Грінченка, його редакція порушила здорові теоретичні принципи першого видання цього словника і, поруч з доповненнями новими, реально існуючими

---

[1] Б. Грінченко, Словарь української мови, вид. 3, виправл. і доповн., т. I, К., Вид-во «Горно», 1927, стор. VIII.

[2] Там же, т. I, стор. VIII—IX.

[3] Там же, т. I, стор. XII—XIII.

українськими словами, вносила в нове видання і слова вигадані, штучно утворені.

Окремо треба сказати про велику лексикографічну працю, яку виконала Комісія для складання словника живої української мови історико-філологічного відділу Академії наук УРСР, — «Російсько-український словник» (1924—1933 рр.). Видання його припинилось на III томі **(Поле — Пячение).** Для цього словника було зібрано багато українського лексичного матеріалу, правда, переважно з дореволюційних письменників і з етнографічних джерел, але мало була використана лексика нових письменників (І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін.), особливо лексика наукових та публіцистичних творів. Цінним у словнику було те, що в багатьох випадках до українських слів дано цитати-ілюстрації.

Виконаний на основі російського реєстру, що грунтувався великою мірою на застарілих словниках російської мови (зокрема В. Даля), до того ж не забезпечений достатнім виписаним на картки українським лексичним матеріалом з нових літературних джерел і, найголовніше, порочний у своїх ідейних настановах, цей словник виявився зовсім незадовільним і неприйнятним для користування. Радянська громадськість засудила його, бо в ньому яскраво позначилися такі риси, як архаїзація української мови, наявність багатьох діалектизмів, і поряд з цим — уникання слів, спільних з російською мовою, а в цитатному матеріалі — речення шовіністичного і політичного ворожого змісту. Видані томи цього словника мають деяке практичне значення як збірка лексичного і фразеологічного матеріалу української мови [1].

Перший у Східній Україні німецько-український словник

Крім згаданих загальномовних російсько-українських і українсько-російських словників, після 1917 р. з'являються іншомовно-українські і українсько-іншомовні загальні словники.

В західноукраїнських землях такі словники виходили ще в другій половині XIX ст. У Східній Україні перший такий словник був виданий тільки після Жовтневої революції — «Німецько-український словник» І. В. Шаровольського (К., ДВУ, 1929) з додатком «Головні відомості з німецької граматики».

Словник укладений за гніздовою системою і містить близько 20 000 реєстрових німецьких слів з українськими відповідниками.

---

[1] Див.: М. Я. Калинович, Ювілейний збірник, присвячений XXV роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР (1917—1942), т. І, Куйбишев, 1944, стор. 49; пор. Його ж, Новий російсько-український словник, «Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР», 1946, т. II—III, стор 19. Також див.: Т. В Зайцева, цит. праця, стор. 100—101; Л. А. Булаховський, Мовознавство на Україні за 40 років, у збірн. «Наука на Україні за сорок років Жовтня» Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 76.

Крім загальномовних слів, до словника внесені найголовніші терміни з різних галузей знання.

Джерелами для словника були «Німецько-український словарь» Кміцикевича і Спілки, а також багато німецько-російських і німецьких словників.

У німецькому реєстрі словника (і в українських відповідниках) є значні хиби. Насамперед у ньому (хоч словник виданий 1929 р.) немає широко вживаних після революції слів загальної мови, таких, як: Aktiv, Aktivität, aktuell, Agitation, agitieren і т. ін.

В українській частині словника серед відповідників знаходимо іноді діалектизми, напр., котва (поряд з якір) до Anker, хвилька до Valet і т. ін. В деяких випадках і до термінів інтернаціонального характеру даються як відповідники або діалектизми (напр., пошесть і повітря до Epidemie), або слова побутового вжитку (напр., гніт і давило до Presse), хлипок (поруч з вентиль) до Ventil, або, нарешті, вигадані, штучні слова (напр., синьожила (поруч з вена) до Vene; синьожильний до Venös.).

Таким чином, «Німецько-український словник» І. В. Шаровольського вид. 1929 р. мав деякі недоліки в німецькій частині і значні хиби в частині українській.

Історичний словник української мови

Історичний словник української мови, укладений Є. Тимченком, ще на початку XX ст. був поданий у Російську академію наук на Костомаровську премію одночасно із «Словарем української мови» Б. Грінченка. Рецензію на нього (в цілому позитивну), разом з рецензією на словник Грінченка, дав акад. О. О. Шахматов. Але до Жовтня цей словник не вийшов у світ.

У 1919 р. для укладання історичного словника української мови при АН УРСР була утворена окрема комісія на чолі з проф. Є. Тимченком. Як наслідок праці цієї комісії був виданий «Історичний словник українського язика» за ред. Тимченка, т. І, зошит І, **А — глибина** (ДВУ, Х.—К., 1930) і зошит II до слова **жяловати** (Вид.-во «Радянська енциклопедія», Х.—К., 1932)[1].

Для «Історичного словника» використано близько 400 джерел літературної мови від XIV до XIX ст. Але в основному словник побудований на матеріалах XVII—XVIII ст., а пам'ятки інших століть (особливо XIV—XV) використані дуже обмежено. Неповно використані й деякі джерела XVII—XVIII ст. Наприклад, з перших п'яти сторінок тексту «Сказанія о войнѣ коза-

---

[1] Рецензії на «Історичний словник українського язика»: Е. Карский, Історичний словник українського язика, «Известия ОРЯС» АН СССР, 1930, т. III, кн. 2, стор. 636; І. Бойків, Історичний словник українського язика, журн. «На мовознавчому фронті», К., 1931, кн. 1, стор. 76—80; Л. Гумецька — в роботі «Принципи складання історичного словника української мови» (IV Міжнародний з'їзд славістів. Повідомлення), К., 1958, стор. 7—10.

ковъ зъ поляками» С. Величка не виписано 15 слів (а щ е, в е с н а, в о д в о р е н и е та ін.).

Є в словнику й інші недоліки. Так, пояснення (тлумачення) слів часто не самостійні, а запозичені з багатотомного «Słownika języka polskiego», укладеного за ред. Яна Карловича та ін. (Варшава, т. I—VIII, 1900—1927). Іноді ці пояснення механічно переносяться з польського словника, тільки «українізуються», напр.:

«Słownik języka polskiego»	«Історичний словник українського язика»
Alegoria — przenośnia.	— **Аллигорія** — переносня.
Brodawka — drobny na ciele guziczek.	— **Бородавка** — дрібний на тілі гудзик.
Bezpieczeństwo... 2. wolność od pieczy, od troski..., spokojność...	— **Безпеченство...** 2. вільність від печі, спокійність.
Brytan — gatunek dużego psa.	— **Британъ** — гатунок дужого пса.
Wóz — sprzęt do jazdy, do wożenia.	— **Возъ** — спрят, щоб їздити або возити що.

Визначення слів часом незрозумілі через мову, якою вони подані, напр.: **Армата** — діло (пор. польське działo); **Ва́жити** — доходити ваги поміччу ваг; **Галянтерія** — прикраси до вбрання, артикули шику і т. ін.

До слів релігійного змісту (а їх у старих пам'ятках багато) даються пояснення в старому церковному розумінні, напр.: **Богъ** — найвища істота, створитель світа і всього, що в нім.

Часом маємо посилання на слова, яких нема в реєстрі, напр.: **Баволій** — прикметник від б а в о л ъ (а самого слова б а в о л ъ не подано).

Крім того, що джерела використані неповно, деякі виписані слова подаються без цитат-ілюстрацій, і тому невідомо, звідки вони взяті і чи дійсно вони були в старій мові. Таких слів є чимало, напр.: а м б р а (в 1 значенні), а с с е с о р і я, а с с е с о р ъ; б у р к а т е л я; в а р е н у х а, в у й н а та ін.

Навпаки, при деяких словах подається надмірно багато цитат, напр., на слово *аксамитъ* дано 9 цитат, на слово а г г е л ъ — 10, на слово б л ю з н и т и — 10 цитат тільки з джерел XVII ст.; іноді наводиться по кілька цитат з одного джерела (напр., на слово б е з п р а в ь е).

Крім дуже спольщеної мови пояснень при багатьох словах, словник додержується (не скрізь послідовно) свого особливого правопису (ш о і що, ш о б і щ о б), л ю д з ь к и й, м а т е р і я л ь, м а т е р і я л ь о м, у П о л ь щ и (місцев. відм.), нехтуючи часом існуючі норми літературної мови.

Незважаючи на ряд істотних методологічних, методичних, технічних та інших недоліків, «Історичний словник українського язика» за ред. Тимченка часто стає в пригоді дослідникам історії української мови.

Тепер над укладанням історичного словника української мови працює група науковців відділу мови Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, якому передані відповідні матеріали з Інституту мовознавства.

Термінологічні словники 1917—1933 рр.

Поряд із загальномовними словниками російсько-українськими і українсько-російськими в цей час виходить більше словників термінологічних, найчастіше двомовних російсько-українських, що їх видавали окремі автори і різні установи. Російська мова, яка мала широко розвинену і усталену лексику як загальну, так і термінологічну, давала цим словникам, особливо термінологічним, реєстр російських термінів, до яких подавались українські відповідники.

Термінологічні словники в українській лексикографії, так само як і загальномовні, з'являються уже в перші роки після Жовтня. До 1933 р. їх вийшло дуже багато.

До 1917 р. в Східній Україні були тільки деякі невеликі збірки термінологічного матеріалу. Термінологічної лексики не давали, крім лексики ботанічної та сільськогосподарської, і загальномовні словники. Термінологія, що виробилася в західноукраїнських землях, була майже невідома в Східній Україні. До того ж вона, складена часом за зразками і під впливом мови польської або німецької, не завжди була прийнятна для Східної України.

Тим часом після 1917 р. українська літературна мова Східної України, здобувши доступ у всі ділянки життя, не мала відповідної виробленої і усталеної термінології. Школа, що перейшла на українську мову, найбільше потребувала такої термінології при викладанні всіх навчальних дисциплін, при складанні підручників і т. ін.

Наскільки великою була потреба в термінологічних словниках, видно з того, що вже протягом 1917—1918 рр. їх було видано 20: термінології медичної, географічної, природознавчої, алгебраїчної, геометричної, арифметичної, граматичної і т. д. Деякі з цих словників (як і словники загальномовні) виходили в невеликих містах (Миргороді, Гадячі, Черкасах та ін.). Часом укладали їх люди, які не мали належних наукових знань і потрібного лексикографічного досвіду.

Термінологічна робота 1917—1918 рр. проходила стихійно, неорганізовано (за винятком діяльності Товариства шкільної освіти, що видало в 1917 р. кілька словників з різних шкільних дисциплін). У кінці 1918 р. при природничому відділі Українського наукового товариства в Києві була утворена термінологічна комісія, що взялась за укладання, на основі зібраного матеріалу, словників з природничих наук. У 1919 р. при І відділі Академії наук УРСР була організована Правописно-термінологічна комісія з секціями: природничою, технічною, правничою і правописною, кожна з яких збирала матеріал для укладання

словників. У 1921 р. Українське наукове товариство злилося з Академією наук, а на базі термінологічних секцій обох цих установ був заснований Інститут української наукової мови. З цього часу до 1930 р. майже всі термінологічні словники з різних галузей науки укладав новоутворений Інститут української наукової мови, а після 1930 р. — Інститут мовознавства АН УРСР [1].

Подаємо за даними каталога Державної публічної бібліотеки УРСР і за «Покажчиком з української мови» Л. Червінської і А. Дикого список термінологічних словників 1917—1933 рр. (у хронологічному порядку).

1 Адаменко П., Медицинський словничок, Могилів на Поділлю, 1917, стор. 40; 2. Географічна термінологія, зложена природничою комісією українського Т-ва шкільної освіти в Києві, 1917, 12 стор. 3. Дубняк К., Короткий російсько-український словник термінів природознавства та географії, Миргород, 1917, 31 стор.; 2-е вид. — Кобиляки, 1917, 40 стор.; 4. Проект алгебричної термінології, вид. Т-ва шкільної освіти, К., 1917, 8 стор; 5. Проект геометричної термінології, вид. Т-ва шкільної освіти, К, 1917, 15 стор.; 6. Щириця Ю., Термінологія і програма систематичного курсу арихметики, Вінниця, 1917, 31 стор.; 7. Термінологія граматична і правопись, ухвалені комісією Т-ва шкільної освіти, К., 1917, 201 стор.; 8. Ванько Є., Кишеньковий російсько-український правничий словник. Для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців. К., 1918, 32 стор.; 9. Вікул Є., Російсько-український словничок термінів фізики і хімії, Гадяч, 1918, 40 стор.; 10. Б. М., Р. Б, Українська службова термінологія й зразки службових паперів, вид. неофіціальне, К, 1918, 32 стор.; 11: Євтимович В., Московсько-український словник для військових, К., 1918, 125 стор.; 12. Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства, Полтава, 2-е доповн. вид., 1918, 126 стор.; 13. Курило О., Російсько-український словник медичної термінології, вид. «Українських медичних вістей», К., 1918, 31 стор.; 14. Ловецький Ф., Короткий московсько-український словник для юристів, К., 1918, 29+3 стор.; 15. Московсько-український термінологічний словник. Додаток до першого числа «Термінологічного збірника Міністерства шляхів», 1918, 56 стор.; 16. Ніколаєв В., Назви звірів, птиць, комах та інших животин, Полтава, 1918, 60 стор.; 17. Падалка Л., Російсько-український діловодний словник, Полтава, 1918, 106 стор.; 18. Словник короткий російсько-український правничий, вид. Украін. полтав. правнич. т-ва, Кременчук, 1918, 36 стор.; 19. Словник української фізичної термінології (проект), вид. термінологічної комісії природн. секції Украін. науков. т-ва, К.,.1918, 133 стор; 20. Фізична термінологія (російсько-українська). Уложив педагогічний гурток слухачів Вінницького учительськ. ін-ту, Вінниця, 1918, 32 стор.; 21. Технічна термінологія, прийнята технічною термінологічною комісією при департаменті професійної освіти МНО, К., 1918—1919 рр., вип. I, 20 стор.; вип. II — 15 стор., вип. III — 22 стор.; 22. Леонтович В. та Єфимов О., Московсько-український правничий словничок, К., 1919, 141+3 стор.; 23. Комаров Б., Короткий російсько-український словник. Вип. 1. Фізика. Одеса, 1919; 24. Хведорів Н. М., Московсько-українська термінологія елементарної математики, Кам'янець-Подільський, 1919, 37 стор.; 25. Щоголів І, Словник української ентомологічної номенклатури (проект), вид. термінологічної комісії відділу природн. наук Украін. наук. т-ва, К., 1920, 78 стор.; 26. Російсько-український медичний словник д-ра М. Галина, К., 1920, 144 стор.; 27. Звінський, Філософський словничок, Черкаси, 1920, 33 стор.; 28. Словник російсько-український математичної термінології, вид. Запорізьк.

[1] Див. статтю «До організації термінологічної справи на Україні», «Вісник Інституту української наукової мови», Київ, 1928; випуск I.

відділу нар. освіти, Запоріжжя, 1921, 32 стор; 29. Курило О., Словник хімічної термінології, УАН, ДВУ, К., 1923, 140 стор.; 30. Тутковський А., Словник геологічної термінології (проект), К., ВУАН, Ін-т україн. наукової мови, 1923, 62 стор.; 30. Александровський Б. П., Шкільний медичний словник (за Галиним), Полтава, вид. Україн. хреста, 1924, 41 стор.; 32. Бузинний О. та Щепотьєв В., Короткий російсько-український словник. Практичний підручник діловодства, вид. «Книгоспілки», 1924, 43—83 стор.; 33. Короткий російсько-український словничок фінансових термінів для вжитку співробітниками Губфінвідділу, К., 1924, 161 стор.; 34. Номенклатура міжнародна причин хороб та смерті (Матеріали до української статистики та економічної термінології, І), переклад з англ. мови акад. О. В. Корчак-Чепурківського, вид. ЦСУ, Харків, 1924, 25 стор.; 35. Свободін М. та Кохановський М., Практичний правничий словник російсько-український, вид. лівобережн. вид-ва «Селянська правда», К., 1925, 72 стор.; 36. Жигадло І., Російсько-український словничок реместв, професій та підприємств, Харків, 1925, 24 стор.; 37. Nomina anatomica ucrainica — Анатомічні назви, прийняті в Базелі на IX зборах Анатомічного т-ва, перекладені на українську мову, ДВУ, К., 1925, VIII +80 стор.; 38. Дубровський В., Російсько-український технічний словник, з додатком сільськогосподарських термінів, К., 1925, 71 стор.; вид. 2-е, змінене і доповнене, К., 1926, 102 стор.; 39. Калинович Ф., Словник математичної термінології, ч. 1, Термінологія чистої математики, УАН, ДВУ, К., 1925, 240 стор.; 40. Російсько-український словник банкового діловодства, вид. київської філії Промбанку, 1925, 60 стор.; 41. Секунда Т., Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки з українським та російським покажчиком, К., ДВУ, 1925, IV + 40 стор.; 42. Словник зоологічної номенклатури. Ч. І. Назви птахів (проект), УАН, ДВУ, К., 1925, 64 стор.; 43. Васильківський М., Українсько-російський словничок, у роботі Я. Мамонтова «Хрестоматія сучасних педагогічних течій», Харків, 1926, 613—633 стор.; 44. Веретка С. і Матвієвський М., Практичний правничий словник російсько-український, Харків, 1926, 80 стор.; 44. Гиржель А. и Рин Д., Українська мова в бухгалтерії та статистиці. Украинский язык в бухгалтерии и статистике. Номенклатура счетов. Терминология. Формы. Справочный словарь. Практическое пособие при переводе отчетности на укр. язык, Одесса, 1926, 166 стор.; 45. Дармороси М. і Л., Словник технічної термінології, К., Вид-во «Горно», 1926, 292 стор.; 46. Діденко О., Практичний російсько-український словник математичних термінів для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів, Запоріжжя, 1926, 32 стор.; 47. Журковський, Російсько-український транспортовий словник, Харків, Південна округа шляхів, 1926, 93 стор.; 48. Калинович Ф., Словник математичної термінології (проект). Ч. II. Термінологія теоретичної механіки, УАН, ДВУ, К., 1926, 80 стор.; 49. Корчак-Чепурківський О., Номенклатура хороб. Латинсько-українські назви хороб та російський покажчик до них, вид. Київськ. медінституту, 1926, 50 стор.; 50. Осипів Мик., Російсько-український словник щонайпотрібніших у діловодстві слів (практичний порадник), Харків, 1926, 82 стор.; 51. Практичний російсько-український словник ділової мови (конторської та рахівничої), склали Є. Лінкевич, Б. Михайлович, П. Скрипник, І. Степаненко, К., Вид-во «Час», 1926, 134 стор.; 52. Проект метеорологічної термінології, Російсько-український словник термінів, ухвалених в метеорологічній секції Ін-ту україн. наук. мови, К., Укрмет, 1926, 12 стор.; 53. Російсько-український словник правничої мови, ред. А. Ю. Кримський, ВУАН, К., 1926, 226 стор.; 54. Словник української бібліотечної термінології, «Бюлетень Одеськ. бібліотечного об'єднання», 1926, 5 стор.; 55. Російсько-український словник математичної термінології та фразеології. Склала термінологічна комісія Одеської науково-дослідної кафедри математики, Одеса, 1927, 46 стор.; 56. Словник зоологічної номенклатури (проект), ВУАН, ДВУ, Харків, 1927, 124 стор.; 56. Горецький П., Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування (проект), ВУАН, К., 1928, 100 стор.; 57. Зенкевич С., Словник хімічної термінології. Неорганічна хімія (проект), ДВУ, Харків, 1928, 50 стор.; 59. Кисельов В., Медичний російсько-український словник, Одеське наук. т-во, ДВУ, Харків, 1928, 142 стор.;

59 Лоханько Ф., Словник технічної номенклатури. Мануфактурні виробництва, ВУАН, К., 1928, VIII +104 стор.; 60. Полонський Х., Словник природничої термінології (проект), УАН К., 1928, VIII+262 стор.; 61. Словник ботанічної номенклатури, УАН, К., 1928, XXX +312 стор. (текст латинсько-український, покажчик українсько-латинський); 62. Словник зоологічної номенклатури (проект). Ч. III. Назви безхребетних тварин, УАН, К., 1928, 186 стор.; 63. Туркало К. і Фоворський В., Словник технічної термінології. Комунальне господарство (проект), УАН, Харків, 1928, 172 стор.; 64. Шелудько Ів., Словник технічної термінології. Електротехніка, УАН, К., 1928, 248 стор.; 65. Шелудько Ів. та Садовський Т., Словник технічної термінології (загальний) (проект), УАН, К., 1928, стор. 588; 66. Якубські С. та О., Російсько-український словник військової термінології, К., 1928, 216 стор.; 67. Словник механічної термінології. Ч. I Силовні (проект), ВУАН К., 1929, 167 стор; 68. Булда С., Словник будівельної термінології (проект), ВУАН, К., 1930, 256 стор.; 69. Словник музичної термінології (проект), УАН, К., 1930, 135 стор.; 70. Тимковський А., Словник радіотермінологічний російсько-український для технікумів, трудшкіл, ФЗУ, радіоаматорів, Миколаїв, 1930, 37 стор.; 71. Трихвилів Ю. та Зубков І., Словник технічної термінології. Мірництво (проект), ВУАН, Харків, 1930, 155 стор.; 72. Василенко П., Словник гірничої термінології, ВУАН, Харків, 1931, XII +142 стор.; 73. Кривченко Г. та Ігнатович В., Словник економічної термінології (проект), ВУАН, Х.—К., 1931, 6+133 стор.; 74. Носов А., Словник антропогеографічної термінології (проект), ВУАН, Харків, 1931, XII +230 стор.; 75. Паночіні С., Словник біологічної термінології (проект), ВУАН, Харків, 1931, 90 стор.; 76. В. Крамаревський, О. П'ятак та ін., Практичний словник медичної термінології, ВУАН, Харків, 1931, IV +86 стор.; 77. Сабалдир П., Практичний словник сільськогосподарської термінології, ВУАН, Харків, 1931, 98 стор.; 78. Шелудько І., Практичний словник виробничої термінології, ВУАН, Харків, 1931, XIII + +110 стор.; 79. Вовчанецький В. та Лепченко Я., Словник ботанічної термінології (проект), ВУАН, К., 1932, XII +370 стор.; 81. Словник фізичної термінології (проект), ВУАН, Харків, 1932, VI +212 стор.; 82. Шелудько Ів., Радіословник українсько-російський, «Транспорт і зв'язок», К., 1932, 94 стор.; 83. Словник сільськогосподарської термінології (проект), ВУАН, Х.—К., 1933, VIII +392 стор.

Протягом 20-х років термінологічні матеріали подавалися також при різних спеціальних виданнях. Перелічимо деякі з них.

До книги С. Городецького «Цукрово-бурякове насіннярство на Україні» (Харків, 1921) був доданий «Словничок деяких слів і технічних термінів»; при роботі І. Мінца «Маляс українських цукроварень» (К., 1922) — «Словничок слів і технічних термінів цукрово-бурякової технології»; при праці К. Тімірязєва «Життя рослин» (у перекладі Я. Лепченка, К., 1925) — «Словник-покажчик абетковий»; при книзі К. Кузьміна «Деталі машин», їхня конструкція та розрахунок» (Харків, 1927) — «Словничок технічних термінів» та ін.

Такого ж характеру термінологічні матеріали друкувалися і в фахових журналах, напр.: «Матеріали до ембріональної термінології» в «Українських медичних вістях» (1925, № 2 і 1926, № 2); «Номенклатура недуг українською мовою» (там же, 1926, № 2); «Матеріали до технічної термінології південно-західної Чернігівщини» в «Науково-технічному віснику» (1926, №№ 1, 2, 4—10) і в деяких інших.

На термінологічні словники і словнички, що виходили з 1917 р., друкувались короткі рецензії (іноді — маленькі замітки) в різних періодичних виданнях, таких, як[1]: «Книгарь» (1917—1918 рр.), «Вільна українська школа» (1918—1919 рр.), «Літературно-науковий вістник» (1917 р.), «Українські медичні вісті» (1918 і пізніші роки), «Голос друку» (1921 р.), «Книга» (1923 р.), «Вісник сільськогосподарської науки» (1924 р.), «Червоний шлях» (1924 і пізніші роки), «Вісті ВЦВК (1924 і пізніші роки), «Шлях освіти» (1925 р.), «Нова книга» (1925 р.), («Комуніст» (1926 р.), «Народний учитель» (1926 р.), «Нова громада» (1926 р.), «Записки іст.-філол. відділу ВУАН» (1926 р.), «Червоне право» (1926 р.), «Пролетарська правда» (1926 р. і пізніші роки»), «Науково-технічний вісник» (1926—1927 рр.), «Життя і революція» (1927 р.), «Український медичний архів» (1927 р.), «Вісник української наукової мови» (1928 р.).

Укладання термінологічних двомовних перекладних словників 1917—1933 рр.

На Україні після революції 1917 р., як сказано вище, досить широко розгорнулась робота по складанню словників. Практика цієї роботи потребувала вироблення певних теоретичних настанов. Але теорія лексикографії цього часу виходила з принципів буржуазного мовознавства і часто була пройнята націоналістичними тенденціями. Укладачі загальних і особливо термінологічних словників зверталися до революційних лексикографічних праць, запозичаючи в них відповідні до своїх тенденцій методологічні настанови, які суперечили принципам ленінської політики Комуністичної партії в розвитку національних культур народів СРСР. Це позначилося і на роботі Комісії словника живої української мови, що з 1920 р. працювала над укладанням загального російсько-українського словника, а також на роботі Інституту української наукової мови, де укладались численні термінологічні словники.

Буржуазно-націоналістичні елементи намагалися створити перешкоди в розвитку мови нової, радянської епохи, мови, пов'язаної з соціалістичним будівництвом, з соціалістичною культурою і з мовами всіх народів Радянського Союзу, насамперед з мовою і культурою російського народу. Зокрема в лексикографії вони додержувались порочних настанов, що служили теоретичною основою для складання словників. Ці настанови і така ж практика особливо виразно виявились у складанні словників термінологічних.

Спеціальних робіт, які б висвітлювали питання укладання термінологічних словників — російсько-українських чи взагалі іншомовно-українських, — в українському мовознавстві в цей час не було. Окремі питання укладання таких словників роз-

[1] Див.: Л. Червінська, А. Дикий, «Покажчик з української мови». (матеріали по 1929 рік), «Словники спеціальні», стор. 46—65.

глядалися в передмовах до деяких термінологічних праць, що виходили на Україні після 1917 р., в інструкціях до укладання словників, у замітках на термінологічні теми та ін.

Критичний перегляд цих матеріалів важливий для висвітлення тих головних настанов, яких більшою чи меншою мірою додержувались установи, організації чи окремі особи, що працювали в галузі лексикографії.

Значну термінологічну роботу провадила природнича секція Українського наукового товариства в Києві, при якій у другій половині 1918 р. була створена термінологічна комісія. У статуті цієї комісії (п. 2) сказано, що комісія для укладання словників збирає і систематизує термінологічний і номенклатурний матеріал, а «в разі відсутності народного і літературного матеріалу *утворює потрібні терміни і назви...*»[1] (Курсив наш. — *П. Г.*). Отже, термінологічна комісія Наукового товариства обстоювала принцип довільного утворення слів для словника.

Слід зазначити, що ця настанова комісії спиралась на термінологічну практику Верхратського. Так, у передмові до першого виданого цією комісією «Словника української ентомологічної номенклатури» (1920 р.) (він латинсько-українсько-російський) говориться, що в укладанні словника чимало допомогли термінологічні матеріали і термінологічна практика Верхратського [який у деяких роботах допускав принцип штучного утворення слів (див. стор. 152)]. Комісія в своєму словнику дала окремі назви, створені Верхратським.

«Медичний російсько-український словник» за ред. д-ра М. Галина (1920 р.), укладений медичною секцією Українського наукового товариства, розглядає (в передмові) питання принципів складання словника і на основі їх дає українські відповідники до російських термінів.

Термінологічний матеріал, зібраний для цього словника, був, як говориться в передмові, дуже недостатній для того, щоб задовольнити потреби сучасного стану медицини. Тому треба було, на думку секції, звернутися до усталеної медичної термінології греко-латинської і російської і термінологію цих мов перекласти на українську мову[2].

Але коли була зібрана російська медична термінологія, то виявилось (як про це сказано в передмові до словника), що вона нібито «не суто народна, бідна на власні терміни..., здебільшого штучно утворена і перекладена не стільки з засадної, науково обґрунтованої латино-грецької термінології, як з німецької мови»[3].

---

[1] Див. «Вісник Інституту української наукової мови», вип. II, 1930, Додаток: «Природничий відділ ІУНМ», стор. 3.

[2] Російсько-український медичний словник за ред. др-а М. Галина, К, 1920, стор. VII.

[3] Там же, стор. VIII.

Такий латинський термін, як endocarditis, говориться в передмові, німці передають «die Entzündung der inneren Herzhaut»; росіяни — «воспаление внутренней оболочки сердца»; поляки — «zapalenie wewnętrznej błony sercowej», а українці — «запаління осередної оболонки серця» [1].

Проте вживані тоді українські медичні терміни такого характеру секція не визнає правильними і вважає, що термін endocarditis, відповідно до його складових елементів endo-card-itis, треба перекласти «середно-серд-(н)иця», «середносердниця», а термін perinephritis, відповідно до його складових частин peri-nephr-itis, слід перекласти «о-нирк(ов)-ниця», «онирковиця», «онирчиця» і т. ін. [2].

Ставши на шлях штучного утворення термінів, секція, однак, зазначає, що буде ще чимало дискусій з приводу того, чи слід замість міжнародних медичних термінів, відомих усьому світові, перекладати греко-латинські терміни і для цього утворювати українські неологізми, які «самі по собі не завжди будуть зрозумілі навіть для лікарів».

Незважаючи на це секція в словнику наводить свої переклади греко-латинських термінів, «бажаючи подати ті принципові основи, на яких мусить утворюватись українська термінологія майбутнього»[3].

При Академії наук УРСР у 1921 р. був створений Інститут української наукової мови, в якому об'єдналися різні установи, що працювали над питаннями термінології і укладанням термінологічних словників (термінологічно-орфографічна комісія Академії наук УРСР, згадана вище термінологічна комісія Українського наукового товариства та ін.).

З цього часу майже вся термінологічна робота була зосереджена в Інституті української наукової мови, який до 1930 р. видав 16 термінологічних словників з різних галузей знання. У 1930 р. він був реорганізований в Інститут мовознавства. Цей інститут до 1933 р. видав 15 термінологічних словників.

Одним з основних питань, зв'язаних з укладанням російсько-українських (і взагалі двомовних) словників, у термінологічній роботі Інституту української наукової мови, а пізніше — Інституту мовознавства було питання про новотвори для словників. Це питання було предметом дискусій, але в цілому попереднє розв'язання його — як у «Російсько-українському медичному словнику» 1920 р. — залишалося майже в повній силі.

---

[1] Російсько-український медичний словник за ред. д-ра М. Галина, К., 1920, стор. X.

[2] Там же, стор. XI.

[3] Там же, стор. XIII.

Так, у передмові до «Словника хімічної термінології» (вид. ВУАН, 1923 р.) сказано, що в словник внесені не тільки ті терміни, які поширені в літературі або в народній мові, але й деякі терміни, утворені самою підкомісією цього словника [1].

У передмові до словника «Номенклатура хороб» (вид. Київського медінституту, 1927 р.) автор говорить, що питання про принципи утворення української наукової номенклатури, в тому числі й медичної, не зовсім просте, «не остаточно вирішене і викликає полеміку у відповідних колах» [2]. Автор словника це питання теж не вважає остаточно розв'язаним, але все-таки визнає, що в цей час найбільш обгрунтованими і практичними для номенклатури, яку він укладає, є настанови, вперше висловлені і розвинуті Галиним, тобто настанови, подані в передмові до згаданого вище «Російсько-українського медичного словника» за ред. Галина [3].

Розглянуті уривки з передмов двомовних термінологічних словників, які виходили після 1917 р., наочно показують, що принцип довільного утворення для словника нових термінів і назв визначався різними авторами, секціями, комісіями і т. д., які працювали в галузі термінології.

Теоретичним матеріалом щодо словниково-термінологічної роботи можна до деякої міри вважати також «Інструкцію для складання словників» Інституту української наукової мови [4]. У § 5 цієї інструкції сказано, що термінолог повинен творити «нове слово-термін (новотвір) з кореневих мовних основ» за допомогою відповідних префіксів і суфіксів, надаючи цьому новотворові того значення, якого нема для потрібного наукового поняття. Отже, і в цій інструкції обстоюється принцип довільного утворення термінів для словника його автором (складачем).

У цьому ж параграфі інструкції говориться, що термінолог, запозичаючи певне іншомовне слово, має брати його «з першого джерела», тобто давати його в такій вимові і в такому граматичному роді, як у тій мові, з якої слово походить (напр., кляса, а не клас, клюб, а не клуб та ін.).

Термінологічні словники, яких немало видав Інститут української наукової мови, а пізніше — Інститут мовознавства, укладалися з більшим чи меншим додержанням настанов, висловлених у розглянутих вище передмовах до різних словників і в інструкції для їх складання. Внаслідок цього знаходимо великі перекручення української термінології у фахових словни-

---

[1] Курило О., Словник хімічної термінології, Київ, 1923, стор. VI.

[2] Корчак-Чепурківський О., Номенклатура хороб. Латинсько-українські назви хороб та російський покажчик до них, Київ, 1926, стор. 4

[3] Там же.

[4] Див. «Вісник Інституту української наукової мови», вип. I, 1928, стор 66—72.

ках, складених секціями або комісіями Інституту української наукової мови і Інституту мовознавства.

Такі перекручення термінологічної лексики можна бачити в загальному «Словнику технічної термінології» (1928 р.). В цьому словнику до іншомовних термінів російського реєстру часто даються (іноді поряд з іншомовними) вигадані відповідники, яких фактично в мові не було.

Наведемо кілька ілюстрацій перекладу слів (вигадані слова підкреслюємо): **Кабель** — *жильник,* кабель; **Калька** — калька, *прозорівка*; **Катет** — катет, *прямка*; **Контакт** (касание) — дотик, (предмет) *дотичка*; **Контргайка** — *примутра*; **Контрфорс** (вообще) — *відпірник.*

Іноді відповідником до інтернаціонального або взагалі іншомовного терміна тут дано існуюче слово, але яке має інше значення (не термінологічне), напр.: **Канделябр** — світильник; **Кнопка** — гудзик, або до реєстрових слів іншомовного походження давались такого ж характеру українські відповідники, але за принципом «першого джерела», напр.: **Фольга** — фолія (порівн. нім. die Folie); **Шлюз** — шлюза (порівн. нім. die Schleuse).

Поряд з такими перекрученнями в подаванні відповідників до іншомовних термінів, у словнику нерідко даються діалектизми або архаїзми, напр.: **Гайка** — мутра; **Кирка** — дзюбак; **Конфорка** (о кухонном очаге) — фа(о)єрка; **Крот** — кертиця.

Сказане вище в достатній мірі характеризує викривлення, що виявилися в різних термінологічних словниках 1917—1933 рр.

Це не означає, звичайно, що всі термінологічні словники, видані протягом 1917—1933 рр., а так само і весь поданий у них матеріал, були хибні і порочні. Деякі з цих словників українські терміни подавали на підставі лексичного матеріалу, взятого з живої народної мови або з літературних джерел, списки яких наводилися при передмовах, і тому українська термінологія в цих словниках відповідає фактично існуючій у мові.

Одним з таких термінологічних словників є латинсько-український «Словник ботанічної номенклатури» (проект), складений ботанічною секцією природничого відділу Інституту української наукової мови (УАН, Київ, 1928).

У словнику до латинських ботанічних назв даються всі українські відповідники, взяті з використаних джерел, причому на першому місці ставиться українська назва, ухвалена секцією до вживання. В кінці словника — українсько-латинський покажчик. Українські назви (25 тисяч) були зібрані з літературних джерел і з живої мови як східної України, так і з західноукраїнських земель. Після передмови в Словнику наведено великий список джерел і список кореспондентів, що присилали записи ботанічних назв у народній мові. До кожної української назви даються джерела (автор, сторінка або назва місцевості. де записане слово).

До речі, слід відзначити як теоретично позитивний момент, що в словник, як сказано в передмові, не внесені ті рослини української флори, «для яких не було ніякого народного матеріалу і які не мають тепер практичного значення» [1].

Український матеріал до латинських назв оформляється в словнику так: «Convallaria majalis — конвалія» (ухвалена назва); до неї наводиться 15 різних джерел. Далі даються інші назви: порічка (1 джерело), коновалія і кунвалія (по 1 джерелу), ландиш (7 джерел), лантиш і лантишник (1 джерело), ландушник і ландушка (по 1 джерелу), ландош, ланиш, лантус, ладичник, ванник (по 1 джерелу) і т. ін. Як бачимо, ухвалюючи українські ботанічні назви, секція спиралася на зібраний і фактично існуючий у мові матеріал.

Тільки іноді, як зазначається в передмові, секція давала терміни «від себе» [2]. Ці терміни, утворені секцією, не могли бути потверджені джерелами, і тому в словнику при них є позначка «Сек.» Але слова з позначкою «Сек.» знаходимо при так званих бінарних назвах рослин, тобто при таких, які відповідають латинським складним (двослівним) назвам, де перше слово визначає рід, а друге — вид рослини, напр.: «Acer rubrum — клен червоний (Сек.)» (з народних матеріалів секція мала тільки назву, не бінарну, чорноклин); «Achillea ageratum — деревій звичайний (Сек.)» (з народних назв секція мала багато інших: деревій польовий, кривавник, білоголовник та ін.). Тому для визначення виду рослини (коли народні назви давали загальну назву для різних видів певного роду її) до родової назви секція додавала назву видову, беручи слово з української загальномовної лексики (як: «Acer rubrum — клен червоний» і т. ін.). Іноді для назви рослини секція залишала в українській частині словника латинську назву, напр. «Achlya Nees — ахлія (Сек.)», хоч для цієї рослини секція мала народну назву — мерхля, але ця назва діалектна (записана в Закарпатті Верхратським). Отже, серед українських ботанічних назв, поданих у словнику, власно й нема назв штучно утворених, вигаданих.

Таким чином, латинсько-український «Словник ботанічної номенклатури» в українській частині дає великий і надійний матеріал, потверджений літературними або народними джерелами. «Цей словник і досі не втратив свого значення і використовується як довідкова книга» [3].

Другий термінологічний словник — уже російсько-український — «Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування» (ДВУ, Харків, 1928), укладений педагогічною

---

[1] Словник ботанічної номенклатури, К., УАН, ДВУ, 1928, стор. XXIV.
[2] Там же, стор. XIV.
[3] Т. В. Зайцева, цит. пр., стор. 103.

секцією Інституту української наукової мови. В ньому, як і в «Словнику ботанічної номенклатури», використано численні українські і російські джерела (близько 80), з яких найважливіших у списку при передмові вказано: українських — 34, російських — 8. У кінці словника дано українсько-російський покажчик.

В українській частині словника багато інтернаціональної термінології — відповідно до такої ж у російському реєстрі. До українських термінів-відповідників джерела не наводяться, а здебільшого даються тільки ілюстративні приклади-словосполучення (без зазначення джерела).

Про утворені терміни в передмові сказано, що секція подає їх з позначкою «нов.» (новий). Але таких слів, з ремаркою «нов.», у словнику знаходимо тільки два — з а л і к і з а л і ч е н н я до рос. з а ч е т, тобто при словах, які на той час уже з'явилися в живій мові, в шкільній практиці, але ще не були виписані з друкованих джерел.

До термінів російського реєстру д и к т а н т, м е т о д і п р о г р а м м а даються відповідники д и к т а н т, м е т о д і п р о г р а м а, а не д и к т у р а, м е т о д а і п р о г р а м, як давали різні інші словники того часу.

Таким чином, і праця педагогічної секції — «Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування» — свідчить, що не всі секції, комісії чи окремі особи, що працювали тоді в галузі термінології, приймали принцип довільного утворення слів для словників. Про це ж свідчить і наведене раніше висловлення, що питання про принципи утворення української наукової номенклатури «не остаточно вирішене і викликає полеміку у відповідних колах» (див. стор. 187).

Теорія «обов'язкових відповідників» у двомовних перекладних словниках

При утворенні неіснуючих українських слів укладачі російсько-українських словників (особливо термінологічних) часто керувалися антинауковою так званою теорією обов'язкових відповідників, тобто вимогою, що до кожного реєстрового слова першої (лівої) колонки мови словника автор його обов'язково повинен давати однослівний відповідник, навіть тоді, коли такого відповідника немає в мові або його не знає автор і не знаходить у своїх матеріалах.

Але, як відомо, не завжди в певній мові є рівнозначні слова-відповідники до слів іншої мови. Напр., до французького слова empocher (дієслова, утвореного від іменника poche — кишеня) або німецького einsäcken (дієслова, утвореного від іменника Sack — мішок) нема в українській і в російській мовах однослівних відповідників, і в кожній з цих двох мов поняття, виражені словами empocher і einsäcken, передаються описово (по-українськи: «класти в кишеню» і «класти в мішок»; по-російськи: «класть в карман» і «класть в мешок»).

Так само до французьких слів (утворених від іменника sable — пісок) sabler, sablage, sablier і sablière нема українських однослівних відповідників, і вони передаються описово: sabler — посипати піском (а не «піскувати»); sablage — посипання піском (а не «піскування»); sablier — пісковий годинник і робітник, що працює на піскових кар'єрах; sablière — пісковий кар'єр.

Немає рівнозначних українських слів-відповідників, напр., до польських слів: drożysty, zagłodzić, zapustek, і вони по-українськи передаються описово: drożysty — багатий на дороги; який має багато доріг; zagłodzić — заморити голодом; zapustek — молоде дерево, залишене в лісі (на вирубі) для виросту.

І в українській мові теж є слова, що їх не можна передати однослівними відповідниками, напр., російської мови (і навпаки: в російській мові є лексичні елементи, які не передаються однослівними українськими), напр., українське о д в і р о к не означає «косяк», а «дверной косяк», л у т к а — не «косяк», а «оконный косяк» і т. ін.

Про цю складність відношень слів однієї мови до слів другої мови (або взагалі до слів інших мов) і про зв'язані з цим труднощі, що постають часом при укладанні двомовних перекладних словників, досвідчений лексикограф Л. Щерба висловлює таку думку: «Багатогранність слова особливо виразно виступає при порівнянні між собою різних мов, бо, через різні історичні умови їх розвитку, вона в них ніколи не збігається» [1].

Давши приклади багатогранності і складності слова однієї мови в порівнянні з словами іншої мови, Щерба вказує на те, що слова певної мови перебувають із словами іншої мови в дуже складних і різноманітних стосунках і через це складання двомовних словників — справа дуже важка [2].

Що ж робити авторові двомовного перекладного словника, якщо при укладанні такого словника будуть випадки, коли до реєстрового слова першої мови нема точних відповідників у другій мові?

Цього питання торкаються різні автори. Д. Лотте говорить. «Дійсно, що має робити укладач словника, коли для іншомовного терміну... не знаходиться «справжній» рідний термін — його заміняє «недифенційований» термін або терміну немає зовсім. Створити новий термін? Його ніхто не зрозуміє; та це й помилковий шлях» [3].

---

[1] Русско-французский словарь. Под общим руководством и редакцией проф. Л. В. Щ е р б ы, М., 1936, «От редактора», стор. 5.

[2] Т а м ж е.

[3] Д. С. Л о т т е, Упорядочение технической терминологии, «Социалистическая реконструкция и наука», вип. 3, 1932, стор. 145.

У передмові до «Англо-русского электротехнического словаря» Є. А. Карповича (вид-во «Кубуч», Л., 1931) сказано, що в словнику дається, де це можливо, точний переклад англійських термінів російськими рівнозначними термінами, а де це зробити важко (коли нема відповідного російського терміну або коли це англійський ідіоматичний вираз), то дано пояснення. Такого ж принципу додержуються: «Технический немецко-русский словарь» (автори А. А. і Л. А. Еразмус, М., 1931), «Военный французско-русский словарь» А. Таубе (М., 1931) і деякі інші іншомовно-російські термінологічні словники 30-х років.

У передмові до загального «Русско-французского словаря» Л. Щерба говорить про подавання до французьких перекладів-відповідників до російських значень, що коли до них не було точного перекладу, то давалося кілька приблизних перекладів з відповідними поясненнями. А іноді «ми навіть робили приблизний переклад з особливим знаком: ≃. Коли нам здавалося, що нема нічого підхожого, ми відмічали це значення як неперекладне («непереводимое») і в дужках давали або пояснення, або які-небудь часткові переклади» [1].

За висловленими настановами в цьому словнику російські реєстрові слова, до яких у французькій мові нема рівнозначних однослівних відповідників, передаються так:

землячество — union des étudiants d'une même contrée;
подпольщик — membre d'une organisation illégale;
тёшка неперев. (chaire du ventre d'une poisson);
тысячник — communiste qui faisait partie d'un contingent de mille membre du Partie, désignés pour une période d'études;
частушка лит., неперев. (chansonnette populaire russe) та ін.

Так здорова теорія і практика багатьох двомовних перекладних словників відкидає хибну теорію про обов'язковість давати в словниках до слова реєстру точний відповідник, коли цього відповідника нема в мові, давати його, не спиняючись навіть перед «утворенням» неіснуючих у мові слів.

Отже, коли до реєстрового слова першої мови нема точного рівнозначного відповідника в другій мові, то автор словника не має права «творити» «відповідник», подаючи його як реально існуючий факт мови. Він повинен значення такого реєстрового слова передати наявними засобами мови: коротким поясненням, приблизним перекладом і т. ін., як це зроблено в «Русско-французском словаре» за редакцією Щерби, в «Англо-русском электротехническом словаре Карповича та інших термінологічних словниках, згаданих вище.

Взагалі в двомовному перекладному словнику відповідниками до слів першої мови можуть бути тільки ті слова другої

---

[1] Русско-французский словарь. Под общим руководством и редакцией проф. Л. В. Щербы, стор. 8.

мови, які ми внесли б у словник, коли б він був не перекладний. Адже не може лексичний склад мови змінюватись від того, що укладається перекладний словник, у якому першою виступає та чи інша (німецька, французька, англійська і т. ін.) мова.

Хто приймає теорію «обов'язкових відповідників» [а її приймало багато укладачів російсько-українських термінологічних словників і деяких російсько-іншомовних, напр.: «Русско-английский словарь» С. Боянуса и проф. В. Мюллера (М., 1931); «Русско-английский словарь» В. Мюллера і С. Боянуса (М., 1937)], той неминуче мусить визнати законним і штучне утворення цих відповідників, а слідом за цим — і взагалі вигадування слів для словника і подавання їх у лексикографічних працях як нібито реально існуючі.

В українській термінологічній лексикографії 1917—1933 рр. порочна теорія обов'язкових відповідників здійснювалася в багатьох російсько-українських перекладних словниках. Вона грунтувалася на тому, що приймався принцип штучного утворення слів для словника, а це відкривало можливість творити вигадані відповідники до реєстрових слів російської мови.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ — 1957 РОКУ

Боротьба проти перекручень у словниках 1917—1933 рр.

Вище показано, як багато різних лексикографічних праць видано було на Україні протягом п'ятнадцяти — шістнадцяти років (1917—1933 рр.) після Жовтня: 14 загальномовних українсько-російських, 26 загальномовних російсько-українських, 83 термінологічних і 8 словників іншого типу — історичний, правописний, іншомовних слів та різних інших — разом 131 словник.

Велика частина цих праць була незадовільною і розміром, і змістом. Основна ж і провідна лексикографічна робота і, зокрема, дуже велика робота по складанню термінологічних словників, що зосереджувалася в мовознавчих установах Академії наук УРСР, стояла на низькому науковому рівні і була більшою чи меншою мірою пройнята шкідливими настановами буржуазного націоналізму, внаслідок чого в словниках було немало вигаданої або перекрученої української термінології, яка переходила потім у шкільні підручники, в пресу і в різні видання.

Шкідливі теоретичні настанови і така ж практика більше чи менше захопили й інші ділянки українського мовознавства — правопис, синтаксис, словотвір і т. ін. ЦК КП(б)У і радянська громадськість засудили цю практику. В 1933 р. Комісія НКО для перевірки роботи на мовному фронті ухвалила резолюцію, у висновковій частині якої говориться про потребу «розгорнути широку роботу щодо остаточного викриття і викорінення націоналістичних викривлень на мовній ділянці», — пе-

13—329

реглянути словники, наукову і навчально-підручникову літературу, виправити правопис та ін.[1]

В окремому пункті резолюції з приводу термінологічної роботи сказано про принципи, на яких повинна будуватися праця над словником типу російсько-українського:

«а) в українській частині словника не подавати ніяких штучних, вигаданих, націоналістичного типу слів, надто критично використовуючи під цим поглядом словникову спадщину і категорично відкидаючи всяку нацдемівщину;

б) добирати українську лексику під поглядом потреби її для культ- і соцбудівництва, отже, відкидаючи зайві архаїзми, провінціоналізми;

в) у перекладі слів і фразеології не вносити штучної відмежованості української мови від російської, подаючи відповідники обох мов лише ті, що становлять сталий мовний елемент у них;

г) у жодному разі штучно й тенденційно не обминати спільних для обох мов елементів (слів), зокрема й слів інтернаціонального походження;

д) якнайбільше використовувати цитатний ілюстративний матеріал з радянського письменства і взагалі не давати цитат. де відбивається ворожа пролетаріатові психоідеологія»[2].

Термінологічні бюлетені» і російсько-українські термінологічні словники для школи 1934—1935 рр.

Для виправлення і знешкодження виданих раніше термінологічних словників за дорученням НКО УРСР були складені термінологічні бюлетені, а саме: Медичний термінологічний бюлетень (№ 1; ВУАН, Ін-т мовознавства, Вид-во ВУАН, К., 1934, 65 стор.); Математичний термінологічний бюлетень (№ 2; ВУАН, Ін-т мовознавства, Вид-во ВУАН, К., 1934, 80 стор.); Ботанічний термінологічний бюлетень (№ 3, ВУАН, Ін-т мовознавства, Вид-во ВУАН, К., 1935, 24 стор.); Фізичний термінологічний бюлетень (№ 4, ВУАН, Ін-т мовознавства, Вид-во ВУАН, К., 1935, 81 стор.); Виробничий термінологічний бюлетень (№ 5, ВУАН, Ін-т мовознавства, Вид-во ВУАН, К., 1935. 79 стор.).

У ці бюлетені внесені виправлення українських термінів, які викривлено і всупереч даним сучасної української мови були подані в попередніх термінологічних словниках. При бюлетенях (крім «Ботанічного термінологічного бюлетеня») вміщені статті, де на конкретному матеріалі викриваються неправильні настанови, за якими складалися ці словники, а разом з тим висвітлюються шляхи і принципи укладання російсько-україн-

[1] Див. «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології», Мовознавство, 1934, вип. І, стор. 19—20.

[2] Там же, стор. 20.

ських термінологічних словників на основах радянського мовознавства.

Одночасно з названими термінологічними бюлетенями Видавництво «Радянська школа» видало ряд російсько-українських термінологічних словників для середньої (і почасти початкової) школи, а саме:

Російсько-український словник анатомічно-фізіологічної термінології для середньої школи (Харків, 1934, на 600—700 термінів); Російсько-український словник біологічної термінології для середньої школи (Харків, 1935, на 4 000—4 500 термінів); Російсько-український словник ботанічної термінології для середньої школи (Харків, 1934, на 1 000—1100 термінів); Російсько-український словник географічної термінології для середньої школи (Харків, 1934, на 3 000 термінів); Російсько-український словник математичної термінології для середньої школи (Харків, 1934, на 1 000 термінів); Російсько-український словник природничої термінології для початкової школи (Х.—К., 1934, на 650—700 термінів); Російсько-український словник фізичної термінології для середньої школи (Харків, 1935, на 2000 термінів); Російсько-український словник хімічної номенклатури і термінології для середньої школи (Харків, 1935, на 2 000—2 300 термінів).

При кожному з цих словників у вступі («Від видавництва») зазначається, що словник складено відповідно до тексту підручників певного предмета в середній (або початковій) школі.

Всі ці невеличкі термінологічні словники для середньої школи складалися з участю наукової громадськості, у співробітництві з науковцями та педагогами-практиками, і це значною мірою допомогло в усталенні термінології, позбавленої націоналістичних перекручень.

Термінологічні бюлетені, видані протягом 1934—1935 рр., з виправленою науковою термінологією, статті при цих бюлетенях, в яких викривалися порочні настанови укладання словників, а також термінологічні словники для середньої школи, видані «Радянською школою» в 1934—1935 рр., — все це мало велике значення в боротьбі проти перекручень в українській мові, особливо в галузі термінології.

«Словник медичної термінології» 1936 р.

Після російсько-українських словників для школи і термінологічних бюлетенів (у тому числі й медичного) вийшов «Словник медичної термінології», укладений бригадою наукових працівників (І. М. Кириченко та ін.) Інституту мовознавства УАН (К., 1936, 220 стор.).

Завданням словника було, як говориться в передмові, дати українську термінологію медпрацівникові — лікареві, лікпомові, студентові і т. д., щоб полегшити їм засвоєння медичних дисциплін, читання медичної літератури і т. ін., опанування медичної книжки.

Розрахований на масового споживача, в російському реєстрі словник подає по змозі всю основну термінологію і номенклатуру з клінічної, теоретичної, експериментальної і соціальної медицини. До реєстру внесена і найпоширеніша хімічна термінологія та номенклатура, тісно зв'язана з медициною, а також лексика загальномовна, що має термінологічне значення в медицині або взагалі широко вживається в медичній науці і практиці.

Для російського реєстру і для українських відповідників використана значна література (російською мовою — 17 джерел, українською — 10 джерел), «Медичний термінологічний бюлетень» і відповідні шкільні термінологічні словники, видані перед цим.

Реєстр словника (понад 17 000 слів) укладений за алфавітною системою.

До термінів російського реєстру дуже часто наводиться латинський відповідник (перед українським відповідником).

Українські слова мають наголоси, а до іменників чоловічого і жіночого роду (на приголосний) дається форма родового відмінка однини, напр.:

Вещество, substantia — речовина́
Взбалтывать, взболтать, agitare — зббвтувати, зббвтати.
Вскрытие, sectio, incisio — розрі́з (-зу), розрі́зування; розкриття́.
Давление, pressio, pressus — тиск (-ку); **д. кровяное** — кров'яний тиск, (-ку) кровоти́ск (-ку).
Дифтерит, diphteritis — дифтери́т (-ту).
Зоб, stroma — во́ло.
Зобастость, stromitas — вола́стість (-тості).
Пресс, prelum — прес (-са).

У словнику не обминаються інтернаціональні медичні терміни, нема в ньому архаїзмів чи штучно утворених слів, яких багато було в попередніх російсько-українських (або латинсько-українських) словниках медичної термінології; напр.:

Абдоминальный, abdominalis — абдоміна́льний, черевни́й.
Аблефария, ablefaria — аблефарі́я, безпові́кість.
Васкулярный, vascularis — васкуля́рний, суди́нний.
Краниальный, cranialis — краніа́льний, черепни́й...

Відповідно до російських (за походженням) термінів реєстру в українській частині словника, при наявності двох уживаних термінів-синонімів — українського і інтернаціонального — подаються обидва ці синоніми: **Бугорок,** tuberculum — горбо́к, тубе́ркул; **Волосность,** capillaritas — во́лосність, капіля́рність; **Вырождение,** degeneratio — ви́родження, дегенера́ція і т. ін.

Взагалі «Словник медичної термінології» 1936 р. є цілком вдалим і зручним практичним посібником для широкого кола медичних працівників.

«Російсько-український словник» АН УРСР 1937 р.

У 1937 р. був виданий загальномовний «Російсько-український словник», укладений Інститутом мовознавства АН УРСР (К., 1937, 890 стор.).

Цей словник належать, як сказано в передмові, «до типу двомовних, що передають передусім найуживанішу, найпотрібнішу лексику і фразеологію обох літературних мов на даному етапі їхнього розвитку». Коли попередні словники і, зокрема, академічний «Російсько-український словник» (1924—1933 рр.) мали своїм завданням подати взагалі лексику всієї української мови, то словник 1937 р. дає лексику літературної мови і в російській і в українській його частинах. Крім загальномовної лексики, до цього словника ввійшла найуживаніша термінологія і номенклатура — технічна, сільськогосподарська, природнича, медична, географічна та ін., а також імена людей, географічні назви і назви народів, абревіатури.

Відсутність закінчених тлумачних словників сучасної російської і української мов позначилася на повноті реєстру і на розробці окремих слів у цьому словнику, але в цілому він дає в достатньому обсязі загальномовну і термінологічну лексику сучасної мови, не беручи слів рідко вживаних, діалектизмів і архаїзмів. Разом з тим він поповнився новими словами, що з'явилися і весь час з'являлися після революції: *партійність*, *парткадри*, *партколектив*, *партквиток*, *індустріалізація*, *ланковий*, *колгосп*, *колективізація*, *машинно-тракторний*, *одноосібник*, *розкуркулення*, *тисячник*, *тракторизація*, *тракторобудування* і т. ін. Таким чином, словник був очищений від непотрібної лексики і поповнений свіжим і актуальним матеріалом.

Всього реєстр має близько 45 тисяч слів, що було цілком достатнім для однотомного практичного масового словника.

Через ту ж причину — відсутність тлумачних словників російської і української мов — в окремих випадках, особливо при розробці слів багатої на розмовну мову художньої літератури, словник 1937 р. не міг подати всі значення російських реєстрових слів. В українській частині теж не було можливості передати всі значення російських слів та їх відтінки не тільки через відсутність тлумачного словника української мови, а й через відсутність у той час великої картотеки українських лексичних матеріалів. Саме через це в словнику не наводяться ілюстрації на вживання українських слів.

Реєстр словника укладений за принципом окремих слів. Російські реєстрові слова подаються без наголосу, а українські відповідники — з наголосами. Крім того, до українських дієслів даються форми першої і другої особи однини, а до всіх іменників — форма родового відмінка однини.

Подаємо кілька прикладів розробки слів у цьому словнику.

Безвременье — лихоліття, -ття; (*несчастье*) нещастя

Вскрывать, вскрыть — розрізувати, -зую, -зуєш, розрізати, -жу, -жеш; 2) (*труп*) розтинати, розтяти...; 3) (*посылку*) розпаковувати, розпакувати...; 4) (*обнаруживать*) викривати, викрити...

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
СЛОВНИК

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
Київ—1937

Общий — 1) загальний; 2) (*совместный*) спільний, -а, -е; **общее собрание** — загальні збори; **у них общие черты** — у них спільні риси; **в общих чертах** — в загальних рисах; **от общего к частному** — від загального до окремого; **общий знаменатель** *мат.* — знаменник спільний.

В українських відповідниках трапляються часом помилки або недоробки. Напр., до російського слова верховный даються відповідники найвищий, зверхній (але нема верховний) і не дано тут же словосполучення Верховна Рада. До управлять дано тільки українське керувати (не дано управляти). Відповідно до служебные часы подається урядові години (а не службові години) та ін. Але таких випадків у словнику небагато.

При російських реєстрових словах дано позначки, що показують галузь, до якої належить слово: «агрон.», «астрон.», «минер.», «метеор.» і т. ін. Крім того, при російських словах, а іноді й при українських відповідниках, даються стилістичні позначки: «обл.», «разгов.», «устар.», «істор.», «вульг.» та ін., напр.: **Бабник,** *разгов.* — бабій...; **Багрянеть,** *поэт.* — багряніти... **Бедность** — біднота... (*разгов. — еще*) бідота; **Отродье,** *презр.* — кодло; **Рыло** — рило (*вульг. еще*) морда; **Отчий,** *устар.* — батьківський і т. ін.

Широке подавання цих позначок (як про сферу вживання слів, так і стилістичних), що раніше майже не вживалися в українських словниках, у словнику 1937 р. з'явилося під впливом «Толкового словаря русского языка» Д. Ушакова, І том якого вийшов у 1935 р. і в якому система позначок розроблена дуже докладно.

В цілому «Російсько-український словник» 1937 р., хоч і не був позбавлений деяких недоліків, становив позитивне явище в розвитку пожовтневої української лексикографії.

«Російсько-український словник» АН УРСР 1948 р.

Невеликий розміром «Російсько-український словник» 1937 р. не міг якнайповніше дати реєстр російської лексики і, отже, не міг вичерпно подати загальну лексику сучасної української мови, а також найуживанішу лексику термінологічну. У зв'язку з цим у 1939 р., за дорученням Президії Академії наук УРСР, Інститут мовознавства почав укладати новий російсько-український словник. Він був закінчений тільки після Великої Вітчизняної війни і вийшов з друку під заголовком: «Російсько-український словник — Русско-украинский словарь. Головний редактор дійсний член АН УРСР М. Я. Калинович; члени редколегії: дійсні члени АН УРСР Л. А. Булаховський, М. Т. Рильський. 80 000 слів. Державне видавництво іншомовних і національних словників» (М., 1948).

Словник 1948 р. — важлива праця, створена на основі досягнень як російської, так і української лексикографії і на грунті настанов радянського мовознавства, усвідомлених у боротьбі з націоналістичними і суб'єктивістськими перекрученнями, що були в попередніх (1917—1933 рр.) українських лексикографічних працях.

У словнику 1948 р. широко подана лексика сучасної російської літературної мови, але з деяким обмеженням — відповідно до завдань словника, як словника масового. В ньому подаються найбільш уживані лексика і фразеологія сучасної російської літературної мови. З архаїчних або застарілих слів і фразеологічних зворотів внесені в реєстр тільки ті, які вживаються в класичній російській літературі або застосовуються з стилістичною метою в творах сучасної художньої літератури, публіцистики і науки. З діалектної лексики в реєстр включаються тільки слова, найпоширеніші в писемній і розмовній мові. Повно подана наукова і технічна термінологія та номенклатура, особливо термінологія філософії, суспільних наук і мистецтв і термінологія політична. Крім того, в реєстр внесені найважливіші, найуживаніші географічні назви і власні імена людей.

Для опрацювання словника використано найновіші праці з російської лексикографії: «Толковый словарь русского языка» за ред. Д. Ушакова (1935—1940 рр.), «Русско-французский словарь» акад. Л. Щерби і М. І. Матусевича (1939 р.) та деякі інші; з давніших — «Толковый словарь» В. Даля. Джерелом для російської термінології і номенклатурної лексики був, крім словника за ред. Ушакова, «Словарь иностранных слов» (за ред. Ф. Петрова, 1939 р.) і «Сельскохозяйственный словарь-справочник» (вид. 3-є, 1937 р.).

Важливою рисою словника 1948 р. є стилістична характеристика слів російського реєстру, що дається багато ширше,

ніж це було в словнику 1937 р., причому система позначок для стилістичної характеристики реєстрових слів (бран., вульг., дет., ирон., ласк., научн., обл., перен., поэз., поэт. та ін.) введена в словник за прикладом відповідних позначок у словнику Д. Ушакова. При словах термінологічних і номенклатурних указується, до якої ділянки знання вони належать.

Слова російського реєстру і російські фразеологічні сполучення, а так само і українські відповідники до них подаються з наголосами.

Для української частини словника добирався такий матеріал, який би охопив лексику і фразеологію сучасної української мови, як вона «представлена в усній практиці Радянської України і в кращих зразках української літератури, публіцистики, науки, технології»[1]. Для цієї ж частини словника редколегія прагнула якнайповніше використати живу народну мову і українську мовну спадщину. Зокрема редколегія зазначає, що Інститут мовознавства мав завдання створити такий словник, який відобразив би *великі досягнення, нові якості, вироблені українською мовою в радянську епоху свого розвитку»,* і який подав би багатства живої літературної мови, мови української радянської наукової і художньої літератури[2] (курсив наш. — *П. Г.*).

На жаль, нічого конкретно не сказано в передмові про ті джерела, які були використані для української частини словника.

Важлива заява редколегії, що при доборі українського матеріалу вона керувалась таким переконанням: «у словнику не повинно бути місця суб'єктивним смакам, індивідуальним симпатіям і звичкам, штучним, нарочито вигадуваним словотворам»[3].

Висловлюючи такі цілком відповідні до завдань радянського мовознавства думки про подавання словникового матеріалу, редколегія зазначає, що цей матеріал у російській (і особливо в українській) частині має нормативний характер і щодо семантики слів, і щодо граматичного оформлення їх. Відповідно до цієї заяви, при багатьох українських відповідниках до російських слів даються граматичні форми, а у вступній частині до словника вміщений окремий пункт: «Відомості про утворення форм українських слів і дієслівне керування».

Російсько-український словник укладений за поданими в його передмові настановами, і це забезпечило йому в цілому належний науково-методологічний і лексикографічний рівень. Він дає великий реєстр російської лексики з українськими відповідниками і сприяє нормалізації сучасної літературної української мови в галузі лексики і фразеології, в граматичних формах, у правописі і в наголошенні слів.

---

[1] «Російсько-український словник», М., 1948, стор. XI.
[2] Там же, стор. XI—XII.
[3] Там же, стор. XI.

Важливе значення словника 1948 р. відзначала широка громадськість у численних відзивах як у загальній пресі, так і в спеціальних виданнях.

Поряд із загальною позитивною оцінкою словника в найбільших рецензіях на нього (напр., рецензія автора, що підписався ініціалами «І. С.», у «Мовознавстві», 1948, т. VI, і В. Виноградова в «Советской книге», 1950, 2, та ін.), були висловлені зауваження і про часткові його недоліки.

Оцінюючи словник 1948 р., слід зазначити, що його російський реєстр (80 000 слів, крім фразеологічних сполучень) цілком достатній для масового словника. Проте в ньому досить багато слів вузькоспеціальних (майже всі вони — іншомовні), напр.: **каури** (цього слова нема в «Словаре иностранных слов» Ф. Петрова, вид. 3-є, 1949, а в першому виданні «БСЭ» пояснюється, що це «гроші з дрібної черепашки, що вживалися в давньому Китаї і Індії, а тепер зустрічаються у народів Африки і на островах Тихого океану»); **монгольфьер** (за поясненням у словнику Петрова і в «БСЭ», це аеростат, наповнений нагрітим повітрям, винайдений братами Монгольф'єр, який піднявся в повітря в 1783 р.); **мофетта** (за поясненням «БСЭ», мофетты — це «газоподібні продукти, що виділяються в різних місцях вулканічного району»; за словником Петрова, мофетта — це «тріщина на дні кратера або по схилах вулкана, що виділяє вуглекислий газ»)[1].

До наведених вище вузькоспеціальних слів можна додати, напр., такі: **сангвина** [в «БСЭ» цього слова нема, а в словнику Петрова воно пояснюється так: «санг(в)ин... — 1) м'який темночервоний олівець; 2) малюнок, виконаний таким олівцем»]; **сарабанда** (в «БСЭ» сказано, що це старовинний танець іспанського походження, який у другій половині XVIII ст. вийшов з ужитку, а в кінці XIX і початку XX ст. відродився у творчості деяких французьких композиторів); **сарсазан** (цього слова нема ні в словнику Петрова, ні в «БСЭ»); **сассафрас** (у словнику Петрова цього слова нема; в «БСЭ» пояснюється, що це — дерево з родини лаврових; ареал його — атлантичне побережжя Америки від Канади до Флоріди і Техаса; вживалося в медицині проти деяких захворювань); **сахем** (у словнику Петрова нема, а за «БСЭ» сахем, або, правильніше, сачем, у мові алгонкінів — одного з племен північно-американських індійців — найменування глави роду або племені); **сбир** (в «БСЭ» нема, а в словнику Петрова воно пояснене так: **сбір** — 1) спочатку — нижній прислужник інквізиції; 2) згодом — поліцейський стражник в Італії; 3) зневажлива кличка поліцейського агента.

---

[1] Усіх цих слів нема в «Толковом словаре русского языка» за ред Ушакова.

Отже, хоч у передмові й сказано, що «вузькоспеціальні терміни і номенклатурні слова окремих наук, мистецтв і техніки не запроваджуються до словника», насправді їх внесено у словник багато.

На переобтяження словника термінологічними і енциклопедичними матеріалами вказував у своїй рецензії на нього В. Виноградов [1], а також І. Кириченко, зазначаючи, що таких вузькоспеціальних термінів, як элонгация (в астрономії), энциклика (церковне), эпакта (в медицині), сегарсы (морський термін) і т. ін., недоцільно давати в словнику, бо деяких із них нема навіть у словнику іншомовних слів Петрова [2].

З наявністю в реєстрі словника великої кількості вузькоспеціальних термінів зв'язується питання, на підставі яких: матеріалів української мови до цих термінів даються українські відповідники (напр., сахем до реєстрового **сахем,** сарабанда до **сарабанда,** сбір до **сбир** і т. д.)?

Невідомо також, з яких українських джерел взято українські відповідники і до деяких нетермінологічних іншомовних і російських слів, напр., до реєстрового слова **ватерпруф** (воно, як правильно зазначається в словнику Ушакова, «устарелое», походить з англійської мови — water-proof — означає «непромокаемый плащ» і «женское летнее пальто») дається відповідник ватерпруф; до слова **дощаник** (як пояснюється в словнику Ушакова, воно обласне і означає «плоскодонное речное судно небольшого размера») дається відповідник дощаник: до слова сапсан (його нема в словнику Ушакова, а за поясненням «БСЭ», **сапсан** — «калмыцкое название сокола») дається відповідник **сапсан.** Але в матеріалах (і в текстах) української мови слів ватерпруф, дощаник і сапсан нема. «Російсько-український словник» транскрибував ці слова російського реєстру і помістив їх в українській частині як слова української мови, тобто в цьому разі він додержувався «теорії обов'язкових відповідників» і замість пояснення слів ватерпруф, дощаник і сапсан (коли їх конче треба внести в реєстр) дав неіснуючі в українській мові відповідники — транскрибовані слова російського реєстру.

Чимало слів української частини словника викликає сумнів щодо існування їх в українській мові.

Наведемо приклади з реєстровими словами і відповідниками до них (при «сумнівних» відповідниках ставимо знак питання):

безвременье 1) безчасся (?), глухі часи; 2) (*лихолетье*) лихоліття.
выспренний виспренній (?).
гадательный 1) ворожебний (?); 2) (*предположительный*) здогадний; (*сомнительный*) непевний.

---

[1] Див.: «Советская книга», 1950, 2, стор. 97.
[2] Див.: І. М. Кириченко, «Російсько-український словник», 1948 р. Його основні характерні риси, «Лексикографічний бюлетень», вип. III, 1953, стор. 29

глашатай 1) *ист.* оповісник, **глашатай** (?); (*герольд*) герольд; 2) (*провозвестник*) провісник.
кистень кістень (?).
кулич кулич (?); (*дорев.*) паска.
любознательность любов до знання, жадоба до знання, знаттєлюбність (?)
половой III *сущ. дорев.* половий (?).

У передмові до словника говориться, що коли українських відповідників до якогось слова буває два або кілька, то «ступінь їх уживання визначається місцем, яке вони займають у статті: більш уживані відповідники стоять на перших місцях». Але нерідко бачимо випадки, що «сумнівні» відповідники або кальки з реєстрових слів стоять на першому місці, а найширше вживані і всім відомі слова української мови — на другому місці, до того ж часом з такими позначками, які зводять ці слова до «нижчого класу» в лексичному складі української мови, напр.:

выпячивать, выпятить вип'ячувати, вип'ятити (?), (*прям* — *обычно*) випинати, випнути, вип'ясти.
дебош дебош (?), бешкет.
зуд свербіж, сверблячка; (*перен.* — *еще*) зуд (?).
ложка разливательная розливальна ложка (?); (*деревянная* — *еще*) ополоник.
лазутчик лазутчик (?), вивідач.
новолуние 1) (*астр.*) новомісяччя (?); 2) *разг* молодик; новий місяць.
стержень стрижень; (*техн.*) стержень (?).
шампиньон печериця, шампіньйон (?).

Матеріалів, що подтверджували б уживання в українській мові слів-відповідників, поданих у наведених прикладах із знаком питання (безчасся, виспренній, ворожебний, новомісяччя та ін.), нема, а коли якесь із цих слів зустрічається в мові одного автора, то це ще не дає підстави вважати його засвоєним в українській мові і належним до складу її лексики.

Отже, можна припустити, що наведені вище (під знаком питання) і їм подібні слова з'явилися в «Російсько-українському словнику» 1948 р. внаслідок «творчого слововиводу» (ворожебний до рос. гадательный, знаттєлюбність до рос. любознательность та ін.) або внаслідок калькування російських (безчасся до рос. безвременье, головокрутний до рос. головокружительный, новомісяччя до рос. новолуние та ін.) або, нарешті, внаслідок транскрибування слів російського реєстру (виспренній до рос. выспренний, половий до рос. половой, добро пожалувати! до рос. добро пожаловать!, громіздкий до рос. громоздкий і багато інших.

При наявності таких лексичних елементів у словнику тим більше потрібно було сказати в передмові до нього про ті джерела, на підставі яких до слів російського реєстру даються українські відповідники, особливо ті, що в українських лексикогра-

фічних працях з'являються вперше і не мають при собі потвердження.

Спостерігаються в українській частині словника і пропуски слів. Напр., до рос. весы дається тільки вага і не подано ваги; до рос. ворочаться не наведене українське ворочатися. До рос. зоб дається український відповідник воло з обмежуючою ремаркою («у птиц»), тоді як у живій народній і літературній мові слово воло (а також воластий та інші похідні) вживається не тільки щодо птахів, а взагалі щодо тварин, і так само людей [1].

Іноді, як це справедливо відзначала критика [2], до слів російського реєстру даються як українські відповідники вузькі діалектизми, напр., ошатний до рос. нарядный (**нарядный** ошатний, нарядний), кукібний до рос. опрятный (**опрятный** охайний, чепурний, кукібний) і навіть абстрактні ошатність і кукібність (яких нема і в діалектах) у значенні нарядность і опрятность.

У словнику досить широко дається російська фразеологія, а також приказки і прислів'я. Але в українських відповідниках до цього фразеологічного матеріалу відчувається часом вплив старих українських джерел. Через це іноді знаходимо в словнику застарілі українські відповідники до російських фразеологічних одиниць, напр.: «сонце було на вечірньому прузі» до рос. «солнце было на закате»; «надвоє баба ворожила: або вмре, або буде жила» до рос. «бабушка надвое сказала» та ін.

У деяких випадках до російських фразеологічних одиниць дається українською мовою просто пояснення їх значення, а не відповідний наявний в українській мові фразеологічний зворот. Напр., фразеологічне сполучення «трещать по всем швам» (при слові шов) не перекладається, а пояснюється: «тріщати скрізь», причому саме пояснення невірне, бо «по всем швам трещать» (за «Толковым словарем русского языка» Д. Ушакова) означає: «разрушаться, приходить в расстройство, в упадок». А в сучасній українській літературній мові є фразеологічний вираз «тріщати по всіх швах» («Британська імперія тріщить по всіх швах», журн. «Сучасне і майбутнє», 1947, IX, стор. 31).

Іноді до російських фразеологізмів у словнику даються штучно утворені українські відповідники, напр.: «мабуть

---

[1] «Медичний термінологічний бюлетень» (1934 р.), залишаючи до російського зоб українське воло, на російське зобный дає вóловий. Воло і воловий на російські зоб і зобный дає також «Російсько-український словник анатомічно-фізіологічної термінології для середньої школи» (1934 р.) і «Словник медичної термінології» (1936 р.). Можна додати, що слова ваги і воло у знач. рос. весы и зоб є в дуже давніх надійних лексикографічних працях ще з початку XIX ст.: у словниках Павловського, Максимовича та ін.

[2] Див. І. С., Про новий російсько-український словник, «Мовознавство». 1948, т. VI, стор. 98.

та нехай» і «либонь та може» до рос. «авось да небось» (при слові н е б о с ь); «от тобі, бабо, й Юра (й Юрія)!» до рос. «вот тебе, бабушка, и Юрьев день!» (при Ю р ь е в д е н ь).

На вживання українських відповідників у словнику приклади-ілюстрації не даються, але часто до слів російського реєстру (особливо тих, що мають кілька значень) наводяться короткі російські речення і до них — українські переклади. Це дуже допомагає розуміти значення слів російського реєстру і показує, як вони перекладаються українською мовою. Але такі ілюстративні матеріали при словах, що мають кілька значень, даються не при кожному значенні, а після всіх значень підряд. Напр., слово п о д м ы в а т ь поділяється на два значення; до кожного з цих значень даються відповідники, а далі, підряд до першого і другого значень, наводяться російські речення з українськими перекладами. Те ж саме маємо при слові п о д н и м а т ь, яке поділяється на чотири значення, при слові п р и н и м а т ь (що має 9 значень), при слові п р о и с х о д и т ь (3 значення) та ін. Таке подавання ілюстративного матеріалу (не при кожному значенні слова, а після всіх значень) утруднює користування словником, бо читач повинен стежити за тим, до якого саме з поданих значень належить той чи інший ілюстративний матеріал.

Слід ще сказати про застосування в словнику стилістичної характеристики слів. Як зазначено вище, до слів російського реєстру дається широко розгалужена система позначок. Ці позначки здебільшого стосуються і українських відповідників, але досить часто, коли в число відповідників включається якесь українське слово іншого стилістичного характеру, то дана до реєстрового слова позначка уже не може бути правильною і по відношенню до цього українського відповідника. Напр., при реєстровому слові л а н и т а даються позначки «поэз.», «уст.». Як українські відповідники до нього даються слова л а н и т а і щ о к а. Але ж позначки «поэз.» і «уст.» можуть стосуватися тільки слова л а н и т а і не можуть бути стилістичною характеристикою слова щ о к а. Так само і в розробці слова с о и з в о л е н и е [«**соизволение** *уст. ирон.* зволення; (*желание*) бажання»] залишається неясним, чи позначки «уст.» і «ирон.» поширюються і на відповідник б а ж а н н я[1].

Можна відзначити, що в словнику є недогляди або неправильності у визначенні форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду. Напр., слово м а г а з и н віднесене до таких, які в цьому відмінку мають закінчення **-а,** а для цього ж слова в абревіатурі у н і в е р м а г показане закінчення родового відмінка однини **-у.** У словах а б с о л ю т і і д е а л, за

[1] На недостатність стилістичної характеристики українських відповідників у «Російсько-українському словнику» вказував у своїй рецензії на нього В Виноградов (див. «Советская книга», 1950, 2, стор. 93).

словником, родовий відмінок однини повинен мати закінчення **-а**, тобто ці слова безпідставно зараховані до конкретних предметів. Словник показує закінчення родового відмінка однини **-у** для слова ж у р н а л, але хіба не такого ж характеру, як ж у р н а л, і слова р о м а н і а л ь м а н а х, для яких за словником має бути в цьому відмінку закінчення **-а**? Безпідставно форма родового відмінка на **-а** встановлюється і для слова **за́мок,** яке означає «великий будинок — палац», а історично — «фортеця з прилеглими будовами», а також «місто з належними до нього землями» («З опису Київського замку»; «З опису Черкаського замку» — див. «Курс історії укр. літерат. мови», т. I. 1958, стор. 57—58).

На початку 1952 р., готуючи словник до перевидання, Інститут мовознавства організував широку нараду — обговорення словника з участю лексикографів, письменників, перекладачів, видавничих працівників та ін. На нараді були висловлені істотні зауваження до словника: про відсутність у реєстрі деяких потрібних і широко вживаних російських слів, про часом недостатню стилістичну характеристику українських відповідників, про іноді невірну розробку реєстрових слів або неправильну передачу російських слів і фразеологічних зворотів українською мовою тощо [1].

Відзиви про словник у пресі, широке обговорення його на нараді (а також зауваження, надіслані до Інституту в письмовій формі) були, безперечно, корисними як для з'ясування і уточнення різних питань лексикографічної роботи взагалі, так і для удосконалення словника при підготовці його до повторного видання.

У 1956 р. вийшло друге видання словника, здійснене фототипічним способом. В ньому зроблені тільки деякі виправлення (орфографічні, в наголосах) та частина виправлень лексичних, поданих на кількох сторінках у додатку. Отже, і в другому виданні словник лишається майже в первісному стані. В такому вигляді він не задовольняє повністю поставлених перед ним вимог. У пресі були дорікання на його недосконалість і хиби (див., напр., журн. «Дніпро», 1959, № 2, стор. 143, — стаття А. Малишка; «Літературна газета», 17. III 1959 р., стор. 3, — виступ П. Козланюка на з'їзді письменників України в 1959 р.).

Словник потребує поліпшення в дальших виданнях, але й тепер він виконує значну роль у культурному зближенні братніх російського і українського народів [2].

---

[1] Статті-доповіді, що були виголошені на цій нараді, а також зміст частини виступів учасників наради надруковані в «Лексикографічному бюлетені», вип. III, К., 1953.

[2] У 1961 р. вийшло третє видання «Російсько-українського словника», в якому російська частина приведена у відповідність до вимог нових «Правил русской орфографии и пунктуации» (М., 1956), а українська — до вимог другого видання «Українського правопису» (К., 1960).

«Українсько-російський словник» АН УРСР (т. I, 1953)

У післявоєнні роки Інститут мовознавства АН УРСР уклав великий (більш як на 100 тисяч слів) «Українсько-російський словник» (6 томів загальним обсягом 500 арк.). Перший том його (А — Жюрі) вийшов у 1953 р. (головний редактор чл.кор. АН УРСР І. М. Кириченко; члени редколегії: кандидат філологічних наук Т. В. Зайцева, дійсний член АН УРСР М. Т. Рильський[1].

Словник укладений за алфавітною системою розміщення слів. При реєстрових словах широко подаються фразеологія, сталі термінологічні сполучення, прислів'я, приказки і т. ін.

Важливо відзначити, що перший том «Українсько-російського словника» містить 24 425 реєстрових слів, а в першому томі «Словаря української мови» Грінченка (А—Ж) — 15 500 слів, тобто в першому томі «Українсько-російського словника» майже на 10 тисяч слів більше.

Дуже показова і якісна сторона реєстру перших томів цих двох словників: нових слів, яких нема в словнику Грінченка, в «Українсько-російському словнику» 14 500. Із слів архаїчних і обласних (діалектних), які є у Грінченка, в перший том «Українсько-російського словника» не ввійшло 7 500[2].

Реєстр словника включає лексику художніх творів сучасної і дореволюційної української літератури (від Котляревського), слова наукової мови, термінологічні і номенклатурні широкого вжитку, а також застарілі слова, що зберігаються в літературному вжитку, і найпоширеніші діалектні. Крім того, в реєстр включено географічні назви (країн, океанів, річок, великих міст), назви союзних і автономних республік Радянського Союзу та ін., назви народів СРСР і загальновідомі назви інших народів.

Для українського реєстру і фразеологічних зворотів, а також для російських відповідників використані переклади творів класиків марксизму, українська художня література, література політична і наукова, періодична преса, переклади творів російських письменників та ін. Розробка слів у словнику спирається на найважливіші праці з української і російської лексикографії, а саме: «Російсько-український словник» Інституту мовознавства АН УРСР 1948 р., «Словарь української мови» Б. Грінченка (1907—1909) (обмежено), «Толковый словарь русского языка» за ред. проф. Ушакова (1935—1940 рр.), «Словарь современного русского литературного языка» Інституту російської мови Академії наук СРСР, т. I (видання 1948 р. і 1950 р.) і т. II

---

[1] Над укладанням I тома словника працювали наукові співробітники Інституту мовознавства М. Ф. Бойко, П. Й. Горецький, К. П. Дорошенко, Б. І. Зданевич, І. М. Кириченко, С. П. Левченко, В. Г. Мариниченко.

[2] Див.: І. М. Кириченко, Перший том «Українсько-російського словника», «Лексикографічний бюлетень», вип. I, К., 1951, стор. 39.

(1951 р.), «Словарь русского языка» С. І. Ожегова (вид. 2-е, 1952).

Українські (реєстрові) слова і зв'язані з ними фразеологічні звороти часто ілюструються прикладами. У передмові до словника подано список джерел (стор. XXVIII—XXXI): твори художньої української і російської (в перекладах) літератури (у списку джерел наведено 90 українських письменників); приклади-ілюстрації даються в словнику з перекладів 40 російських письменників (але в списку джерел вони не названі); твори соціально-економічні, політичні, наукові (різні журнали АН УРСР (всього 33 назви); інші твори, переважно етнографічного характеру (14 назв) використані не прямо, а через словник Грінченка.

У списку джерел до першого тома, на жаль, не вказуються (крім надто спеціальних журналів Академії наук УРСР, що видаються українською мовою) монографічні праці з різних ділянок знання — сільського господарства, науки, техніки, мистецтва [1].

Реєстрові (українські) слова і словосполучення, а так само й російські відповідники до них подаються в словнику з наголосами. До українських слів наведені основні граматичні форми.

При реєстрових словах зроблено численні позначки, що визначають належність слова до певної сфери людської діяльності (*ав. — авиация и воздухоплавание, анат. — анатомия* і т. д.). Окремими позначками (*арх.— архаичное, бран.— бранное слово или выражение, дет. — детское слово или выражение* і т. д.) забезпечується в словнику й такий важливий для лексикографії момент, як стилістична характеристика слова.

Слова-омоніми в українській частині позначені цифрами вгорі і подаються окремими словниковими статтями, напр.: **діти** [1] (іменник) і **діти** [2] (дієслово) і т. ін.

Коли українське реєстрове слово має кілька значень (два чи більше), які по-російськи перекладаються не однаково, кожне з цих значень дається під окремою цифрою в межах однієї словесної статті. При кожному значенні наводяться різні словосполучення, прислів'я і т. ін.

Взагалі технічна сторона подавання матеріалу розроблена послідовно, повно і з належною ясністю.

До українських слів і зв'язаних з ними словосполучень дано (хоч не скрізь) приклади-ілюстрації. Таких прикладів у першому томі 13 600 : 900 — із творів класиків марксизму-ленінізму, 10 800 — з художньої літератури (10 000 з оригінальної і 800 з перекладної), 200 — з соціально-економічної, 1200— з газет, 500 — з територіально-діалектного матеріалу (через словник Б. Грінченка) [2].

---

[1] У дальших темах список джерел значно розширений.

[2] Див.: І. М. Кириченко, Перший том «Українсько-російського словника», «Лексикографічний бюлетень», вип. 1, К., 1951, стор. 43.

Цитатний матеріал у словнику з різних джерел дається здебільшого такий, що він, розкриваючи значення слова, разом з тим відбиває нашу сучасність, «наші передові ідеї — марксизм-ленінізм, революційну боротьбу за встановлення влади трудящих, за наш соціальний устрій, за побудову безкласового суспільства» [1].

На жаль, у джерелах не вказується назва твору, рік видання і сторінка (вказується тільки автор або назва журналу і т. ін.), і тому перевірити правильність цитат, правильність значень і відтінків слова, а також його російський переклад немає змоги.

Таким чином, правильні теоретичні настанови, досить значне число використаних джерел, велика кількість і різноманітність лексичного матеріалу, внесеного в реєстр, грунтовне опрацювання українських слів з відповідним подаванням російських перекладів, наявність ілюстрацій на вживання українських слів і стилістичної характеристики до них та ін. — все це було запорукою створення на належному (і можливому на той час)[2] науковому і лексикографічному рівні першого тома «Українсько-російського словника».

На вихід у світ першого тома словника радянська громадськість відгукнулась численними рецензіями в українських і російських виданнях. Рецензенти визнавали вихід нового українсько-російського словника важливим досягненням української радянської лексикографії і, поряд із загальною позитивною оцінкою, вказували на окремі його недоліки або недоробки [3].

Відзначимо найістотніші хиби першого тома словника.

В українському реєстрі пропущені деякі досить широко вживані слова сучасної української мови, напр.: а р а х і с (і а р а х і с о в и й), а т о м щ и к, а р т і л е ц ь, а в т о н а п у в а л к а, б е з б у р ж у а з н і с т ь, б е з к л а с о в і с т ь, г е в а л (відоме в українській літературі від Котляревського і широко вживане у багатьох пізніших і сучасних авторів), г р а в е ц ь, д у ш м а н (у значенні «душитель — у багатьох авторів і зокрема у Тичини), д ю д я («холодно, холод»; звичайне в дитячій мові) і т. ін.

---

[1] Див.: І. М. К и р и ч е н к о, Перший том «Українсько-російського словника», «Лексикографічний бюлетень», вип. І, К., 1951, стор. 43.

[2] Інститут мовознавства в цей час не мав достатньої картотеки українських лексичних матеріалів.

[3] Див., напр.: О. К у н д з и ч, Новий українсько-російський словник (нотатки письменника), «Літературна газета», 1953, 1. X, стор. 2—3; Л. Г у м е ц ь к а, Українсько-російський словник, т. І, «Українська мова в школі», 1954, № 1, стор. 77—80; В. В а щ е н к о, Новий «Українсько-російський словник», т а м ж е, стор. 81—83; М. Л у к а ш, Новий «Українсько-російський словник», «Вітчизна», 1954, № 3, стор. 150—161; М. Л у к а ш, Новый «Украинско-русский словарь», «Вопросы языкознания», 1954, № 6, стор. 121—129; С. Л е в ч е н к о, До обговорення «Українсько-російського словника», «Вітчизна», 1954, № 8.

Хоч у передмові сказано, що «вузькі спеціальні терміни, які не мають більш-менш значного поширення в загальній літературній мові, до словника не внесені» (стор. VII), але насправді в ньому є чимало таких термінів.

Так, без будь-якої шкоди можна було б розвантажити реєстр, виключивши з нього такі спеціальні терміни, як акут, анаколуф, анакруза, анамнез, анофелес та ін. Багато вузькоспеціальних термінів подає словник і на інші літери, напр., на **е**: ебуліоскоп, ебуліоскопія, ендемонізм, ендемоністичний, ексгаустер, ексгумація, емфізематик, емфізематозний та ін. под.

Такі вузькоспеціальні терміни з'явилися в «Українсько-російському словнику», очевидно, внаслідок механічного перенесення їх з «Російсько-українського словника» 1948 р., в якому їх (про що говорилося вище) знаходимо багато. Цим же шляхом потрапили в реєстр першого тома «Українсько-російського словника» й ті лексичні елементи, які в «Російсько-українському словнику» 1948 р., подані як відповідники до російських реєстрових слів, викликáли сумнів. В «Українсько-російському словнику» вони не потверджуються ніякими матеріалами ні з живої мови, ні з літературних джерел. Це такі, наприклад, слова: безчасся (рос. безвременье); бовтушка (про яєчню; рос. болтушка); ворожебний (рос. гадательный); дослівник (рос. подстрочник); дощаник (рос. дощаник); вижлятник (рос. выжлятник), вип'ячувати (рос. выпячивать) та ін.

Зайвими є в словнику й деякі діалектизми (на що теж указували рецензенти), напр.: адде, антам, гайний (у значенні «повільний», «забарний») та ін., які теж подаються без прикладів із живої мови.

Непотрібними слід вважати в словнику і подані при різних словах на перший погляд ніби фразеологічні словосполучення, а по суті — псевдофразеологізми. Так, до слова вигідний дано переклади і два приклади з літератури, а потім наводиться такий псевдофразеологічний зворот: **~не** сідло — удобное (покойное, *разг.* ловкое) седло; до слова виглядати («иметь вид») так само даються переклади і приклад-ілюстрація, а потім додається нібито фразеологічне словосполучення; тепер він **~дає** значно краще теперь он выглядит гораздо лучше; до видаватися... — з перекладом (у другому значенні «(*быть*) случаться, случиться, выдаваться, выдаться; *разг.* задаваться, задаться» — дається ілюстрація: «Ніч тоді, пам'ятаю, видавалася темна (Шиян)», а далі — словосполучення: «День **~дався** хмарний день случился (выдался; задался) облачный» — і знову наводиться ілюстрація до цього ніби фразеологічного російського звороту: «День видався хмарний (Козач.)».

У науковому словнику реєстрові слова повинні бути потверджені прикладами з мови із зазначенням джерела, тобто з точ-

ною документацією словникового матеріалу. «Словарь русского языка», що виходив спочатку за ред. Я. Грота (1895 р.), був першим словником, у якому «майже кожне слово супроводилось прикладами з авторів»[1]. О. Шахматов, який редагував цей словник після смерті Грота, вважав, що «точна документація слів і прикладів — це та умова, без якої він не уявляв собі справжньої наукової праці, в тому числі і словника», — і тому в словнику за його редакцією «кожне значення ілюструється прикладами з письменників, з різних діалектних записів, з наукових робіт», а прикладів, створених редактором від себе, зовсім нема[2].

Тому недоліком першого тома розглядуваного словника слід вважати відсутність ілюстрацій при досить великому числі слів: на 24 425 слів, налічується 13 600 прикладів-ілюстрацій. При цьому на деякі слова їх подано по кілька, напр., до слова догоряти, догоріти дається чотири приклади; до гніздитися — три приклади; до бухати, бухнути — шість прикладів (три з них — з Коцюбинського); до слова брага — два приклади (і обидва з Котляревського) і т. ін. А разом з тим багато слів залишилося зовсім без ілюстрацій, напр., сусідні з бухати слова бухгалтер, бухгалтерія, бухгалтерка, бухгалтерський; сусідні з брага слова бравура, бравурність, бравурно; сусідні з гніздитися слова гніздити і гніздівка; сусідні з догоряти слова догоряння, догострювати, догоювати.

Іноді в словнику немає прикладів і до всім відомих слів, показати вживання яких бажано з тих чи інших мотивів. Напр., до слова грач (рос. игрок) нема цитати, а дано тільки прислів'я — «ні грач, ні помагач» (без джерела). Проте це слово в такому значенні часто вживається і є у багатьох авторів: Нечуя-Левицького, Франка, Коцюбинського та ін., зокрема в творі Ю. Смолича «Вони не пройшли» при описі гри у футбол. Принагідно треба сказати, що синонімічне до грач слово гравець, яке часто вживається в сучасній художній літературі (зокрема в перекладах), не внесене в словник.

Слід зазначити, що відсутність при багатьох словах ілюстрацій постала через об'єктивні причини: картотека лексичних матеріалів Інституту мовознавства після війни була досить неповна.

Читач особливо хотів би бачити в словнику цитати-приклади при тих словах загальної мови, які викликають сумнів, зокрема при таких, як бaддя (і похідні), бросовий, вибочуватися, вибочитися (рос. избочениваться, избочениться), вижлець (і похідні), волокита,

[1] Див.: Р. М. Цейтлин, Краткий очерк истории русской лексикографии, М., 1958, стор. 16.
[2] Там же, стор. 103.

воронка, вурдження (і похідні), гавити і гавлення, дебош (і похідні), дотикальний (рос. осязательный) і багато інших.

Щодо слів ворожебний і гавити, гавлення, то російські відповідники до них зовсім незрозумілі. Перше слово подане так: **ворожебний** гадательный. Але російське гадательный має два значення (за «Толковым словарём русского языка» Д. Ушакова): «1. Употребляемый при гадании. *Гадательные карты.* 2. Предположительный, основанный на догадках, сомнительный *(книжн.). Гадательные выводы. Гадательное предположение...*». А «Словарь русского языка» С. Ожегова (1952 р.) дає слово гадательный тільки в другому значенні). Отже, неясно, як треба розуміти українське ворожебний: чи воно дорівнює обом значенням російського гадательный, чи тільки одному з них.

До слів **гавити, гавлення** (при них позначка *разг.*) дано російські відповідники зевать, зевание. Але без пояснення слів гавити і гавлення (а до того ж до них нема ніяких прикладів, що розкривали б їх значення) російські відповідники залишаються незрозумілими, бо в російській мові зевать і зевание мають різні значення.

Так само без відповідних ремарок-пояснень даються, наприклад, українські слова **вичинювати, вичинити** з перекладом выделывать, выделать. Переклад незрозумілий, бо при українських словах не зазначено, що вони вживаються на означення процесу обробки шкур (треба було дати: **вичинювати, вичинити** *(кожу)* выделывать, выделать). Другий приклад: **годувальний** питательный. І в цьому випадку читач не може знати, як треба розуміти рос. питательный, бо воно має кілька значень. Отже, слово годувальний слід було оформити так: **годувальний** *(относящийся к кормлению)* питательный — або дати словосполучення, яке б розкривало зміст слова годувальний. Потрібних ремарок-пояснень не дано часом і при інших українських словах, через що російські відповідники до них видаються незрозумілими, напр., при словах **відкручення** з рос. перекладом отвертка; **головковий** з рос. перекладом шляпочный та ін.

Ілюстрації в першому томі словника іноді недостатньо розкривають значення реєстрового слова. Напр., при гостина у значенні (під цифрою 2) «гостья» дається цитата: «Помітивши, яке враження справила на мене його гостина, він... замовк (Вас.)». Наведений текст підказує значення, подане під цифрою 1: «пребывание в гостях; посещение», а не «гостья». Тільки звернувшись до творів самого Васильченка (а знайти в них наведене місце з словом гостина дуже нелегко, бо при цитаті не зазначено ні року видання, ні сторінки твору), можна встановити, що слово гостина письменник ужив тут дійсно в значенні рос. «гостья».

Слово де-де поділене в словнику на два значення: перше з рос. перекладом «кое-где, кой-где; *разг.* где-где» і друге (під цифрою 2) — «очень слабо, *обл.* еле, едва, чуть»... До цього другого значення наводяться дві цитати з Шевченка: «І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав» і «Із Умані де-де чуть — гукають товариші гайдамаки». Але подане друге значення слова де-де суперечить мовній практиці і всім даним попередньої української лексикографії (див. Грінченко, Уманець, Желеховський), а також і тому значенню (де-де — це те саме, що й де-не-де), в якому його вживає Шевченко, напр.: «А між ними і земляки де-де проглядають» («Сон»); «Собаки де-де у Вільшаній загавкають та й замовчать» («Гайдамаки»). Отже, в словнику безпідставно вказано для де-де друге, нібито обласне, його значення.

Іноді в словнику неточно, на нашу думку, даються стилістичні характеристики слів. Напр., слово гойний (у двох значеннях) супроводиться позначкою *разг.* (розмовне). Але слід зазначити, що в цьому випадку змішано два омоніми: гойний[1] відповідає (і звідти ж походить) польському hojny із значенням «щедрий, багатий, розкішний». Це діалектизм, зовсім не відомий на Лівобережжі, хоч уживаний деякими сучасними письменниками. Друге слово — гойний[2] нічого спільного не має з першим (походить від дієслова гоїти) і є словом народної мови (зрозуміле через дієслово гоїти), вживане і в літературній мові. Отже, гойний[1] — це діалектне слово, а зовсім не «разговорное», а гойний[2] — рідке, але теж не «разговорное», а стилістично нейтральне.

Не можна «разговорними» кваліфікувати й слова воластий і воластість (адже слова воло і во́ловий цієї ремарки не мають), гомін і гомоніти (адже гомінливий — без ремарки *разг.*). Непослідовно подані й слова діамант — без ремарки і діамантний — з ремаркою *уст.* Не виправдана, на наш погляд, і позначка *обл.* при словах атрамент і батир. Перше з них — українське застаріле, друге — батир — це казахське слово, що означає «герой», «богатир» (див. «Курс сучасної української мови», т. І, стор. 74). Неправильні й позначки *уст.* (устарелое) при словах бороти і губань та ін.

В українській частині першого тома словника є випадки, коли в одну словникову статтю (в одно гніздо) об'єднуються цілком виразні омоніми. Крім згаданого вище гойний, можна вказати ще слова баня, біда, білиця, дозрівати, які є омонімами, але вони розробляються в словнику кожне в одному гнізді з двома значеннями.

Зрідка трапляються в словнику неправильні або безпідставно категоричні наголоси в українських словах. Так, до барити даються форми другої особи однини бари́ш замість ба́риш. Слово бородавка дається з двома наголосами — боро́-

д а́ в к а, і там же ботанічна назва б о р о д а в н и к тільки з одним наголосом: б о р о́ д а в н и к. У словнику Грінченка і в широкому вжитку — б о р о́ д а в к а (так сказано і в роботі «Український літературний наголос» Л. Булаховського: «окремого зауваження заслуговує боро́давка»). Від ви́продати у словнику для другої особи однини дається наголос в и п р о д а с и́. Але такого наголосу тут бути не може, бо дієслова (доконані) з наголошеним префіксом **ви́-** цього наголосу на інший склад не переносять. Від д е р ж а т и і д е р ж а т и с я в словнику вказано форми другої особи однини д е́ р ж и ш і д е́ р ж и ш с я. Л. Булаховський пише: «Вагаються д е р ж и́ ш і д е́ р ж и ш, в е р т и́ ш і в е́ р т и ш, т е р п и́ ш і т е́ р п и ш. В новій літературній мові в цій групі переважають наголоси на корені»[1]. У словнику Грінченка — д е р ж и́ ш і д е р ж и́ ш с я. У творах Л. Українки такі ж наголоси, напр.: «Се так держи́ш умову з дядьком Левом?» («Лісова пісня»): «Стук, брязкіт, падає, що може впасти... Всяк сам, неначе краб, держи́ться чіпко» (Твори, т. II, 1927, стор. 139—140). З наголосом, що суперечить наголошенню слова в цитаті, подано в реєстрі: **доти́нок** *(обл.)* укор, колкость. При ньому приклад: «Касандро, послухай, нащо ти мене на пробу ставиш дотинками тими» (з Лесі Українки). Розмір вірша вимагає наголосу д о́ т и н к а м и. Наголос ж у р н и́ й суперечить тому, що показує Грінченко (ж у́ р н и й), а також і наголошенню слова в цитаті: «Голоси пташок вгорі лилися жу́рні» (з Усенка), яка наводиться при цьому слові.

Як показує практика інших лексикографічних праць, нема потреби наводити форми 1-ї і 2-ї особи однини від таких дієслів на **-ся,** які фактично цих форм не мають, напр.: **бронюватися,** -нююся, -нюєшся...; **вестися,** ведуся, ведешся...; **верстатися,** -стаюся, -стаєшся...; **вигадуватися,** -дуюся, -дуєшся...; **гальмуватися,** -муюся, -муєшся...» і т. д. В рідких випадках при таких дієсловах дається тільки форма 3-ї особи однини (і це правильно), напр.: **вудитися,** -диться...

Закінчуючи розгляд I тома «Українсько-російського словника», можна сказати, що він становить вищий рівень у розвитку пожовтневої української лексикографії і відзначається багатьма позитивними рисами, а саме: повнотою, хоч і не вичерпною, реєстру лексики сучасної української мови, широкою розробкою слів, стилістичною характеристикою їх, подаванням граматичних форм при українських словах, правильною і точною передачею українських реєстрових слів російською мовою, наведенням прикладів-ілюстрацій із джерел та ін. Але чимало в ньому більших і менших хиб і недоліків. Значна частина їх постала через відсутність на той час достатніх виписаних на

[1] Л. А. Б у л а х о в с ь к и й, «Український літературний наголос», К., 1947, стор. 37.

картки лексичних матеріалів української мови. Друга частина хиб I тома словника іде від «Російсько-українського словника». 1948 р., матеріал якого, в «перевернутому» вигляді, для першого тома «Українсько-російського словника» використовувався некритично.

Іншомовно-українські і українсько-іншомовні словники

Після Великої Вітчизняної війни вийшло кілька іншомовно-українських і українсько-іншомовних словників. Так, у 1948 р. був виданий другий на Україні «Німецько-український словник (шкільний) за редакцією І. В. Шаровольського (К. «Радянська школа», 1948, 683 стор.; близько 25 000 слів). Це — переклад шкільного «Немецко-русского словаря» І. Полака і Є. Ліндера, виправлений і доповнений редактором.

На відміну від такого ж словника 1929 р. в цьому словнику слова реєстру подаються не за гніздовою системою, а в алфавітному порядку.

Очищення української лексики, як загальномовної, так і термінологічної, від численних викривлень і перекручень, що були в словниках до 1934 року, позитивно позначилося на українській частині «Німецько-українського словника» 1948 року. В передмові до нього сказано, що в словник не включені архаїзми і діалектизми, — отже, він орієнтується на літературну мову.

У реєстр словника внесені найуживаніші терміни. Передаються вони українськими відповідниками згідно з розглянутими вище «Термінологічними бюлетенями» (1934—1935 рр.) і тими термінологічними словниками, які були видані протягом 1934—1935 рр.

Другим виданням словник вийшов у 1955 р.

Крім загальномовного «Німецько-українського словника» 1929 і 1948 р., слід згадати і про термінологічний «Німецько-український абетковий словник» Г. Мартенса, вміщений як додаток до «Німецької технічної хрестоматії» («Радянська школа», Х.—К., 1933).

Уперше в українській лексикографії, теж після Вітчизняної війни, з'являються англійсько-українські і українсько-англійські словники.

М. Л. Подвезько і К. І. Григоренко уклали англо-український словник — «English-ukrainian dictionary» («Радянська школа», К., 1948, 792 стор., близько 50 000 слів та виразів). Управлінням у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР словник дозволено як посібник для вишів УРСР.

У словнику подаються загальновживані слова літературної і розмовної англійської мови, а також найпоширеніші і характерні англійські ідіоматичні звороти. Слова вузькоспеціальні і застарілі, а іноді й легко утворювані похідні до словника не

внесені. Слова, що при перекладі можуть викликати труднощі, ілюструються прикладами.

У вступній частині дається пояснення фонетичних позначок та деяких особливостей англійської вимови, а в кінці словника — таблиця форм неправильних англійських дієслів, а також «Список найуживаніших скорочень, прийнятих в Англії та в США», і список географічних назв.

У передмові («Від видавництва») вказуються використані для словника джерела (дев'ять назв), але — тільки для англійської частини. Якими лексичними матеріалами користувалися автори для української частини, про це нічого не сказано, хоча в цілому мова української частини зауважень не викликає.

Пізніше виходить «Англо-український словник» (шкільний)» М. Л. Подвезько (К., «Радянська школа», 1955, 700 стор., близько 25 000 слів).

Своїм складом цей словник аналогічний до попереднього, але значно менший, бо він призначений переважно для учнів середньої школи, хоч може бути посібником при читанні англійських текстів середньої трудності. Менше, ніж у виданні 1948 р., дає він і прикладів-ілюстрацій до англійських слів.

Обидва розглянуті англійсько-українські словники становлять потрібні і корисні праці.

У 1952 р. вийшов «Українсько-англійський словник» М. Л. Подвезько (К., «Радянська школа», 1012 стор., близько 60 000 слів).

Цей словник призначений для студентів, викладачів англійської мови у вищій школі, а також для учнів старших класів середньої школи.

Як джерело для українського реєстру був використаний «Русско-украинский словарь» 1948 р. У передмові сказано, що при складанні словника були вивчені твори (і їх лексика) класиків марксизму-ленінізму, перекладені на українську мову, а також широко використана лексика кращих творів української літератури. Отже, спосіб використання цих джерел для словника сказаним не розкривається, і важливе питання добору українського реєстру лишається не з'ясованим.

Укладений словник із знанням справи. В його реєстр внесена українська лексика, потрібна не тільки для масового читача, але й для спеціалістів різних галузей науки. Він досить повно подає спеціальну термінологічну лексику: технічну, сільськогосподарську, ботанічну, медичну, морську та ін. Досить широко включена в словник і українська фразеологія, а також лексика, що вживається на означення специфічних реалій українського побуту, напр.: **кожух** — з поясненням англійською мовою: 1) sheepskin coat; pelt; 2)... **плахта** — з поясненням: kind of skirt та ін.

Є в словнику незначні недоліки, напр., наявність деяких зайвих слів, іноді надто докладне розроблення термінологічних

слів або відсутність при словах стилістичних позначок та ін.[1]

Незважаючи на окремі недоліки першого в українській лексикографії українсько-англійського словника, він є цінним посібником як для викладачів англійської мови, студентів, учнів середньої школи, так і для перекладачів і науковців.

Друге, виправлене і доповнене видання словника вийшло в 1957 р. (1018 стор.).

Перший в українській лексикографії «Французько-український словник» уклали О. О. Андрієвська і Л. А. Яворовська (К., «Радянська школа», 1955, 792 стор., близько 50 000 реєстрових слів). У кінці словника — «Географічні назви» і «Таблиця архаїчних дієслів».

Словник призначається для слухачів вищих шкіл, викладачів французької мови, учнів старших класів середньої школи, а також для всіх, хто вивчає французьку мову, читає художню, науково-технічну та іншу літературу французькою мовою.

При укладанні словника використані різні джерела (8 назв); з них для українських відповідників — «Російсько-український словник» 1948 р.

В основу французько-українського словника покладений французько-російський словник К. Ганшиної 1946 р. (фототипічне перевидання 1939 р.). Але автори переглянули реєстр цього словника і для своєї праці не взяли французьких застарілих і рідко вживаних слів, а разом з тим доповнили реєстр важливими новими словами. В словнику, поряд із загальномовною лексикою і потрібною фразеологією, досить широко подається науково-технічна термінологія, а також лексика і термінологія з філософії, суспільних наук, мистецтв та ін. Таким чином, своїм лексичним складом словник цілком достатній для всіх, на кого він розрахований.

Французькі слова розроблені в словнику повно, з розкриттям усіх значень і з показом стилістичного характеру слів, напр.:

démoraliser 1) деморалізувати, розбещувати, розкладати; 2) підривати дух; розслабляти; 3) розладжувати порядок, дисципліну...

démordre 1) випустити із зубів; розціпити зуби; 2) *фам.* (*de qch*) відступати від чогось, зрікатися чогось...

При французьких словах дається граматичне означення і в потрібних випадках указується належність слова до певної ділянки знання.

Про українські відповідники в словнику автори зазначають, що вони «старалися давати здебільшого не описи, визначення і тлумачення..., а саме переклад, тобто точні відповідники української мови до кожного реєстрового слова».

---

[1] Див. Н. С. Родзевич, «Українсько-англійський словник» (рецензія), «Лексикографічний бюлетень», 1954, вип. IV.

Це намагання давати точні відповідники української мови до кожного реєстрового слова у авторів «Французько-українського словника» не перетворилось у практику «обов'язкового подавання відповідників», про яку вже говорилось при розгляді російсько-українських термінологічних словників. Коли до французьких слів не було точних українських відповідників, то автори не утворювали їх штучно, а давали описові пояснення значень французьких слів. Напр.:

«**sabir** мова *(суміш французьких, італійських, іспанських та арабських слів)*, якою розмовляють жителі Алжіру і Леванту». Тут автори пояснюють слово s a b i r, до якого нема однослівного українського відповідника, а не транскрибують його в українській частині як українське слово — «точний відповідник» до французького s a b i r.

«**sáblage** посипання піском», а не п і с к у в а н н я, як можна було б дати, «утворивши» відповідник до слова п і с о к (так робили деякі послідовники теорії «обов'язкових відповідників»).

Для української частини словника «Російсько-український словник» 1948 р. був використаний критично, і це позитивно відбилось на подаванні деяких українських відповідників. Напр., на g a r ç o n, у тому його значенні, яке по-російськи передається словом п о л о в о й, у «Французько-українському словнику» дано відповідник о ф і ц і а н т (не зовсім точно; правильніше: «трактирний слуга, служка»), а не п о л о в и й, як передане рос. п о л о в о й в «Російсько-українському словнику». На n o u v e l l e l u n e у словнику правильно дається на першому місці відповідник м о л о д и к, хоч у «Російсько-українському словнику» 1948 р. слово м о л о д и к при передачі російського н о в о л у н и е не визнається астрономічним терміном. Але на другому місці дано вигадане слово н о в о м і с я ч ч я.

В цілому «Французько-український словник» О. О. Андрієвської і Л. А. Яворовської виконаний на належному методологічному і науково-фаховому рівні і становить цінну працю в пожовтневій українській лексикографії.

«Словник іншомовних слів» 1951 р.

У 1951 р. вийшов новий «Словник іншомовних слів» (Державне вид-во політичної літератури УРСР, К., 757 стор.) — переклад з третього видання російського «Словаря иностранных слов» за ред. І. В. Льохіна і проф. Ф. М. Петрова (1949 р.).

У передмові до словника («Від редакції») сказано, що мета його — «дати коротке пояснення слів і термінів іншомовного походження, що трапляються в творах класиків марксизму-ленінізму, в науково-популярній, технічній і художній літературі, в журналах і газетах». Далі зазначається, що, крім інтернаціональних термінів, утворених з елементів старогрецької і латинської мов і почасти з мов східно- і західноєвропейських,

у словнику подаються слова, які ввійшли в російську і українську мову з мов народів СРСР і дуже часто вживаються в періодичній пресі.

В кінці словника даються греко-латинські елементи міжнародної термінології (стор. 734—744), іншомовні слова і вислови, вживані в літературі (стор. 745—757) (вони наводяться мовою оригіналів і в українській транскрипції з поясненням їх значення) і три таблиці: 1) латинський алфавіт, 2) грецький алфавіт і 3) латинські і грецькі числівники (в українській транскрипції).

Словник включає приблизно 14 500—15 000 іншомовних слів. Всі реєстрові слова — з наголосами.

При реєстрових словах, утворених з елементів грецької і латинської мов, а також нових західноєвропейських і деяких інших мов, указується їх походження з написанням у першоджерелі, а потім подається їх тлумачення, часто енциклопедичного характеру.

Подамо кілька зразків опрацювання слів у словнику.

альянс (фр. alliance) — союз між державами; в ширшому розумінні — союз взагалі, об'єднання, напр. Міжнародний кооперативний а.
ампутація (< лат. amputatio обрізування) — відрізання оперативним способом будь-якого органу (кінцівок або їх частин, грудної залози тощо).
чемпіон (англ. champion — фр. champion боєць) — переможець у змаганні на першість у спорті, шаховій грі тощо.
штурм (нім. Sturm) — *військ.* приступ; рішуча атака укріплення або опорного пункту противника.

Приклади з частини «Іншомовні слова і вислови»:

cogito, ergo sum лат. (ко́гіто, е́рго сум) — «я мислю, отже існую»...
tête-à-tête фр. (тет-а-тет) — віч-на-віч, на самоті.
volens-nolens лат. (во́ленс-но́ленс) — волею-неволею, хоч-не-хоч.

Таким чином, цей словник іншомовних слів, багатий лексичним матеріалом і тлумаченням його, становить корисне видання.

У передмові до словника сказано, що в ньому даються іншомовні слова, які увійшли в російську і українську мови і дуже часто вживаються в періодичній пресі. Але виникає сумнів, чи дійсно існують в українській (а також в російській) мові всі іншомовні слова, внесені в реєстр, зокрема такі, як а д і т і (до нього пояснення: «у ведійській міфології... мати богів і всього живого на землі — втілення жіночого начала»); в а к у́ ф, в а к ф (до нього пояснення: «в мусульманських країнах — нерухома власність, надана у вигляді дару»...); г а в і а́ л (з поясненням: «(інд.) — вузькорилий крокодил..., водиться в ріках Індії; вважається індусами священною твариною»); д а ц а́ н (з поясненням: «(монг.) — монастир, храм у ламаїтів)»; р а́ ф і я (з поясненням: «(мадагаск.) — прядильні волокна з листя деяких пальм...»); т р а м п (до нього пояснення: «(англ.

tramp) — вантажний пароплав для перевезення вантажів у будь-якому напрямі...») і багато інших подібних [1].

Разом з тим «Словник іншомовних слів», будучи перекладом російського «Словаря иностранных слов», не має в реєстрі тих слів і термінів, які існують в українській мові, а в російській їх нема (тому нема їх і в «Словаре иностранных слов» Петрова). Напр., не внесені в реєстр такі широко вживані в українській мові іншомовні слова — бавовна, віршовий, віршувати, друкарня, конвалія, палац, троянда, шеляг та ін., а слова гарт і позитивний не пояснені в тому основному й найпоширенішому значенні, яке вони мають в українській мові [2].

Таким чином, «Словник іншомовних слів», що становить механічний переклад російського «Словаря иностранных слов», не можна вважати працею, яка б показувала і пояснювала дійсно наявні в українській мові іншомовні слова. Але, незважаючи на вказані хиби теоретичного характеру, словник, що має великий реєстр слів з тлумаченням їх, є корисним довідником.

Словники мови письменників

Працю, присвячену лексичному складові мови окремого письменника, становить робота В. С. Ващенка і В. О. Петрової — «Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезії Т. Г. Шевченка» (К., 1951, 106 стор.).

Цей словник, змістом і способом подавання матеріалу дуже схожий на словничок мови поезій Т. Шевченка Нест. Літописця, дає «Основний словопокажчик» (тобто покажчик лексики основних текстів поезій Шевченка) (стор. 9—95) і «Додатковий словопокажчик» (до варіантів і інших редакцій поезій (стор. 99—106) [3].

До словопокажчика внесені всі слова з текстів поезій Шевченка за повним зібранням його творів, виданим Академією наук УРСР у 1939 р.

У словопокажчику, що охоплює понад 7000 слів, до кожного слова (наведеного в початковій формі) даються такі відомості: скільки разів воно вжите в поезіях і де саме вжите вперше (том, сторінка, рядок). Граматичних форм, в яких зустрічаються слова в Шевченкових текстах, словопокажчик не фіксує.

У словопокажчику є деякі недоліки і недогляди. Так, дієслова доконаного і недоконаного виду подаються (хоч і не послідовно) в одному гнізді, а тому цифри, що стоять далі, не показують, яке саме дієслово — доконаного чи недоконаного виду, скільки разів і де вжите у Шевченка. Початкові форми

---

[1] Див. ще А. О. Білецький, До питання про словники іншомовних слів, «Лексикографічний бюлетень», 1952, вип. II, стор. 62.

[2] Більшість прикладів наводимо за вказаною статтею А. О. Білецького

[3] Див. рецензію П. Горецького на цей словник у журн. «Українська мова в школі», 1952, № 2.

дієслів іноді подані неправильно, напр. гудіти (замість густи) з тексту «луна гаєм гула».

У потрібних випадках на дієсловах нема наголосів, через що буває неясно, якого виду дієслово. В таких реченнях, як «Посип індикам, курям дай» та «І борошном посипали [москалі] свої кучері», у Шевченка виступають дієслова посúпати і посипáти (доконаного і недоконаного виду), а словопокажчик подає це дієслово, не визначаючи його виду (без наголосу: посипати).

Деякі слова з поезій Шевченка пропущені, напр., висохти («...Текла, текла [кров] та й висохла»), умерти («Умре муж велій в власяниці...»).

Недостатньо подана в словопокажчику і фразеологія поезій Шевченка. Хоч у передмові сказано, що «словосполучення фіксуються тільки в тих випадках, коли вони абсолютно неподільні» (і як неподільні вносяться в словопокажчик такі вирази: байдики бити, йняти віри та ін.), фактично багато абсолютно неподільних фразеологічних словосполучень (напр., ні пари з уст, залити за шкуру сала, нудити світом та ін.) як словосполучення не показані.

Незважаючи на відзначені недоліки (зокрема такий важливий, як пропуск слів із Шевченкових текстів), словопокажчик до поезій Шевченка є потрібна й корисна робота, видана, на жаль, дуже малим тиражем (500 прим.).

Аналогічна до розглянутої є робота В. С. Ващенка, Ф. П. Медвєдєва, П. О. Петрової «Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського (покажчик слововживання» (Харків, 1955, 208 стор.)[1]. Цей покажчик складений до тексту «Енеїди» з повного зібрання творів І. Котляревського у вид. Академії наук УРСР, т. І, 1952. В ньому зафіксовано близько 7 000 слів.

При кожному слові, що подається в початковій граматичній формі, вказується, скільки разів воно зустрічається в «Енеїді», далі наводяться всі форми, в яких воно вжите, і при кожній з них дається точне посилання на текст «Енеїди»: пісня, строфа, рядок (напр., І, 45, 8). Цим покажчик до «Енеїди» вигідно відрізняється від словопокажчика до поезій Т. Шевченка. Іноді при словах дається пояснення їх.

Щодо змісту покажчика, то треба сказати, що фразеологія «Енеїди» відбита в ньому дуже неповно. Лексичні елементи, що входять у неподільні фразеологічні звороти (ідіоми), вносяться в покажчик здебільшого як окремі слова і при них фразеологічні звороти не наводяться. Напр., у тексті Енеїди «...І буде бісики пускать» (І, 18, 4); «Смертельного дали затьору» (V, 25, 16); «...Гібсон і дутеля із'їв» (VI, 44, 4); «І за гріхи їм носа

[1] Рецензія на нього — П. Горецький, «Українська мова в школі», 1956, № 2.

втруть» (III, 93, 10) маємо фразеологізми: бісики пускать; дали затьору; дутеля із'їв; носа втруть, але слова, що входять у ці звороти, не показані як елементи ідіом і при них не наведені відповідні фразеологічні словосполучення.

Є в покажчику й інші недоліки. Так, не подаються наголоси на словах, через що читачеві буває неясно, яке слово фіксується, напр., виклика́ти чи ви́кликати, струси́ти чи стру́сити, ти́снути чи тисну́ти. А в тексті «Енеїди» укладачі покажчика ясно бачили в цих словах наголос.

Деякі слова пояснюються неправильно. Напр.: **«гич** — у знач. нічого». Але в такому значенні в «Енеїді» Котляревського (як і в інших письменників) слово гич самостійно не вживається, а тільки в сполученні ні гич (або нігич); «**Ни гичь** — ничего» дається і в словничку при самій «Енеїді» вид. 1809 р. Слово збитня подане в жіночому роді, замість збитень (чол. р.), як воно є у багатьох письменників першої пол. XIX ст. (з рос. сбитень). Слово бичня пояснюється в покажчику як «отара волів». «Отара волів» не існує взагалі (звичайно — отара овець), а з тексту «Енеїди» «Велів з бичні волів пригнати» видно, що тут бичня — загін для во́лів, як пояснюється це слово і в словнику Грінченка. Поправку слід внести і в пояснення слова живіт у реченні «Кричить во гніві і в досаді, Що Турна лусне і живіт» (V, 55, 10). Тут слово живіт означає не «життя», як пояснюється в покажчику, а живіт в анатомічному розумінні.

Не можна вважати доцільними або прийнятними і деякі сторони технічного оформлення покажчика. Зокрема, незрозуміло, чому посилання на місце вживання слів в «Енеїді», коли таких посилань буває більше одного, даються двічі — спочатку в дужках після кожної форми певного слова, а потім ці самі посилання наводяться, уже без дужок, ще раз, напр.: гадати (4); гадати (II, 62, 9); гадаю (III, 41, 1); гадала (III, 134, 6); гадали (III, 95, 6); II, 62, 9; III, 41, 1; 95, 6; 134, 6 та ін.

Дуже багато місця забирають посилання на вживання в «Енеїді» таких слів, як сполучники, прийменники, займенники. Напр., посилання на прийменник **в(во)** (791 випадок уживання) займає майже 2 сторінки; на сполучник **і** (1486 випадків уживання) — понад 3 сторінки; на займенник він (311 випадків уживання) — близько сторінки і т. д. На позначення місць уживання назв дійових осіб «Енеїди» так само наводиться величезне число цифр: при імені Еней (350 випадків уживання) — майже сторінка і т. ін. Навряд чи є потреба в подаванні абсолютно всіх випадків уживання слів. Це з усіх поглядів неекономно. Лексикографам, що укладають словники мови окремих письменників або словопокажчики до окремих творів, слід подумати над цим і для фіксації дуже часто вживаних слів (особливо службових) знайти якесь раціональне вирішення.

Словники для загальної або фахової школи та інші

Окрему групу становлять лексикографічні праці, що з'явилися після Великої Вітчизняної війни, призначені для загальної або фахової школи.

Подамо (в хронологічному порядку) відомості про ці роботи, а на деяких спинимось докладніше.

Словничок граматичної термінології (елементарної) українсько-російський і російсько-український був доданий до «Українського правопису» видання 1946 р.

У відповідності з «Українським правописом» 1946 р. і з «Російсько-українським словником» 1948 р. був виданий «Орфографічний словник для школи» І. М. Кириченка (Київ, «Радянська школа», 1948, 258 стор., і пізніші видання). Таким же був і «Орфографічний словник для середньої школи» І. М. Кириченка (Київ, «Радянська школа», 1948, 304 стор., на 21—22 тис. слів, 2-е вид. 1950 р.). Останнє видання «Орфографічного словника» 1955 р. містить 45 000 слів. Словник подає українську лексику з наголосами і з вихідними граматичними формами і становить цінну роботу, що задовольняє потреби школи, працівників видавництв і т. ін.

У 1948 р. вийшла перша латинсько-українсько-російська термінологічна праця під заголовком: «Доц. М. Ф. Кніпович, зав. кафедрою латинської мови Київського медичного інституту. Словник медичної термінології латинсько-українсько-російський. Складений за участю співробітників кафедри: І. Ф. Єрофеєва, А. Л. Залкінда, Г. В. Казьєр, С. Йос. Смирнова, Г. В. Соколовського, Є. О. Февральова та П. П. Чернецького» (К., Медвидав УРСР, 1948, 442 стор.).

У передмові (російською і українською мовами) говориться, що словник призначається для студентів медичного вишу, лікарів, наукових працівників.

Основна мета цього термінологічного словника — «дати правильну транскрипцію медичної термінології трьома мовами». Пояснення даються переважно до маловживаних і застарілих термінів, що зустрічаються в медичній літературі, а також до складних та вузькоспеціальних.

При укладанні словника використана значна, переважно найуживаніша і найновіша література з анатомії, частково з клінічних дисциплін і з фармакології, «Медицинская энциклопедия», «Медицинский латинско-русский словарь» Окса 1934 р. (7-е видання), «Словник медичної термінології» Інституту мовознавства АН УРСР (1936) та інші словники і посібники.

Словник містить близько 20 000 латинських медичних термінів з українськими і російськими відповідниками.

До латинських реєстрових слів наводяться граматичні форми: для іменників — закінчення родового відм. і зазначення роду; для прикметників — закінчення жіночого і середнього роду; при інших латинських словах дано позначки, такі як:

«act.» (активний стан), «con.» (сполучник), «numer.» (числівник) і т. ін.

Українські і російські терміни в словнику наводяться без форм і без наголосів.

Словник широко подає основні однослівні латинські медичні терміни, а також терміни складні. Напр.: **Abscessus,** us, m. абсцес, нарив, гнояк; нарыв, гнойник; **A. corporis lutei...; A. congestivus...** та ін. (всіх складних термінів при a b s c e s s u s десять).

У багатьох випадках до латинських термінів дається не тільки відповідний термін український і російський, але й пояснення їх, напр.: «**Accomodatio,** onis, f., акомодація, пристосування ока до різної віддалі; аккомодация, приспособление глаза к различному расстоянию»; «**Acephalocystae,** arum, f. ацефалоцисти, великі пухирі ехінокока; ацефалоцисты, крупные пузыри эхинококка».

Іноді, не транскрибуючи латинського терміну, словник дає відповідник українською і російською мовами, напр.: **Acetabulum,** i, n., вертлужна западина; вертлужная впадина»; **Amblyaphia,** ae, f., притуплення дотику; притупление осязания» і т. ін.

Українські і російські відповідники до латинських медичних термінів даються відповідно до того, як вони розв'язані в «Російсько-українському словнику» АН УРСР (1948 р.) або в «Словнику медичної термінології» Інституту мовознавства (1936 р.).

Словник не позбавлений і деяких недоліків. Зокрема, у ньому не даються деякі слова, що мають безпосередній стосунок до медицини, напр. к у р о р т, с а н а т о р і я, с а н а т о р н и й, с а н і т а р і т. ін. Такі слова не внесені і в реєстр словника, очевидно, тому, що вони — або не з латинської мови (к у р о р т — з німецької), або для них нема відповідних латинських назв, хоч вони і утворені з латинських коренів (с а н а т о р і я — від лат. s a n o «лікую», с а н і т а р — від лат. s a n i t a s — «здоров'я»). Звичайно, цих слів не слід у словнику пропускати: треба було подати їх в українській формі (з російським відповідником), пояснивши їх походження.

А разом з тим у словнику вміщені латинські слова загальної мови (з українськими і російськими відповідниками), які не можна вважати медичними термінами, напр.: s a l u t a t i o (з відповідниками: «[при]вітання; приветствие»); t e r m i n o l o g i a (з відповідниками: «термінологія, наука про терміни, сукупність термінів; терминология, наука о терминах, совокупность терминов»); u n i v e r s i t a s [з відповідниками: «1) всесвіт, 2) університет; 1) вселенная, 2) университет»]; u r s u s (з відповідниками: «ведмідь; медведь»). Такі слова, безперечно, зайві в медичному словнику і без потреби обтяжують його.

Для потреб головним чином школи призначені й інші словники, а саме:

Короткий філософський словник, під ред. М. Розенталя і П. Юдіна, перекл. з рос. 3-го видання, Держполітвидав УРСР (К., 1952, 585 стор.).

А. С. Кара-Моско, М. К. Токарський, Російсько-український словник географічних назв («Радянська школа», К., 1953, 247 стор.).

Цей словник є перекладений словник-довідник: крім передачі українською мовою географічних назв, що в реєстрі подаються по-російськи, він дає також окремі короткі відомості про відповідні географічні об'єкти. Отже, словник може бути корисним не тільки для викладачів географії в середній школі, але й для ширшого кола працівників освіти, преси і ін.[1].

О. С. Барков, Словник-довідник з фізичної географії. Посібник для викладачів географії. Переклад з другого переробленого і доповненого російського видання («Радянська школа», К., 1954, 289 стор.).

М. С. Бондарський, Словник географічних назв (переклад з вид. Учпедгізу, 1954) («Радянська школа», К., 1955, 363 стор.).

До географічних словників належить і «Каталог річок України» (К., 1957, 192 стор.), що його склали співробітники Інституту гідрології і гідротехніки та Інституту мовознавства АН УРСР — Г. І. Швець, Н. Й. Дрозд, С. П. Левченко.

Це — словник-довідник, в якому подаються назви річок Української РСР у порядку гідрографічної послідовності: головна річка і її притоки, починаючи з верхньої, і далі — притоки приток у тому ж порядку, з гідрографічною характеристикою кожної річки і притоки.

До українських назв річок наводяться російські назви. Українські назви подаються з наголосами і з зазначенням роду (ч., ж., с. — чоловічий, жіночий, середній), а для найскладніших з правописного погляду назв указується форма родового відмінка.

Всі назви річок і приток понумеровані (починаючи від № 1 до останнього — № 2613), а в кінці каталога дається алфавітний покажчик назв річок і приток з відповідним номером, під яким кожну назву можна знайти в самому каталозі.

«Каталог річок України» з погляду змісту задовольняє давню потребу в довіднику такого характеру. Але, як відзначається у відзивах про цю роботу[2], упорядники для укладання довідника не використали наукових праць (головно українською і польською мовами), в яких зібрані правильні народні назви річок України. Тому в довіднику назви річок (особливо західноукраїнських областей і Закарпаття) нерідко даються невірно

---

[1] Див. рецензію Л. С. Паламарчука в «Лексикографічному бюлетені», вип. IV, 1954 р.

[2] Див.: Я. Дашкевич, Каталог річок України, «Українська мова в школі», 1959, № 2, стор. 17—19; також П. Чучка, Перекручені назви (Лист до редакції), «Літературна газета», 17. IV 1959 р.

або в перекрученому вигляді, напр., Пельтів (польська назва Peltew) замість Полтва (на якій стоїть м. Львів), Сан (зам. Сян) та ін. Ці недоліки знижують цінність корисного і потрібного «Каталога річок України». В новому виданні слід виправити їх, урахувавши зауваження критики.

А. В. Кротевич, Н. О. Родзевич, Словник лінгвістичних термінів (Вид-во АН УРСР, К., 1957, 235 стор.)[1].

У словнику дається термінологія загального мовознавства і славістики, частково — індоєвропеїстики, причому основна увага приділяється термінам, уживаним у вітчизняному мовознавстві.

Це українсько-російський тлумачний словник: у ньому при кожному українському лінгвістичному терміні наводиться відповідний термін російською мовою, а потім дається більш-менш широке його пояснення. Крім того, при більшості термінів, після їх тлумачення, наводиться бібліографія. У кінці словника подається російсько-український покажчик термінів, за допомогою якого читач, виходячи з російського терміну, може знайти його тлумачення в основній частині словника. Таким чином, «Словник лінгвістичних термінів» є цінною лексикографічною працею, дуже корисною для викладачів мови, студентів і взагалі для вищої і середньої школи.

Слід також відзначити лексикографічну працю практичного характеру, виконану Інститутом мовознавства АН УРСР для задоволення потреб широкої громадськості, як і потреб багатьох установ, що видають різні документи, — «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей» (Вид-во АН УРСР, К., 1954, 56 стор.), за ред. чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченка[2].

Загальномовні словники, що вийшли протягом 1948—1953 рр., не могли, звичайно, задовольнити потреби в словниках фахових, укладених відповідно до різних спеціальних галузей знання. А вказані вище фахові словники для школи з'являлися випадково, без певного плану і керівництва. Тому перед Інститутом мовознавства постановою Президії Академії наук УРСР було поставлене завдання — укласти два термінологічні словники, потреба в яких відчувалась особливо гостро, — словник загальнотехнічної термінології і словник термінології сільськогосподарської.

Для забезпечення потрібними словниками інших ділянок знання при Президії АН УРСР у 1957 р. була створена комісія, що мала завдання організувати видання окремими інститутами Академії наук, у співробітництві з відповідними вищими на-

[1] Рецензію на нього М. Г. Добродомова див. у журн. «Вопросы языкознания», 1958, № 1.

[2] Уклали цей словник наук. праців. Н. П. Дзятківська, канд. філол. наук С. П. Левченко, канд. філол. наук Л. Г. Скрипник. Словник, виправлений і доповнений, вийшов другим виданням у 1961 р.

вчальними закладами, ряду термінологічних російсько-українських галузевих словників, а саме: термінології фізичної, математичної, гірничої справи, геологічної, хімічної і машинознавства та машинобудування, гідрології і гідротехніки, електрозварювання, теплотехніки і газотехніки, металургії, фізіології і біохімії, будівельної і теоретичної механіки, електро- і радіотехніки, ботанічної, медичної, зоологічної, географічної і соціальноекономічної термінології [1].

Українсько-іншомовні та іншомовно-українські словники, видані після 1917 р. за межами УРСР

Після 1917 р. за межами УРСР виходили лексикографічні праці, в яких однією з мов є українська. Це в основному українсько-іншомовні або іншомовно-українські словники різних типів: загальномовні, термінологічні, правописні та ін. Відомості про них подаємо (для кожної групи) в хронологічному порядку.

Загальномовні словники:

Алиськевич А. і Гамчикевич Р., Словарець для вправ німецьких для III кл. середніх шкіл (Перемишль, 1918); М. Н., Німецько-український словник (Коломия—Київ, 1918); Il. Święcicki, Słownik ukraińsko-polski i polsko-ukraiński, 1920, 192 стор.); Н. Коваленкова-Коралівa, Чесько-український словник (Прага, 1920, 80 стор.); Magyar-ruszin szótár — Мадярсько-руський словарь. Під ред. Ем. Бокшая, Юл. Ревая і Мих. Бращайка, Выданя Педаг. т-ва Пôдкарпатськоѣ Руси в Ужгородѣ (1928 р., V + 516 стор.); E. Hrycak u. Kysilewśkyj, Słownik ukraińsko-polski i polsko-ukraiński, 2 Teile (Lemberg, 1931); В. Калинович, Українсько-німецький словник із зазначенням граматичних форм (Львів, 1931); Deutsch-ukrainisches Wörterbuch — Німецько-український словник (Krakau, 1941); Українсько-англійський словник, виданий у Канаді (провінція Саскачеван, v м. Saskatoon, 1955, XXIX + 1163 стор.); Słownik ukraińsko-polski, pod red. S. Grabca, P. Zwolińskiego (близько 30 000 слів; Варшава, 1957, VIII + 832 стор.).

Меншу групу становлять словники термінологічні: Чайковський М., Систематичний словник української математичної термінології (Прага, 1924); Галин М., Медичний латинсько-український словник (Прага, 1926); Лисько З., Музичний словник (Стрий, 1933); Makowiecki St., Słownik botaniczny łacińsko-małoruski (Краків, 1936, XVI + 463 стор.).

Невелика кількість була видана і словників правописних, а саме: Кисілевський К,. Правописний словник (Львів, 1934); Панейко О., Правописний словник, 2-е доповнене вид (Львів, 1941).

---

[1] Див.: «Основні проблеми розвитку мовознавства в Українській РСР», Вид-во Академії наук УРСР, К., 1959, стор. 41—42.

Нарешті, словники іншомовних слів: Кузеля З., Словник чужих слів (Київ—Лейпціг, 1919); Борис Р. і Скорбут С., Кишеневий словник чужомовних слів із поясненням їхнього значення (Львів, 1937).

Майже всі перелічені словники відомі тільки з бібліографічних списків, і тому ширше сказати можемо тільки про деякі з них.

З указаних вище загальномовних словників важливим є перший українсько-польський і польсько-український словник І. Свєнцицького.

У цьому словнику українсько-польська частина займає стор. 1—121 і містить близько 6 000 українських реєстрових слів (від абетка до ящик) з польськими перекладами. Польсько-українська частина (стор. 125—192) включає 3 400 польських слів (від abdykować до zzewnątrz (з українськими відповідниками.

Українські слова в обох частинах словника подані з наголосами, напр.: абе́тка, ба́вовна, га́ва, відко́ли. До деяких категорій слів українського реєстру — іменників чол. роду і дієслів — даються граматичні форми: для іменників — род. відм. одн. (напр., баба́к, -а́), а для дієслів — форма 1 ос. одн. тепер. часу, іноді й минул. часу одн., напр.: брязкати, -каю; брести, бреду, брів, брела; ягрити, -рю і т. ін.

Подаючи польські відповідники до українських слів, автор обмежується одним або двома перекладами, але в потрібних випадках не обминає і важливих моментів фразеології. Напр., слово важити в словнику подається так: «**важити,** -жу, ciężyć, ważyć; **в.** на кого, що, mieć coś na widoku; **в.** чим, ryzykować», і т. ін.

Коли до українського реєстрового слова нема однозначного відповідника в польській мові, то воно пояснюється описово, напр.: «**юпка,** kobiecie wierzchnie ubranie z rękawami.»

Недоліком української частини словника є відсутність технічного розмежування різних значень слова. Напр., слово гайка подається так — без поділу на два значення: «**гайка,** osada śruby, strata czasu».

В українському реєстрі трапляються слова місцеві, західноукраїнські. Це цілком природно, бо автор сам із західноукраїнських земель і не завжди міг знати обмежено-діалектне поширення деяких слів. Тому в словнику тільки при окремих місцевих словах указується на їх діалектний характер, напр., при словах бута, гля (в словнику: ґля). Але при більшості таких слів, як газда, гелета (в словнику: ґазда, ґелета), немає позначки про їх діалектність.

У польсько-українській частині словника реєстрові слова подаються без форм, а в українських відповідниках наводяться (не скрізь) тільки форми род. відм. одн. ім. чол. роду.

Розгляданий «Українсько-польський і польсько-український словник» Іл. Свєнцицького, невеликий реєстром українських слів і ще менший реєстром слів польських, виконаний уважно, без великих недоглядів і з добрим знанням його автором української і польської мов. У культурному спілкуванні українського і польського народів він мав певне значення і, зокрема, як перший українсько-польський і польсько-український словник загальної мови, був основою для пізнішої праці такого ж характеру — «Українсько-польського і польсько-українського словника» Є. Грицака і К. Кисілевського (1931 р.).

Хоч коротко треба сказати про Латинсько-український ботанічний словник С. Маковецького. Цей словник заслуговує на увагу як праця, важлива з погляду культурно-наукових (зокрема в галузі термінології) польсько-українських зв'язків. «Słownik botaniczny łacińsko-małoruski» зібрав і склав Ст. Маковецький. Видала його Польська Академія наук у Кракові.

Ботанічні народні українські назви автор словника збирав (як про це він пише в передмові), починаючи з 1877 р., на Поділлі з живої мови народу коло Камінця, коло Брацлава, потім у Галичині і (перед першою світовою війною) коло Києва. Після 1914 р. автор доповнював свої записи з друкованих джерел. Протягом 1916—1918 р., коли Маковецький жив у Києві, йому допомагав Нечуй-Левицький. У 1919 р. автор працював над збиранням матеріалів для свого словника у Чернівцях, а також у Львові; в цій роботі йому допомагав Вол. Гнатюк.

Виданню самої праці Маковецького польською Академією сприяли польські вчені: ботанік проф. Бол. Гріневицький і славіст проф. Каз. Нітш.

Словник складається з передмови-вступу, великого списку джерел і латинських ботанічних назв, до яких в алфавітному порядку подаються ботанічні українські назви із зазначенням (скороченим) джерел.

Всіх українських ботанічних назв у словнику 21 253, тобто кількість, якої не має жодна збірка українських ботанічних матеріалів, крім хіба латинсько-українського «Словника ботанічної номенклатури» (1928 р.), де зведено ботанічні українські назви з найчисленніших джерел.

Напр., на окремі латинські ботанічні назви у словнику Маковецького даються такі українські: на Trifolium pratense (літературне конюшина, рос. клевер) словник дає 48 українських народних назв; з них найбільше (тобто з найбільшого числа джерел) таких: końušyna, końučyna, końačka; далі: koman, komana, komanka, komanyća і т. д.; також d'atłowyna, d'atłyna horišok, čerwony і т. д. На Hyasciamus niger (укр. літературне блекота, рос. белена) словник дає 36 українських назв; з них найбільше таких: błekota, błekit, błekot, błekotnyća; також: bełena, biłena, biłun; nimyća, p'anyj koriń, sp'ačka,

spjux (автор українське **х** передає через латинське **x**: спюх — spjux); з чималого числа джерел, переважно західноукраїнських, — ще такі назви до Hyasciamus niger: lulak, lułek, lułešnyća, lulian, lulky, lulka, lulnyk, lulok та ін.

Наведені приклади свідчать про велике багатство цієї збірки ботанічних українських назв, що може бути предметом дослідження не тільки питань української ботанічної термінології, але і взагалі питань лексики української мови, бо ботанічні назви дуже тісно пов'язані з лексичним складом усієї мови.

Розглянутий словник Маковецького названий у числі джерел до «Словника ботанічної номенклатури» АН УРСР 1928 р., але з позначенням: «1877—1917 (рукопис)», тобто, як виявляється, «Словник ботанічної номенклатури» мав матеріали Маковецького, але зібрані тільки до 1917 р.

З виданих за межами УРСР словників заслуговує на увагу більш, ніж інші, відомий «Мадярсько-руський словарь» — «Magyar-ruszin szótár» за редакцією Е. Бокшая, Ю. Ревая і М. Бращайка, Ужгород, 1928 р., V + 516 стор.

Цей словник був другим, після видання (1874 р.) словника Л. Чопея, угорсько-українським словником. Вийшов він тоді, коли в політичному і культурному житті Закарпаття сталися великі зміни. Після першої імперіалістичної війни сучасна Закарпатська область була включена (в 1919 р.) до складу Чехословаччини. З 1920 р. офіційною літературною мовою в Закарпатті була визнана українська, але не загальноукраїнська, а створювана на основі місцевих говірок. Проте, під впливом культурного розвитку УРСР, комуністична преса Закарпаття і передова закарпатська інтелігенція з 1926 р. починають обстоювати вживання в писемності Закарпаття загальноукраїнської літературної мови. В цей час і був складений «Мадярсько-руський словарь», що мав завдання допомогти закарпатським українцям через угорську мову засвоювати українську літературну мову.

Вказане вище змагання за загальноукраїнську літературну мову і за мову на основі місцевих діалектів відбилося і в словнику. Так, редакція його заявляє, що до угорських слів вона намагалася давати «слова тутешні», а далі доповнювати їх словами із словника Б. Грінченка. Таким чином, у цьому словнику є чимало місцевої лексики, але переважає лексика загальноукраїнська літературна.

У словнику Бокшая та ін. застосований правопис, близький до правопису в словнику Чопея. Він має такі особливості: **ѣ** на місці і з давнього **ѣ**; **ô** і **ê** на місці **і** з давніх **о** і **е**; зберігання (не послідовно) **ы**; відсутність **'** (апострофа) і **ъ**.

В українській частині словника при деяких іменниках зазначається форма род. відм. однини, а при дієсловах (які даються в інфінітиві) — форма 1-ої і 2-ої ос. однини.

Наводимо кілька прикладів опрацювання слів у цьому словнику.

báj приваба, принада; — **erö** чара; — **ital** чародѣйный напиток, любнишка.
bolond дурный, шаленый, здурѣлый, божевôльный...
dac упертôсть, перекôр; завзяття, упôр...
dohog моркотѣти -чу -тиш; ворчати -чу -чиш, -конѣти.
dorgál ганити -ю -иш; псовати -ую -уеш; докорити -ю -иш...; — **ás** догана, -псованя, докôр.

З цього уривка словника бачимо, що в ньому місцеві слова займають невелике місце між загальноукраїнськими. Таким чином, цей словник мав, а до певної міри має й тепер, важливе значення в засвоєнні літературної української мови тими закарпатськими українцями, що знають угорську мову.

Праці з теоретичних питань лексикографічної роботи (після 1933—1935 рр.)

Після виходу розглянутих вище термінологічних бюлетенів (1934—1935 рр.) з теоретичними статтями методологічного, критичного і конструктивного характеру, а також після видання в ті ж роки численних термінологічних словників для середньої школи найбільшим досягненням української пожовтневої лексикографії був «Російсько-український словник» 1948 р., а також «Українсько-російський словник», перший том якого вийшов у 1953 р. В обох цих словниках подана загальна лексика сучасної української літературної мови, а також — притому у великому обсязі — термінологічна лексика з найрізніших галузей знання.

За останні роки в українському мовознавстві є значні досягнення і в розробці теоретичних питань лексикографії.

Так, від 1946 р. до останнього часу з'явилося чимало праць, написаних переважно у зв'язку з практичною роботою складання різних словників — російсько-українських і українсько-російських та інших — або у зв'язку з дослідженнями різних питань словникової теорії і практики.

Найголовніші з цих праць такі.

М. Я. К а л и н о в и ч, «Новий російсько-український словник» (у «Наукових записках» Ін-ту мовознавства, 1946, т. III, стор. 18—29); І. М. К и р и ч е н к о, «Українсько-російські словники і принципи складання їх», кандидатська дисертація, К., 1945, 220 стор. (машинопис; зберігається в бібліотеці Київського державного університету); автореферат цієї роботи, під тим же заголовком, надрукований у журн. «Мовознавство», 1947, т. IV—V; П. Й. Г о р е ц ь к и й, «Принципи складання російсько-українських термінологічних словників», кандидатська дисертація, К., 1945, 154 стор. (машинопис; зберігається в бібліотеці Київського державного університету); частина цієї ж праці під заголовком «Складання російсько-українського термінологічного словника на основах радянського мовознавства» надрукована у «Мовознавстві», 1947, т. IV—V, стор. 68—89; В. С. І л ь ї н,

До питання про укладання нового українсько-російського словника, «Мовознавство», 1947, т. IV—V, стор. 245—256; І. М. Кириченко, «Принципи створення українсько-російського словника» у «Філологічному збірнику Київського державного університету», 1948, 2 стор. 95—114; Л. Л. Гумецька, «Принципи створення польсько-українського словника», «Мовознавство», 1949, т. VIII, стор. 80—86.

У зв'язку з завданнями, що стоять перед Інститутом мовознавства АН УРСР у галузі лексикографії — складання тлумачного словника української мови, етимологічного, синонімічного, словників термінологічних, — Відділ словників Інституту мовознавства з 1951 р. почав видавати «Лексикографічний бюлетень». На сторінках бюлетеня висвітлюються головним чином теоретичні питання словникової роботи, а також питання історії лексикографії, питання лексикології, вміщуються рецензії на лексикографічні праці і т. д. До 1957 р. вийшло п'ять випусків «Лексикографічного бюлетеня».

* *
*

Пожовтневий період в історії української лексикографії характеризується виданням великої кількості словників не тільки загальномовних, але й термінологічних з різних галузей науки і техніки, яких у дожовтневий період не було.

Лексикографія цього періоду значно розширила свої межі, захоплюючи нові ділянки словникової праці і даючи такі роботи, що до Жовтня були тільки в зародку, напр., історичний словник української мови, іншомовно-українські і українсько-іншомовні словники, словники мови письменників та ін.

Весь цей період в історії української лексикографії поділяється на два етапи: перший — з 1917-го року до початку 30-их років, другий — лексикографія наступного часу.

Протягом першого етапу було видано (з 1917 до 1933 р.) ряд лексикографічних праць, головно загальномовних російсько-українських і українсько-російських словників, і ще більше словників термінологічних. Проте і ті, і другі словники цього часу в своїй масі не стояли на належному рівні з погляду як наукового, так і лексикографічного і не могли задовольнити культурних потреб життя радянського суспільства. До того ж у значній частині лексикографічної продукції цього часу, особливо в словниках термінологічних, були націоналістичні перекручення і спотворення української мови, шкідливі для її розвитку, для її суспільної ролі в культурному будівництві.

З початку 30-их років українська радянська лексикографія, подолавши зазначені вище хиби, зробила дуже помітні кроки в своєму розвитку і досягла значно вищого рівня.

Грунтовна методологічна перебудова лексикографії з початку 30-х років забезпечила укладання і видання протягом 1934—1957 рр. численних праць — словників загальномовних, термінологічних і різних інших.

Словники, що вийшли після 1933 р., протилежно до виданих протягом 1917—1933 рр., істотно відрізняються, крім сторони науково-методологічної, такими важливими рисами. По-перше, вони укладалися як словники не всієї української мови в цілому, а як словники літературної мови. По-друге, в них подається нормативна лексика сучасної літературної мови, а також фонетично нормативні, усталені в літературному вжитку слова і наводяться нормативні граматичні форми і наголоси цих слів. По-третє, до цих словників, з належними позначками, взято тільки ті лексичні діалектизми, які більш-менш широко вживаються в літературній мові (зокрема, в художніх творах). У цих словниках, уперше — в словнику 1937 р. і особливо повно в шеститомному «Українсько-російському словнику» — при реєстрових словах дається стилістична характеристика, а при словах термінологічних зазначається їх уживання в тій чи іншій галузі науки, техніки і т. д.

На вищий рівень піднялася після 1933 р. і методично-технічна сторона лексикографічних праць. У практиці укладання їх усталюється принцип алфавітного, а не гніздового (як це часто було в попередніх словниках) подавання лексичного матеріалу. До великих загальномовних праць — словників академічного типу — ставиться вимога (не завжди, правда, здійснювана) українські слова ілюструвати прикладами з літератури і документувати їх. Ті прийоми технічного оформлення словника, які вироблялися в лексикографії дожовтневій, переважно в кінці XIX ст., але застосовувались не завжди і не послідовно, а саме — подавання при словах реєстру їх основних граматичних форм, позначення наголосів на словах, визначення граматичних категорій деяких слів (прислівників, вигуків та ін.) — у словниках після 1933 р. стають обов'язковими і звичайними.

Після Вітчизняної війни українська лексикографія збагатилася різними словниками, призначеними переважно для шкільного вжитку. Укладається також багато словників термінологічних.

За порівняно невеликий час після Вітчизняної війни українська лексикографія, озброєна принципами марксистсько-ленінської методології і досвідом виконання таких великих праць, як згадані вище російсько-український і українсько-російський словники, використовуючи також теорію і практику найновішої лексикографії російської, збагатилася словниками різного характеру, в тому числі й такими, як англійсько-український і українсько-англійський, французько-український, лінгвістичних термінів, філософський та ін. Крім того, має вона і значну кіль-

кість праць, присвячених висвітленню теоретичних і практичних питань лексикографії.

Широка лексикографічна робота в Українській РСР здійснюється завдяки піклуванню Комуністичної партії і уряду про розвиток української культури і мови. Ця робота, на яку держава асигнує великі кошти, зосереджується головно в Інституті мовознавства АН УРСР. Для потреб укладання словників в Інституті зібрана велика (до 3 мільйонів карток) картотека лексичних матеріалів, яка забезпечує як укладання загальномовних українсько-російських і російсько-українських та інших словників, так і виконання дуже важливої роботи, розпочатої Інститутом мовознавства, — укладання «Тлумачного словника української мови».

Тепер українська лексикографія займає поважне місце у вітчизняному мовознавстві, сприяючи розвиткові соціалістичної змістом і національної формою української культури і служачи зміцненню дружби між українським, російським і всіма народами Радянського Союзу.

* *
*

Робота «Історія української лексикографії» написана до 40-річчя Жовтневої революції в 1957 р. Тому третій її розділ «Лексикографія пожовтневого періоду» охоплює лексикографічні праці тільки за сорок років Радянської влади на Україні. Але з 1957 року до часу видання монографії вийшло чимало словників, і ми вважаємо потрібним не залишати їх невідомими для читача. Докладно розглядати їх ми не можемо і тому даємо тільки короткий їх бібліографічний опис.

Як і раніше, найважливіші лексикографічні роботи після 1957 р. здійснюються в АН УРСР, найбільше — в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні. Після 1957 року вийшли у Видавництві АН УРСР такі праці цього Інституту та інших інститутів.

Праці Інституту мовознавства:

«Українсько-російський словник», т. II, **З—Н,** 1958, 767 стор., т. III, **О — подаруночок,** 1961, 528 стор.; т. IV, **податель — п'ять,** 1961, 570 стор.; т. V, **Р—С,** 1962, 591 стор.; т. VI, **Т—Я,** 1963, 618 стор.

Відповідно до побажань широкої громадськості Інститут уклав (і здав уже до друку) однотомний «Українсько-російський словник» на 90 друк. арк.

Інститут мовознавства укладає також двотомний «Російсько-український словник» — грунтовно перероблене видання однотомного «Російсько-українського словника» 1948 р., який кілька разів (у 1955, 1956, 1961 рр.) перевидавався.

З великої праці — десятитомного «Словника української мови» (тлумачного) Інститут уклав уже три томи.

До 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка Інститут підготував до видання «Словник мови Т. Шевченка» у двох томах.

Видатну лексикографічну працю «Лексикон славенороський» П. Беринди Інститут перевидав фототипічним способом у 1962 р., а в 1963 р. — «Лексис» Л. Зізанія і «Синоніма славеноросская».

Нарешті, Інститут мовознавства уклав і здав до друку «Російсько-український сільськогосподарський словник» (92 друк. арк.).

Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові видав «Польсько-український словник» у двох томах (вийшов у Видавництві АН УРСР): т. І, **A—N**, 1958, 696 стор.; т. II, ч. І, **O—R**, 1959, 576 стор., ч. II, **S—Z.**, 1960, 606 стор.

Крім цих лексикографічних праць, після 1957 року вийшов (теж у Видавництві АН УРСР) ряд фахових словників, укладених різними науковими установами АН УРСР, а саме:

«Російсько-український геологічний словник». 19 000 термінів. Уклали Головащук С. І., Соколовський І. Л., 1959, 280 стор.

«Російсько-український гідротехнічний словник» 13.000 термінів. Уклали Г. І. Швець, М. С. Зільбан, С. Г. Коберник, О. Я. Олійник, М. Г. Пивовар, І. Л. Розовський, Р. Т. Слободян. Відповід. редактор, М. П. Дідковський, редактор-лексикограф Ш. Г. Кренцель, 1960, 192 стор.

«Російсько-український гірничий словник». Уклали О. А. Ковшуля, М. З. Гармаш, М. С. Зільбан. Відповід. редактор П. С. Кучеров, редактор-лексикограф А. А. Бурячок, 1959, 271 стор.

«Російсько-український електротехнічний словник». 30.000 термінів. Уклали Ю. Т. Величко, К. М. Соболевський, Ю. В. Ковальчук-Іванюк, В. П. Карпенко, Г. І. Гурський, М. Ю. Косенко, 1961, 534 стор.

«Російсько-український словник з машинознавства та машинобудування». 16.000 термінів. Уклали Хільчевський В. В., Шашлов В. Г. Відповід. редактор Г. С. Писаренко. 1959, 232 стор.

«Українсько-російський словник з теплотехніки та газотехніки», 32.000 термінів. Уклали І. М. Шелудько, П. І. Гнип, В. Г. Мариниченко. Відповід. редактор І. Т. Швець, 1962.

«Російсько-український математичний словник». 12.000 термінів. Уклали Ф. С. Гудименко, Й. Б. Погребинський, Г. Н. Сакович, М. А. Чайковський. Відповід. редактор Й. З. Штокало, редактор-лексикограф Л. К. Рак, 1960, 162 стор.

«Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури» (з українським і латинським покажчиками). Уклали Д. Я. Афанасьєв, А. І. Барбарич, Д. К. Зеров, М. В. Кло-

ков, П. Ф. Оксіюк, В. Л. Щитківська. Відповід. редактор Д. К. Зеров, 1962, 340 стор.

«Російсько-український фізичний словник». 16.000 термінів. Уклали В. В. Гейченко, О. З. Жмудський, П. П. Кузьменко, Є. Д. Майборода. Відповід. редактор О. З. Жмудський, редактор-лексикограф А. П. Могила, 1959, 212 стор.

«Російсько-український словник фізіологічної термінології». 15.000 термінів. Уклали Б. Є. Єсипенко, М. А. Кондратович, 1963, 201 стор.

Поряд з указаними лексикографічними працями, що виходили як видання Академії наук УРСР, значну словникову продукцію видало видавництво «Радянська школа». Це такі роботи:

Ганич Д. Й., Олейник И. С., Русско-украинский словарь для средней школы, под ред. И. А. Варченко, 1962, 839 стор.

Деркач П. М., Короткий словник синонімів української мови. Доопрацювання і відповідальна редакція канд. філолог. наук Левченка С. П., 1960, 209 стор.

Лесин В. М., Пулинець О. С., Короткий словник літературознавчих термінів, 1961, 368 стор.

Погрібний М. І. Словник наголосів. Близько 50 000 слів, за ред. І. О. Варченка, 1959, 602 стор.

Вишняков В. В., Короткий геологічний словник-довідник, за ред. А. М. Безуглого, 1962, 112 стор.

Андрієвська О. О. і Яворовська Л. А., Українсько-французький словник, 1963, 836 стор.

Лещинська В. М., О. М. Мазний, К. М. Сільвестрова, Німецько-український словник (з «Граматичним додатком»). Близько 50 000 слів, 1959, 1053 стор.

В інших, фахових видавництвах після 1957 р. вийшли такі лексикографічні праці:

«Русско-украинский технический словарь». 80 000 терминов. Составили Н. М. Матейко, А. М. Матейко, Н. С. Родзевич, Г. М. Гнатюк, А. М. Матвиенко, К., Гостехиздат УССР, 1961, 648 стор.

«Українсько-латинсько-російський медичний словник». Близько 20 000 термінів. Уклали Козьєр Г. В., Соколовський В. Г., Февральов Є. О., Чернецький П. П. Редактор проф. С. Новицький, редактор-філолог П. Горецький, Держмедвидав УРСР, 1960, 487 стор.

Лексикографічні праці з ділянки синоніміки і фразеології після 1957 року поміщалися при деяких періодичних виданнях. Так, при журн. «Вітчизна» (Київ) протягом кількох років (з лютого 1959 р. до серпня 1962 р.) друкувались «Матеріали до синонімічного словника української мови» А. Багмута. При журн. «Прапор» (Харків) друкується (з 1959 р.) «Російсько-український фразеологічний словник» І. Виргана і М. Пилинської за редакцією М. Наконечного.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Ленін В. І., Твори, т. 20, К., 1950.
Ленін В. І., Твори, т. 30, К., 1951.
Ленін В. І., Твори, т. 35, К., 1952.
К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, К., 1953.
К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, К., 1959.
Амфилохий, Лексис с толкованием словенских мов просто, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1884, кн. II.
Архангельский А., Русский библиографический словарь, СПб., 1902.
Афанасьев (Чужбинский) А. С., Собрание сочинений, СПб., 1892, т. IX.
Б. [Бурлака — псевдонім Є. Тимченка], Уманець, М. і Спілка А., Словарь російсько-український, тт. I, II, Записки Науков. т-ва ім. Шевченка, т. VIII, Львів.
Бернштейн М. Д., Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст., К., 1959.
Бернштейн М. Д., Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст., К., 1959.
Библиографический указатель по русскому языкознанию (с 1825 по 1880 год), вып. II. Лексикология и лексикография, изд. Академии наук, М, 1954
Бирчак Волод., Лѣтературнѣ стремлѣня Підкарпатськоѣ Руси, Ужгород, 1921.
Білецький А. О., До питання про словники іншомовних слів, Лексикограф. бюлетень, вип. II, 1952.
Білодід І. К., Новий російсько-український словник, «Радянська Україна», 28. I 1948.
Бойків І. О, Історичний словник українського язика, т. I, під редакцією проф. Є. Тимченка, «На мовознавчому фронті», № 1, 1931.
Бойко М. Ф., Новий російсько-український словник, «Київська правда», 13. III 1948 р.
Борщ А. Т., Молдавская лексикография (построение и язык русско-молдавских и молдавско-русских словарей), Кишинев, 1949
Боянус С. К. и Мюллер Ф. Н., Русско-английский словарь, М, 1931 («От составителей»).
Булаховський Л. А., Мовознавство на Україні за 40 років, збірн. «Наука на Україні за 40 років Жовтня», В-во АН УРСР, К., 1957.
Булаховский Л. А., Український літературний наголос, К., 1947.
Булич С, Очерк истории языкознания в России, СПб., 1904
Бутник-Сіверський Б. С., «Малороссийский словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка, Записки Інституту мовознавства АН УРСР, К, 1946, т. II—III.
Ващенко В. С., Перша українська граматика, «Українська мова в школі», № 4, 1955.
Верхратський Ів., Кілько слів о словарі Партицького, «Правда», 1875, № 8, 9, і окремий відбиток.
Веселовська З., Мова Лексикону П. Беринди, Записки істор філол. відділу ВУАН, кн. XIII—XIV, К., 1927.
Виноградов В. В., Про перспективи розвитку радянської лексикографії, «Лексикограф. бюлетень», 1952, вип. II.

Виноградов В. В., Русско-украинский словарь, «Советская книга», 1950, № 2.
Виноградов В. В., Русская наука о русском языке, Ученые зап. Моск. университета, вып. 106, т. III, кн. первая, 1946.
Военный французско-русский словарь, А. М. Таубе, Огиз, М., 1931 («Предисловие»).
Возняк М., Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія, Записки Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, 1908, т. 83, вип. III, стор. 31—88; окремо — Львів, 1908.
Волин Б. М. и проф. Д. Н. Ушаков (главн. редакция), Толковый словарь русского языка, тт. I—IV, 1935—1940.
Гатцук Ал., Опыт южнорусского словаря К. Шейковского, т. I, вып. I, «Основа», 1862, кн. VII.
Гатцук Ал., Старосветский бандуриста, Кн. III. Словарь малороссийских идиомов. Составил Николай Закревский. Опыт южнорусского словаря. Труд К. Шейковского, «Основа», 1862, кн. V.
Гнатюк Г. М., Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII — першій чверті XIX ст., К., 1957.
Гоголь Н. В., Сочинения, изд. X, под ред. Тихонравова, т. I, М., 1889.
Гоголь Н. В., Сочинения, т. I, М., 1952.
Горбачевський Ів., Уваги о термінології хімічній, Збірник математично-природописно-лікарської секції Науков. т-ва ім. Шевченка, 1905, т. X.
Горецький П., Ващенко В. С., Петрова П. О., Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезій Т. Шевченка, «Українська мова в школі», 1952, № 2.
Горецький П., Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О., «Лексика «Енеїди» І Котляревського», «Українська мова в школі», 1956, № 5.
Горецький П, До початків української лексикографії, «Лексикографічний бюлетень», К., 1952, вип. II.
Горецький П., Методологічні принципи складання загальних двомовних перекладних словників, Лексикографічний бюлетень, 1951, вип. I.
Горецький П., Принципи складання російсько-українських термінологічних словників (канд. дисерт.; машинопис), К., 1945.
Горецький П., Складання російсько-українських словників на основах радянського мовознавства, Записки Інституту мовознавства, 1947, т. IV—V.
Горецький П., Памва Беринда і його «Лексиконъ славеноросскій», Українська мова в школі», 1956, № 2.
Горький М., Твори, Київ, т. 8, 1953.
Граматика української мови О. Павловського 1818 р., Вид-во книгарні С. Череповського, Київ, 1918.
Grimm I. und Grimm W., Deutsches Wörterbuch, B. I, 1854, Vorwort.
Грінченко Б., Огляд української лексикографії, Записки Наук. т-ва ім. Шевченка, т. 66, 1905.
Грінченко Б., Сонячний промінь, повість, вид. 5-е, Київ, 1919.
Гринченко Б., Необходимое пояснение, «Киев. старина», 1906, кн. VII—VIII.
Гринченко Б. Д., «Предисловие» до «Словаря української мови», Київ, т. I, 1907, V—XXIX.
Грот Я., Программа словаря братьев Гриммов, «Филологические разыскания», т. I, 1885.
Гумецька Л. Л., Принципи складання історичного словника української мови, IV міжнародний з'їзд славістів. Повідомлення, Київ, 1958.
Гумецька Л. Л., Українсько-російський словник, т. I., «Українська мова в школі», 1954, I.
Даль В., Толковый словарь великорусского языка, за виданням 1935 р, Москва, т. I.
Дашкевич Я., Каталог річок України (рецензія), «Українська мова в школі», 1957, 2.

До історії організації термінологічної справи на Україні, Вісник Інституту української наукової мови, 1928, вип. І.
Добродомов М. Г., Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич, Словник лінгвістичних термінів (рецензія), Вопросы языкознания, 1958, І.
Доманицький В., Словарь української мови Б. Грінченка, т. І, Записки Наук. т-ва ім. Шевченка, 1909, т. 89.
Доманицький В., Українсько-російський словник В. Дубровського, Записки Наук. т-ва ім. Шевченка, 1909, т. 89.
Дорошенко В., Словарь української мови, упорядкував Б. Грінченко, Літературно-науковий вісник, 1910, III.
Дубровский П, Полный словарь польского и русского языка, Часть русско-польская, Варшава, 1883.
Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1895, т. XVa.
Эразмус А. А. и Л. А., Технический немецко-русский словарь, Москва, 1931 («От издательства»).
Ефименко П., По поводу заметки М. Левченко о русинской терминологии, Основа, 1862, кн. VIII.
Ефименко П., Старосветский бандуриста Н. Закревского, кн. I..., кн. II..., кн. III, Основа, 1862, кн. X.
Жилко Ф. Т., Нарис з діалектології української мови, Київ, 1955.
Жилко Ф. Т., Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови, Українська мова в школі, 1959, 2.
Жирмунский В., Национальный язык и социальные диалекты, Ленинград, 1936
Житецький П., «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. (переклад), Київ, 1919.
Житецкий П., Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, з додатком «Словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века» («Синонима славенороссская»), Київ, 1889.
Зайцева Т. В., 40 років української радянської лексикографії, Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років, Київ, 1957.
Заславский Д., М. П. Драгоманов, Москва, 1934.
І. С., Про новий російсько-український словник, Мовознавство, 1948, т. VI.
Інструкція для складання словників, Вісник Ін-ту Украін. науков. мови, 1928, вип. І.
Історія української літератури, Київ, 1954, т. І.
Історія Української РСР, 1953, т. І.
Калинович М. Я., Наука про мову в СРСР і українська мова, Ювілейний збірник, присвячений XXV роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, Куйбишев, 1943.
Калинович М. Я., Новий російсько-український словник, Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР, 1946, т. II—III.
Karłowicz Jan та ін., Słownik języka polskiego, Варшава, 1900--1919, т. I—VI.
Карпович Е. А., Англо-русский электротехнический словарь, под ред. проф. А. Смурова и доц. Хоецкого, Ленинград, 1931. Предисловие.
Кириченко І. М., Завдання радянського мовознавства в ділянці української лексикографії, Лексикографічний бюлетень, 1952, вип. 2.
Кириченко І. М., До перегляду російсько-українського словника, «Радянська Україна», 16. III 1952.
Кириченко І. М., Перший том «Українсько-російського словника», Лексикографічний бюлетень, вип. І, 1951.
Кириченко І. М., «Російсько-український словник» 1948 р. Його характерні риси, Лексикографічний бюлетень, вип. III, 1953.
Кириченко І. М., Українсько-російські словники та принципи їх складання (канд. дисертація; машинопис), Київ, 1945.
Кириченко І. М., Українська лексикографія радянського періоду, Вісник АН УРСР, 1954, 10
Ковтун Л. С., К истории русской лексикографии древнего периода (автореферат канд. диссерт.), Известия АН СССР, Отдел. литер. и языка, 1949, т. VIII, вип. 2.

Коляда Г. І., Памва Беринда, його життя і літературна діяльність (канд. диссерт.; машинопис), Київ, 1946.

Коляда Г. И., Памва Берында и его «Лексикон славенороссикий», Душанбе Учен. записки Государств. педагог. ин-та им. Т. Г. Шевченка, филолог. секция, вип. 3.

Комаров М., Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883), Київ, 1883.

Коцюбинський М., Твори, Київ, 1930, т. VII, Листування.

Кримський А. Ю., Російсько-український словник М. Левченка, «Зоря», 1896.

Кримський А., Уманець і Спілка, Словарь російсько-український, т I, «Этнографическое обозрение», 1894, кн. XX.

Кримський А., Уманець і Спілка, Словарь російсько-український, тт. I і II, Записки Наук. т-ва ім. Шевченка, т. VIII (бібліограф., стор. 55—58).

Куліш П., Записки о Южной Руси, т. II, СПб., 1856.

Кундзич О., Новий українсько-російський словник (нотатки письменника), Літературна газета, 1. X 1953.

Курс сучасної української літературної мови, Київ, 1953, т. I, розділ «Лексика і фразеологія».

Куций М. (Гатцук М), Ужинок рідного поля, Москва, 1857.

Лазаревский Б., Известие о южнорусском словаре г. Шейковского, Основа, 1862, кн. III.

Левченко М., Заметка о русинской терминологии, Основа, 1861, кн. VII.

Левченко С. П., До обговорення українсько-російського словника 1953 р., т. I (Принципи його побудови — відповідь на рецензії), «Вітчизна», 1954, 8.

Левченко С. П., Культуру більшовицького слова в маси. (Про російсько-український словник 1948 р. — *П. Г.*), «Радянська школа», 1948, I.

Лейкина-Сквирская В. Р., Российская Академия наук в борьбе за равноправие украинского языка, Мовознавство, 1949, т VII.

Лісовенко Н., Захарова С., Шукання і труднощі (про україн.-рос. словник 1953 р., т. I), «Радянська культура», 9. X 1955.

Лотте Д., Упорядочение технической терминологии, Социалистическая реконструкция и наука, вип. II, Москва, 1932.

Лукаш М., Новий українсько-російський словник, т. I, «Вітчизна», 1954, 3; Новый украинско-русский словарь, т. I, Вопросы языкознания, 1954, 6.

Лященко А. И., Украинский рукописный словарь 1835 года, Сборник статей в честь акад Ал. Ив. Соболевского, Ленинград, 1928.

Макарушка О., Лірники, студія К. Студинського, Записки Науков. т-ва ім. Шевченка, 1895, т. VII.

Максимович М. А., Критические исследования о русском языке, Собр. сочинений, Київ, 1880, т. III.

Максимович М. А., Малороссийские песни, Москва, 1827.

Малошицкий С., Новый украинско-русский словарь, т. I, 1953 г., Новый мир, 1954, № 1.

Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914), вид. Українського науков. товариства в

Міклошич Ф., Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Vien, 1875.
1875.

Москаленко А., Нариси з історії мови української народності XVI—XVIII ст., Збірник філолог. фак-ту Ун-ту ім. Мечникова, Одеса, 1949

Мюллер В. и Боянус С., Русско-английский словарь, Москва, 1937, Предисловие.

Номис М., Дещо про українські писання і про словозбір К. Шейковського, «Черниговский листок», 1862, № 2—3.

Номис М., Замітка про збірослов К. Шейковського (Лист до редактора), «Черниговский листок», 1862, № 21—25, 29, 31, 35—36.

О преподавании на южнорусском языке, «Основа», 1862, кн. V.

Огоновський О., Studien auf dem Gebiete der ukrainischen Sprache, Львів, 1880.

Окс Б. А, Медицинский латинско-русский и русско-латинский словарь, изд. 7-е, 1934.
Павловский Ал., Грамматика малороссийского наречия..., СПб., 1818.
Паламарчук Л. С., Словник географічних назв А. Кара-Моско і М. Токарського, «Лексикографічний бюлетень», 1954, вип. IV.
Петров М. И., Очерки истории украинской литературы XIX столетия, К., 1884.
Петров Ф. П. (главный редактор), Словарь иностранных языков, М., 1937 і 1949.
Пилинський М., Кириченко І, Орфографічний словник, «Українська мова в школі», 1957, № 2.
Пыпин А. Н., История русской этнографии, СПб., 1894, т. III.
Родзевич Н. С., З історії українсько-англійських літературних зв'язків, «Вітчизна», 1956, № 10.
Родзевич Н. С., Українсько-англійський словник, «Лексикографічний бюлетень», 1954, вип. IV.
Русова С., Спомини, «За сто літ», кн. II, К, 1928.
Русско-французский словарь под общим руководством и редакцией Л. В. Щербы, М., 1936 («От редактора»).
Рябінін-Скляревський, З життя Одеської громади 1880-х років, «За сто літ», К., 1929, кн. IV.
«Синоніма славенороссская» (рукопис), Відділ стародруків Державної публічної біб-ки в Києві, № 729.
Сиротіна В., Новий російсько-український словник, «Літерат. газета», 5. II 1948 р.
Словарь церковнославянского и русского языка Академии наук, изд. 2-е, СПб., 1867.
Соболевский А., Словарь живого народного языка русских южан, составил Ф. Пискунов, изд. 2-е, К., 1882, Русский филолог. вестник, 1883, т. IX.
Срезневский И. И., Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, СПб., т. I—III, 1893—1903.
Срезневский И. И., Записка о словаре малороссийского наречия, составленная А. Афанасьевым, Известия Академии наук по отдел. языка и словесности, 1954, т. III.
Стариченко М., Казки Андерсена, К., 1873.
Студинський К., Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким, «За сто літ», К., 1927, кн. І.
Сухотин А., В. И. Даль и его толковый словарь; видання АН СРСР — «Владимир Даль. «Толковый словарь», т. І, М., 1935.
Термінологічні бюлетені (1934—1935 рр.): Медичний термінологічний бюлетень (№ 1), В-во ВУАН, К., 1934, 65 стор.; при ньому критична стаття, стор. 5—18; Математичний термінологічний бюлетень (№ 2), В-во ВУАН, К., 1934, 80 стор.; при ньому критична стаття, стор. 5—23; Ботанічний термінологічний бюлетень (№ 3), В-во ВУАН, К., 1934, 24 стор. (без критичної статті); Фізичний термінологічний бюлетень (№ 4), В-во ВУАН, К., 1935; при ньому критична стаття, стор. 3—19; Виробничий термінологічний бюлетень (№ 5), В-во ВУАН, К., 1935; при ньому критична стаття, стор. 5—14.
Тисовський О., Перша граматика української загальнонародної мови, Дослідження з мови і літератури, К., 1957.
Харлампович К., Западнорусские православные школы XVI—XVIII вв., Казань, 1888.
Цейтлин Р. М., Краткий очерк истории русской лексикографии, М., 1958
Червінська А. Ф., Дикий А. Т., Покажчик з української мови (матеріал по 1929 р.), Харків, 1929—1930.
Чернишевський М. Г., Вибрані філософські твори, т. III, К., 1952.
Чернишевський М. Г., Літературно-критичні статті, К., 1951.
Чернухин М. Л. (редактор), Англо-русский технический словарь, М—Л., 1934 («Предисловие»).
Чикобава А. С., Введение в языкознание, ч. І, изд. 2-е, М., 1953.

Чирва И., Новый русско-украинский словарь, Наддніпрянська правда, 26. III 1948 р.
Шахматов А. А., Отчет о присуждении премии Н. М. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская старина», 1906, кн. VI.
Шевченко Т. Г., Кобзарь, вид. 1860 р. і вид. 1876 р. (празьке).
Шейковский К. В., Знадоби до словаря южноруського Ів. Верхратського, ч. I, Русский филологич. вестник, 1880, т. III.
Шейковский К. В., Малоруско-німецкий словар Е. Желеховского, Русский филологич. вестник, 1885, т. XIII.
Шейковский К. В., Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи, составил Ф. Пискунов, изд. 2-е, Филологич. записки, 1884, вип. IV.
Ширский К., Очерк древних славенорусских словарей, Филологич. записки, 1869, вып. I и II—III.
Щерба Л. А., Опыт общей теории лексикографии, Известия АН СССР, 1940, № 3.
Щербина І., Визначне надбання української культури (Про «Російсько-український словник» 1948 р.), «Вільна Україна», 22. III 1948.
Janów J., Słownik huculski sprzed stulecia, Sprawozdania T-wa naukowego we Lwowie, 1937, R. XVI, z. 3.
Janów J., Leksykografja wschodnio-sławiańska do k. XVII w. Cz. II. Leksykon P. Beryndy i jego stosunek do nauki zachodnioeuropejskiej. Odbicie ze sprawozdań Polskiej Akademii Umiej., t. III (1951), nr. 4.
Janów J., Z badań nad słownikami staroruskimi, Cz. I. Uwagi o zbiorze «Synonima sławenorosskaja» (z XVII w.), Odbitka ze sprawozdań Towarzystwa naukowego we Lwowie, 1939, Rocznik XVIII, z. 3.

ЗМІСТ

Петр Иосифович Горецкий

История украинской лексикографии

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства Академії наук Української РСР

Редактор видавництва *В Л. Шикан*

Художній редактор *В. П. Кузь*

Оформлення художника *Г М. Балюна*

Технічний редактор ***Д. В. Вірич*** Коректори *М. А. Гинлицький, Ю. Е. Григор'єв*

БФ 05292. Зам № 329. Вид. № 42 Тираж 1300. Формат паперу 60×92[1]/16. Фіз. друкарськ. арк 15,25 Умовн. друк. арк. 15,25 Обл.-видавн арк. 16,81. Підписано до друку 15. XI 1963 р Ціна 1 крб. 20 коп

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.